

STADS geschiedenis

nummer 2
11^e jaargang - 2016

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Hilde Greefs

Universiteit Antwerpen

Stadscampus

Grote Kauwenberg 18 S.D.309, B-2000 Antwerpen

Tel.: +32 (0)32 65 42 80

E-mail: hilde.greefs@uantwerpen.be

Redactie:

Petra Brouwer (Universiteit van Amsterdam), Greet De Block (Universiteit Antwerpen), Ilja van Damme (Universiteit Antwerpen), Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel), Jan Hein Furnée (Radboud Universiteit Nijmegen, hoofdredacteur), Maartje van Gelder (Universiteit van Amsterdam), Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen, kernredactie), Jelle Haemers (KU Leuven), Harm Kaal (Radboud Universiteit Nijmegen, kernredactie), Manon van der Heijden (Universiteit Leiden), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen), Arie van Steensel (Universiteit Groningen), Antoon Vrints (Universiteit Gent)

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (Rijksuniversiteit Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent)

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

Tel.: +31 (0)35 685 98 56, fax +31 (0)35 685 98 56

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang € 35,- (buiten de Benelux € 42,-; digitaal € 15,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang € 60,- (buiten de Benelux € 67,-; digitaal € 50,-)

Studentenabonnement per jaargang € 30,- (buiten de Benelux € 37,-; digitaal € 10,-)

Losse nummers € 20,- (excl. verzendkosten)

Website: www.stadsgeschiedenis.be; www.stadsgeschiedenis.nl

(webmaster Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De Cotton Club aan de Amsterdamse Zeedijk (Nationaal Archief / Anefo, licentie CC-BY); Paardenstallen per economische sector (© Gistorical Antwerp); Postkaart van de maquette voor het nieuw op te richten Rijksse oorlogsmonument (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

In memoriam

Pim Kooij (1945-2016), stadshistoricus

Op 9 augustus 2016 stierf Pim Kooij zeer onverwachts op 71-jarige leeftijd. Pim was hoogleraar Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit van Groningen tussen 1988 en 2010 en hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan de Universiteit van Wageningen tussen 1997 en 2010. Tijdens zijn carrière was hij een zeer enthousiaste en gedreven stadshistoricus, die een onmisbare bijdrage heeft geleverd aan de institutionele en inhoudelijke opbouw van stadsgeschiedenis als discipline – zowel nationaal als internationaal.

Pims interesse in de stadsgeschiedenis begon al tijdens zijn doctoraalstudie, toen hij onderzoek verrichtte naar de eerste gebruikers van electriciteit in de gemeente Groningen. In de jaren 1970 was hij samen met Herman Diederiks de belangrijkste pleitbezorger van stadsgeschiedenis in de Lage Landen en promoveerde hij stadsgeschiedenis als een methode van geïntegreerde sociaaleconomische geschiedenis. In zijn werk lag de nadruk op de stad als een ‘multifunctionele plaats’, waarbij hij van meet af aan het belang van ruimte in de stadsgeschiedschrijving benadrukte. De opkomst van de Britse *urban history* onder de bezielende leiding van Jim Dyos beschouwde hij met een zekere ambivalentie. De structuralistische aanpak van de Annales en Amerikaanse collega's als Eric Lampard en Stephan Thernstrom vond hij aanzienlijk overtuigender en inspirerender.

Pim was een van de initiators van de Nederlandse Werkgroep Stedengeschiedenis (1974), publiceerde in 1987 zijn invloedrijke monografie over de modernisering van Groningen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, en werd in 1988 de eerste hoogleraar stadsgeschiedenis van Nederland. Zijn kennis van het veld was breed, want zijn vele publicaties betroffen naast sociale stratificatie en industrialisatie ook migratie, onderwijs, demografie en gezondheid in een stedelijke context. De relatie tussen stad en platteland hield hem zijn hele loopbaan bezig. Met zijn aanstelling in Wageningen verlegde hij het accent verder naar de groene ruimte, waarbij hij ook steeds meer cultuurhistorische vragen over beeldvorming opwierp.¹ Hij begeleidde maar liefst 27 promovendi naar een succesvol proefschrift.

Tijdens de eerste conferenties van de European Urban History Association in de jaren 1990 was hij vanzelfsprekend een prominente spreker, met papers over stedelijke demografie, gezondheidszorg en arbeidsmarkt. Na het plotse overlijden van secretaris en mede-oprichter Herman Diederiks volgde Pim hem in 1996 op als secretaris, een functie die hij tot 2008 met verve zou blijven vervullen. Hij was intensief betrokken bij de organisatie van zeven conferenties (Boedapest, Venetië, Berlijn, Edinburgh, Athene, Stockholm en Lyon) en speelde een cruciale rol in de ontwikkeling en professiona-

¹ Voor een volledige bibliografie zie: Pim Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective* (Groningen en Wageningen 2010) 251-262.

lisering van de EAUH. Hij was eveneens nauw betrokken bij de Commission for the History of Towns en bekleedde in Nederland talrijke bestuurlijke functies, onder meer als voorzitter van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Bij de oprichting van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* in 2006 trad hij vanzelfsprekend toe tot de adviesraad.

Al zijn bezigheden werden gekenmerkt door enorme betrokkenheid, een pragmatische houding, een sterk gevoel voor diplomatie en een uitgesproken idee van wat stadsgeschiedenis *wel* en *niet* was. Zo meende Pim in een interview met Leo Noordegraaf in 2009 dat het werk van sommige zeer prominente internationale stadshistorici eigenlijk geen stadsgeschiedenis kon worden genoemd, omdat hun studies een veel te brede focus hadden en te weinig over de stad zelf gingen.² Zijn joviale en hartelijke manier van doen zorgde ervoor dat zijn uitgesproken ideeën zelden kwaad bloed zetten. Die hartelijkheid uitte hij ook op conferenties, waar hij jong talent aanmoedigde en een platform voor hun onderzoeksprojecten gaf. Tijdens die conferenties leerden vakgenoten hem ook kennen als grote levensgenieter, die in elke stad de lokale dierentuin bezocht en zich in Lyon maar al te graag liet overhalen om een drie sterrendiner te genieten bij de Franse meesterkok Bocuse.

Met Pim Kooij heeft de oudere generatie stadshistorici een vriend verloren. De jongere generatie verliest een belangrijk inspirator en drijvende kracht achter de Nederlandse stadsgeschiedenis. Wij danken en gedenken Pim voor het vele wat hij voor generaties stadshistorici heeft betekend.

² Leo Noordegraaf, 'In gesprek met Pim Kooij', in: idem, *Waarover spraken zij? Economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam 2006) 183-192.

Paarden en de moderne stad

De Antwerpse paardeneconomie en het stedelijk leefmilieu (1870-1910)*

*Er is de Noord Natie, die veel drukte meebrengt, met remises en stallingen en wagenmakerij en hoefsmisse. (...) Want mijn Stadswaag behoort tot een stad met een haven. Er hangt in de ijle lucht een fleps bedwelvende geur van koffie en suiker, dampen van naburige branderijen en raffinaderijen – vermengd met kwalijk aandoende uitwasemingen van gezouten huiden, gistend graan, cacao bonen, (...) en minder precies te onderscheiden producten, opgestapeld in de warenhuizen, vermengd met ammoniakwalmen uit de stallingen.*¹

Op het einde van de negentiende eeuw waren industriële en havenactiviteiten in diverse delen van Antwerpen nog nauw verweven met het dagdagelijkse stedelijke leven. Paarden waren daarbij essentiële arbeidskrachten. Herinneringen aan de indrukwekkende natiepaarden, de trage paardentram en wekelijkse paardenmarkten bekleeden dan ook een vooraanstaande plaats in de bijdragen van Antwerpse schrijvers over hun kindertijd in *Weerspiegeld Antwerpen* (1929).² Historici hebben echter lange tijd de grote economische en culturele invloed van het paard op de negentiende-eeuwse stedelijke samenleving over het hoofd gezien. Het paard werd hooguit beschouwd als een overblijfsel uit pre-industriële tijden, terwijl de aanwezigheid van het dier in de laatnegentiende-eeuwse stad net de climax vormde van de menselijke exploitatie van paardenkracht. Clay McShane en Joel Tarr spreken daarom over de hoogdagen van de *horse-based economy* – de paardeneconomie.³ De grote rol van paarden had echter een belangrijke keerzijde: ze werden ook gezien als één van de voornaamste bronnen van milieuhinder en overlast in de stad. De groeiende stroom aan klachten over de kwalijk geurende paardenmest en het lawaai van paardenhoeven op de straatstenen was echter niet enkel het gevolg van de snelle urbanisatie van het paard in deze periode: ook een toenemende gevoeligheid voor de aanwezigheid van dieren in de stad en de hinder die ze met zich meebrachten speelde een rol.⁴

Dit artikel stelt de relatie centraal tussen het stadspaard en de gezwinde doch ge-

* Dit artikel is een bewerking van mijn masterthesis: Ellen Janssens, 'Ongezonde wasemen en hinderlijk gedruis.' De perceptie van milieuhinder veroorzaakt door de paardeneconomie, Antwerpen 1870-1910 (Universiteit Antwerpen 2012). Mijn dank gaat uit naar Tim Soens en Hilde Greefs voor hun bemerkingen bij eerdere versies van dit artikel en naar Iason Jongepier van het GISHistorical Antwerp project voor de GIS-data.

1 H. Van Puymbrouck, 'De Stadswaag', in: *Weerspiegeld Antwerpen. Hoe 't vroeger was: onze schrijvers over hun stad* (Antwerpen 1929) 70-71.

2 De Antwerpse naties zijn corporaties die in de haven goederen in ontvangst nemen en ze vervoeren tussen kade en pakhuis. G. Devos, G. Asaert en F. Suykens, *De Antwerpse naties. Zes eeuwen actief in haven en stad* (Tielt 2004) 13.

3 C. McShane en J.A. Tarr, *The horse in the city. Living machines in the nineteenth century* (Baltimore 2007) 1, 14 en 31.

4 J.A. Tarr, *The search for the ultimate sink. Urban pollution in historical perspective* (Akron 1996) 323; McShane en Tarr, *The horse in the city*, 16 en 169.

laagde transformatie van laatnegentiende-eeuws Antwerpen, zowel op materieel, economisch als op sociaal-cultureel vlak. Gedreven door het moderniteitsideaal, een programmatische visie voor sociale vooruitgang, emancipeerde de moderne stad zich van de grillen van de natuur.⁵ Door middel van nieuwe technologieën en hygiënische maatregelen trachtten de laatnegentiende-eeuwse stadsbesturen in naam van maatschappelijke vooruitgang de organische processen, die eeuwenlang deel hadden uitgemaakt van het stedelijke bestaan, met de grove borstel de stadspoorten uit te keren. De laatste decennia is dit model van wat Gandy de bacteriologische stad noemt, wereldwijd echter op de helling komen te staan, en komen onderzoekers tot de conclusie dat een volledige realisatie van het moderniteitsproject, de dominantie van cultuur over natuur, haalbaar noch wenselijk is.⁶ Eerder dan een lineaire evolutie waarbij technologie natuurlijke organismen uit de stad verdreef, toont de casus van het stedelijk paard net aan hoe essentieel de co-evolutie van samenleving en natuur was én is in het stadsontwikkelingsproces.⁷ Niet enkel vanwege hun economisch nut vormden paarden tijdens de late negentiende eeuw de uitzondering op de regel. In de ogen van tijdgenoten waren paarden levende machines, en werden ze bijgevolg ondergebracht in de sociale – en niet de natuurlijke – sfeer.⁸

Stedelijke modernisering bracht niet enkel mensen, dieren en materiële objecten in een nieuwe relatie ten opzichte van elkaar; tot ver in de twintigste eeuw vergrootte vooruitgang ook de sociale kloof.⁹ De relatie van de stadsbewoner tot het stadspaard zou wel eens heel verschillend kunnen zijn al naargelang de bevolkingsgroep waartoe hij of zij behoorde. Dit probleem staat centraal in de literatuur rond *environmental justice* – of ecologische rechtvaardigheid – die tracht om sociale en milieuthematieken met elkaar in verband te brengen. Hoewel een eenduidige definitie van het begrip ontbreekt, hebben kwesties van *environmental justice* steeds betrekking op de sociaal rechtvaardige of gelijkmatige verdeling van zowel positieve stedelijke voorzieningen als de negatieve lasten van het leven in de stad, zoals vervuiling en ziekte.¹⁰ Toegepast op deze casus, kan de vraag worden gesteld wie de kosten droeg van de Antwerpse paardeneconomie, en wie de baten ontving? Wat was de invloed van het streven naar stedelijke moderniteit op de relatie tussen mens, stad en paard in de periode 1870-1910, waarin Antwerpen een ingrijpende transformatie onderging?

De bijzondere status van het paard als levende machine, een biologisch-mechanische *cyborg*, maakt dat het thema zich op het kruispunt van diverse historiografische tradities bevindt.¹¹ Op het vlak van stadsontwikkeling worden voertuigen met paarden-

5 M. Kaika, *City of flows. Modernity, nature, and the cit* (New York en Londen 2005) 5.

6 M. Gandy, 'Rethinking urban metabolism. Water, space and the modern city', *City* 8 (2004) 363-379, 374.

7 E. Russell, 'The garden in the machine. Toward an evolutionary history of technology', in: S. Schrepfer en P. Scranton (red.), *Industrializing organisms. Introducing evolutionary history* (New York en Londen 2004) 1-18, 1.

8 McShane en Tarr, *The horse in the city*, 7; P. Atkins, 'Introduction', in: P. Atkins (red.), *Animal cities. Beastly urban histories* (Farnham 2012) 1-17.

9 Sociale ongelijkheid in de toegang tot nieuwe technologieën was een probleem in vele Europese steden, zie bijvoorbeeld: J. Hallström, 'Technology, social space and environmental justice in Swedish cities. Water distribution to suburban Norrköping and Linköping, 1860-90', *Urban History* 32 (2005) 413-433.

10 G. Massard-Guilbaud en R. Rodger, 'Reconsidering justice in past cities. When environmental and social dimensions meet', in: G. Massard-Guilbaud en R. Rodger (red.), *Environmental and social justice in the city. Historical perspectives* (Cambridge 2011) 4; H. Platt, *Shock cities. The environmental transformation and reform of Manchester and Chicago* (Chicago 2005) 18.

11 C. McShane, 'Gelded age Boston', *The New England Quarterly* 74 (2001) 274-302, 292; de metafoor van de *cyborg*

tractie gezien als de spil in de vormgeving van de moderne stad. Voor het eerst werd het mogelijk voor een grote groep mensen om tussen woonst en werk te pendelen, wat in de grote Noord-Amerikaanse en Europese steden het proces van sociale segregatie en horizontale stadsgroei sterk faciliteerde.¹² In tegenstelling tot steden als Boston en Parijs was Antwerpen echter het typevoorbeeld van een middelgrote Europese stad waarvan de grote lijnen van het ruimtelijk kader reeds lang voor 1800 vastgelegd waren. Ondanks de sterke ruimtelijke expansie door de afbraak van de zestiende-eeuwse omwalling, bleef de binnenstad op een aantal verkeersingrepen na gekenmerkt door een netwerk van smalle straatjes.¹³ Hoe tussen de toenemende bevolkingsconcentraties ook een stijgend aantal dierlijke stadsbewoners een plaats moest krijgen in het stedelijk weefsel, is nog maar de vraag.

In de discipline van de milieugeschiedenis komen paarden onder de aandacht als producenten van stadsmest, en bijgevolg voor hun rol in de uitwisseling van nutriënten tussen stad en platteland, een praktijk die volgens Sabine Barles vanaf 1870 onder druk kwam te staan.¹⁴ De hinder die dierlijke afvalproducten in de stad veroorzaakten, maakte dat inrichtingen zoals paardenstallen sinds het midden van de negentiende eeuw (1863) aan de hinderwetgeving onderworpen waren.¹⁵ Rond die tijd hoorde de miasmatheorie nog tot de basis van de ziekteleer, waarbij gedacht werd dat besmettelijke ziekten verband hielden met de dampen die uit rottend organisch afval opstegen.¹⁶ Hoewel paardenstallen ingedeeld werden als - minder gevaarlijke - hinderlijke inrichtingen van de tweede klasse, benadrukken diverse auteurs het gevoel van crisis dat ontstond in steden waar de omvang van de mesthopen de toenemende omvang van de stadsbevolking volgde.¹⁷ Toen in de jaren 1880 door Koch en Pasteur werd aangetoond dat veel ziekten niet door stinkende gassen, maar door bacteriën werden veroorzaakt, duurde het nog even voor deze ontdekking algemeen ingang vond.¹⁸ Het is daarom uiterst interessant om na te gaan hoe sterk de invloed van de bacteriologische revolutie eigenlijk was op de omgang met het stadspaard.

Tot slot roept een vraagstelling die environmental justice centraal stelt, vragen op over machtsrelaties, de rol van een doorgedreven liberale economische politiek, en de sociaal gelaagde perceptie van milieuproblematieken. Het veld van de stedelijke politieke ecologie, dat beoogt de relatie tussen het stedelijke leefmilieu en de politieke economie te belichten, stelt dat alle sociale actoren trachten hun leefomgeving rond hun

wordt recent vaak gebruikt in de ecologische geschiedenis om het sociaal-biologische karakter van de menselijke leefwereld te onderstrepen. Zie bijvoorbeeld ook: E. Swyngedouw, 'Metabolic urbanization. The making of cyborg cities', in: N. Heynen, M. Kaika en E. Swyngedouw (red.), *In the nature of cities. Urban political ecology and the politics of urban metabolism* (Oxon 2006) 21-40.

¹² Zie onder meer: McShane, 'Gilded age Boston', 280; D. Roche, *La culture équestre occidentale, XVIIe-XIXe siècle. L'ombre du cheval I, Le cheval moteur, essai sur l'utilité équestre* (Parijs 2008) 100.

¹³ T. Soens, P. Stabel en B. Tritsmans, 'Anders gaan leven? Spanningen en conflicten over stad en leefmilieu', in: I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen, biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 163.

¹⁴ S. Barles, *L'invention des déchets urbains* (Seyssel 2005).

¹⁵ Koninklijk Besluit van 15 januari 1863, 'Révision et simplification des dispositions concernant la police des établissements dangereux et insalubres', *Moniteur Belge* 30 (30 januari 1863) 469-474.

¹⁶ L. Van Nieuwenhuysse, *Potentiële historische bodemverontreiniging als gevolg van industriële activiteiten in de 19de- en 20ste-eeuwse stad. Een bronnenkritische studie over Gent, 1795-1926 I* (Gent 2008) 23.

¹⁷ P. Atkins, 'Animals wastes and nuisances in nineteenth-century London', in: Atkins (red.), *Animal cities*, 19-51, 23.

¹⁸ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 269 en 284.

eigen wensen vorm te geven, maar dat het sociale machtsrelaties zijn die bepalen wie echt zijn stempel kan drukken op het stedelijke landschap.¹⁹ Kon er in de context van snelle urbanisering, economische bloei en een massale instroom van nieuwe stadsbewoners, sprake zijn van ruimte voor de sociaal zwakste groepen om te onderhandelen over de nabijheid van de ‘angstaanjagende’ stadsmest?

De laatnegentiende-eeuwse stedelijke paardeneconomie bestuderen vanuit het oogpunt van environmental justice draagt bij tot het integreren van de diverse onderzoekslijnen. Het concept omvat immers niet enkel het onderzoek naar ongelijkheid in de verdeling van milieurisico's (*distributive justice*), maar ook naar de participatiegraad van diverse groepen in het politieke beslissingsproces inzake milieukwesties (*procedural justice*).²⁰ Het eerste aspect wordt in dit artikel belicht met behulp van een ruimtelijke analyse van vergunningsaanvragen voor paardenstallen in Antwerpen voor de periode 1870-1910, terwijl in een tweede deel door middel van een kwalitatieve analyse dieper wordt ingegaan op enkele geselecteerde casussen. De dossiers betreffende de gevaarlijke, hinderlijke of ongezonde bedrijven (GHO) vormen daarbij het ideale vertrekpunt. Wanneer een bedrijf zich op een bepaalde plaats wilde vestigen of ingrijpende veranderingen wilde uitvoeren, had het een milieuvergunning nodig. De unieke combinatie van documenten in elk dossier (voorgedrukt aanvraagformulier, verslag van het openbaar onderzoek *de commodo et incommodo*, notulen van het College van Burgemeester en Schepenen, en klachtenbrieven van omwonenden) laat toe om ten eerste een belangrijk deel van de milieuhinder van de Antwerpse paardeneconomie te lokaliseren, ten tweede inzicht te krijgen in de perceptie van deze hinder door de stadsbewoners, en tot slot de diverse actoren te identificeren die betrokken waren bij de paardeneconomie en het maken van het stedelijk leefmilieu.²¹

Het stadspaard: een drijvende kracht achter de Antwerpse economie?

In hun studie van het stedelijk paard in de – naar Europese normen – jonge en snelgroeende steden in de Verenigde Staten, stellen McShane en Tarr vast dat paarden tijdens het derde kwart van de negentiende eeuw sneller verstedelijkten dan mensen, een teken van hun onmisbare plaats in de stedelijke economie. De jaren 1880 komen naar voren als het absolute hoogtepunt wat betreft de inzet van paardenkracht, met een gemiddelde ratio van 1 paard per 20 inwoners in de Amerikaanse steden. Sabine Barles ziet eenzelfde tijdlijn voor Parijs met een paardenpopulatie die piekt op 80 000 in 1880, wat neerkomt op 1 paard per 28 inwoners, een ratio vergelijkbaar met de ruimtelijk compactere steden aan de oostkust van de Verenigde Staten, zoals New York en Boston.²² Betrouwbare cijfers voor wat betreft het totaal aantal paarden in negentiende-eeuws Antwerpen zijn niet voorhanden; de stedelijke belasting op ‘prachtpaarden’ en

19 Atkins, 'Introduction', 10; N. Heynen, M. Kaika en E. Swyngedouw, 'Urban political ecology. Politicizing the production of urban natures', in: Heynen, Kaika en Swyngedouw (red.), *In the nature of cities*, 4 en 11.

20 L. Pichler-Baumgartner, "Environmental justice" als analytische Kategorie der Wirtschafts-, Sozial- und Umweltgeschichte? Schwierigkeiten und Potenziale einer Anwendung', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 472-491, 474.

21 Voor een kritische bespreking van de brontypologie zie: M. Marin, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven. Kritiek en bruikbaarheid voor historisch onderzoek. Een analyse aan de hand van 1ste klasse vergunningen in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen, 1863-1970* (Gent 2010) 172 e.v.

22 McShane en Tarr, *The horse in the city*, 16; S. Barles, 'Undesirable nature. Animals, resources and urban nuisance in nineteenth-century Paris', in: Atkins (red.), *Animal cities*, 175.

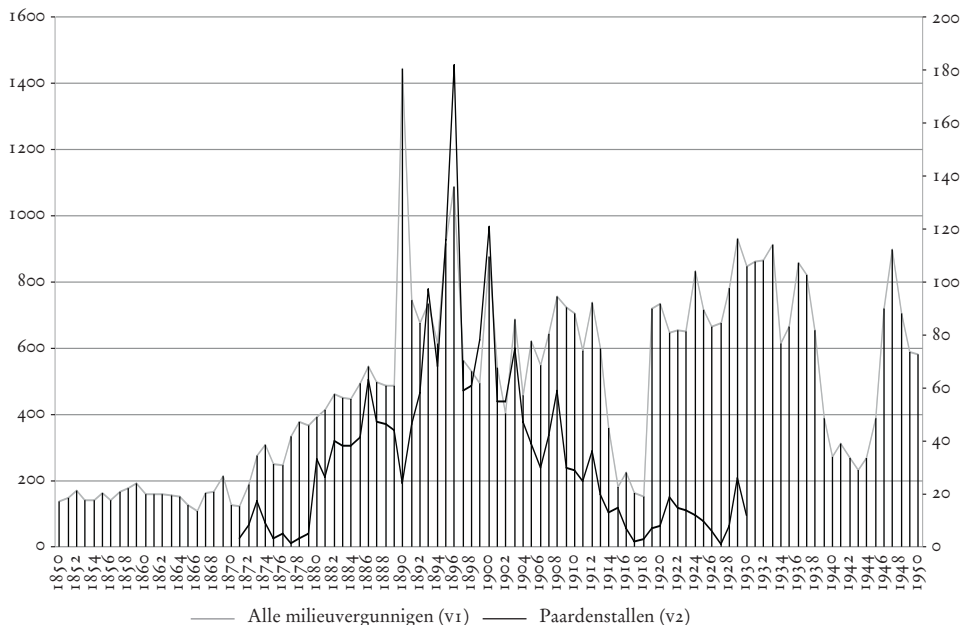
Platte natiewagen voortgetrokken door twee Brabantse trekpaarden, haven van Antwerpen anno 1906 (Stadsarchief Antwerpen, Beeldbank AVA, inv.nr. PB#2182).

paarden ‘voor twee gebruiken’ gaat immers voorbij aan de grote groep stedelijke werkpaarden die de focus vormen van deze studie.²³ Een blik op het verloop in het aantal aanvragen voor het verkrijgen van een exploitatievergunning voor een paardenstal tijdens de periode 1870-1930 (zie grafiek 1) biedt een eerste blik in de evolutie van de aanwezigheid van paarden in Antwerpen. Net als in New York en Parijs vormt de periode 1880-1910 ook in de Scheldestad het hoogtepunt van de stedelijke paardeneconomie. Is er een verband tussen de groei in het aantal vergunningsaanvragen voor paardenstallen en de evolutie van de Antwerpse stedelijke economie tijdens de late negentiende eeuw? De grafiek toont aan dat de sterke absolute stijging in het aantal stallen grotendeels parallel loopt met de grote stijging in het totaal aantal vergunningsaanvragen voorgelegd aan het Antwerpse stadsbestuur. Toch lijkt het stadspaard ook relatief belangrijker te worden. In het jaar 1896 piekt het aantal aanvragen op 182, zestien procent van het totaal aantal aanvragen voor een milieuvergunning, tegenover een gemiddelde van zes procent voor de gehele periode 1870-1930. De jaren 1890 vormden dan ook de start van een periode van hernieuwde groei van de Antwerpse haven na een periode van relatieve stagnatie na 1873.²⁴

²³ Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Modern Archief (verder MA), inv.nr. 843/24 en 843/25, Belasting op paarden, luxerijtuigen en dienstknechten: reglement, inlichtingen en aangiften, vorming der rollen, reclamaties en onwaardigen (1866-1871).

²⁴ K. Veraghtert, ‘From inland port to international port, 1790-1914’, in: F. Suykens, G. Asaert en A. De Vos (red.), *Antwerp. A port for all seasons* (Antwerpen 1986) 359-360.

GRAFIEK 1 TOTAAL AANTAL AANVRAGEN VOOR MILIEUVERGUNNING EN AANTAL AANVRAGEN VOOR PAARDENSTALLEN, ANTWERPEN 1850-1950

Bron: Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Milieuvergunningen (1850-1950), inv.nr. 969#1112-4163 en 25#1-44610.

Een ruimtelijke analyse van de milieuvergunningen voor paardenstallen brengt meer inzicht in de vraag of het stadspaard ook een trekker was van die Antwerpse economische groei. Kaart 1 toont de geografische spreiding van aanvragen voor stallen in de periode 1870-1930. De paardenstallen lijken de ruimtelijke en economische expansie van Antwerpen op de voet te volgen: de aanvragen concentreren zich in de wijken twee, vijf en acht, en langs de tussen 1877 en 1884 rechtgetrokken Scheldekaaien.²⁵ Niet toevallig liggen wijken twee en acht respectievelijk in het noorden en zuiden van de stad, waar de havenuitbreiding zich aan het einde van de negentiende eeuw in ijtempo voltrok. Het Eilandje in het noorden ontpopte zich na de afbraak van de 'Spaanse' stadsomwalling tot hét handelscentrum van Antwerpen, en kende een permanente expansie.²⁶ De voltooiing van de Zuiderdokken in 1881 luidde ook in de achtste wijk het begin in van de haven- en handelsactiviteiten aldaar. De vijfde wijk tot slot had dan wel geen rechtstreekse connectie met de Antwerpse haven, toch werd dit rurale gebied na de opheffing van het bouwverbod rondom de oude omwalling in een hoog tempo verstedelijkt.²⁷ Paardenbezitters kozen resoluut voor ruimte, en daarvoor trokken ze buiten het oude stadscentrum. Opvallend is dat deze trend vooral merkbaar is in de periode

²⁵ *Antwerpen 1860-1960* (Antwerpen 1960) 445.

²⁶ S. De Caigny, 'Het eilandje, constructieve spanning tussen stad en haven. Urbanisatieproces en sociaal-economische betekenis van de Antwerpse havenwijk in de 20ste eeuw', in: J. Blomme e.a. (red.) *Stroomversnelling. De Antwerpse haven tussen 1880 en nu* (Antwerpen 2002) 49.

²⁷ *Antwerpen. Twintig wijken, twintig werelden* (Antwerpen 2003) 156 en 338.

vóór 1890, wat misschien verklaard kan worden door wat Mathieu Marin beschrijft, namelijk dat een echte toepassing van de hinderwetgeving pas na de jaren tachtig van de negentiende eeuw gerealiseerd werd.²⁸ Tijdens de analyse van de vergunningsdossiers viel op dat men tijdens de steekproefperiode 1892-1893 vaak geen aanvraag deed voor het in gebruik nemen van een nieuwe paardenstal, maar voor het behoud van een oude stal na aanmaning door de politie.²⁹ Toch dient de mogelijkheid dat het hier gaat om nieuwe stallen in oude woonkernen te worden erkend: het *plan industriel* uit 1914, de achtergrondkaart bij kaart 1, toont immers de grote mate waarin handel en industrie aanwezig bleef in het Antwerpse stadscentrum tijdens de economische heropleving op het einde van de eeuw.

Kaart 1 werpt tevens licht op het belang van paarden in diverse economische sectoren, wat verder inzicht biedt in de vraag of paarden als flexibele *living machines* hun ondersteunde rol aannamen in de ontwikkeling van nieuwe stadsdelen, met name rond transport- en industriële infrastructuur. Historici als Ann Greene toonden immers overtuigend de complementariteit aan tussen paarden en stoommachines, en benadrukten hoezeer de moderne industrialiserende grootstad werd vormgegeven door de synergie van biologische en mechanische drijfkracht.³⁰ Echter, de precieze plaats van het stadspaard in de stedelijke bebouwde ruimte werd bepaald door het economische en ruimtelijke karakter van een stad, en bovendien kon de locatie van stallen variëren van functie tot functie.³¹ In een havenstad als Antwerpen verbaast het niet dat de paarden die spoedig zouden verblijven in de op te richten stallen, overwegend tot doel hadden te worden ingezet voor het transport van goederen. De stallen van naties, zelfstandige voerlieden en groothandelaars concentreerden zich duidelijk rond de Scheldekaaien, het Eilandje, de Zuiderdokken, het nieuwe goederenstation in het rurale noorden van de vijfde wijk, en het huidige Centraal Station, dat toen nog 'Antwerpen-Oost' heette. Paardenstallen gerelateerd aan de Antwerpse nijverheid, vertoonden dan weer net het omgekeerde ruimtelijke patroon, en waren opvallend afwezig in het oude stadscentrum. Het *plan industriel* toont het gebied *extra muros* tussen de Mechelsesteenweg en de Brederodestraat in het zuiden van de stad, en ten zuiden en ten oosten van het Stadspark, als een zone met een uitgesproken industrieel karakter. De vroege maar planmatige urbanisatie van dit gebied vertaalt zich in een sterke aanwezigheid van stallen, al van bij de start van de onderzoeksperiode. Tot de categorie personentransport reken ik tot slot zowel de private huurhouderijen als de bedrijven voor openbaar vervoer, die vanaf 1873 de legendarische paardentram verzorgden.³² Stallen met paarden ten dienste van het personenvervoer waren opvallend groot in omvang, wat typerend is voor de sector, en situeerden zich voornamelijk in de meer burgerlijke stadsdelen, en aan het einde van tramroutes.³³

²⁸ Marin, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 84.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: SAA, MA, Milieuvergunningen (1870-1910), inv.nr. 25#11348, 'La veuve Cootmans (...) rue du Compagnon no. 47, 5e section sud vous avait demandé l'autorisation d'établir dans sa demeure une écurie & une étable à vaches. Cette demande vous a été faite sur les injonctions de la police locale & dans un but de salubrité publique.'

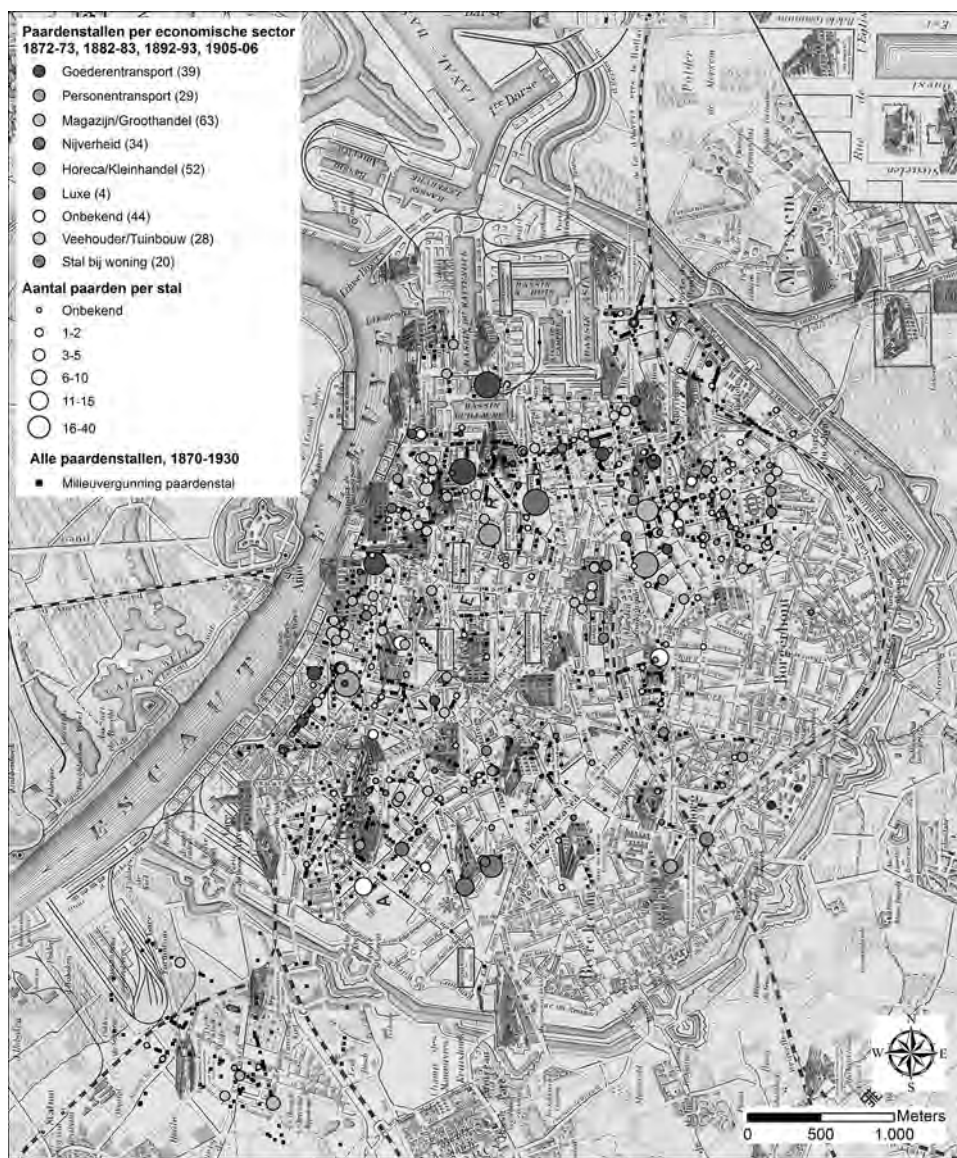
³⁰ A. Greene, *Horses at work. Harnessing power in industrial America* (Cambridge en Londen 2008) 45; Russell, 'The garden in the machine', 2.

³¹ McShane en Tarr, *The horse in the city*, 104-106.

³² Antwerpen 1860-1960, 395.

³³ McShane en Tarr, *The horse in the city*, 106. Voor een aanduiding van de Antwerpse tramroutes op het einde van de negentiende eeuw, zie: SAA, Kaarten en plattegronden, inv.nr. 12#12519, E.V.D.H. en Huybrechts (ca. 1/11628) (1894).

KAART 1 PAARDENSTALLEN PER ECONOMISCHE SECTOR, 1870-1910

Bron: Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Milieuv vergunningen (1870-1930), inv.nr. 25#540-59213; SAA, inv.nr. 12#4068, Topografisch-historische atlas, Antwerpen en randgemeenten: industriële kaart (1914) (© G1storical Antwerp – Universiteit Antwerpen/Herculesstichting, EJ).

De grootte van de aangevraagde paardenstallen relateert zich aan de economische functie ervan, en aan de specifieke ruimtelijke ontwikkeling van de buurt, eerder dan dat het een onderscheid tussen het oude centrum en nieuwe suburbane gebieden verraadt. In tegenstelling tot wat McShane en Tarr vaststellen voor Boston, lijkt er geen duidelijke

Een open paardentram rijdt door de Brederodestraat, Antwerpen ca. 1900 (Stadsarchief Antwerpen, Beeldbank AVA, inv.nr. GP#10182).

trend te zijn geweest van steeds grotere stallen in voordien onbebouwde gebieden naar het einde van de eeuw toe.³⁴ Eigen aan de laatnegentiende-eeuwse transformatie van Europese steden, was dat grote publieke werken ter modernisering van de economische infrastructuur gepaard gingen met de grootschalige afbraak van bestaande woningen.³⁵ Ook in Antwerpen bleef de oude binnenstad het centrum van economische activiteit, weliswaar na drastische ingrepen in het stedelijke landschap, als de afbraak van de Werf in functie van de rechte trekking van de Scheldekaaien. Het gebrek aan industriële zoning zorgde dat armere industriële buurten zoals de vijfde wijk, de Dam en de Seefhoek in het noorden zich verder ontwikkelden zonder vooropgezet plan, wat de voortgezette aanwezigheid van kleine stallen (één tot vijf paarden) in het bezit van kleinhandelaars, ambachtelui, en land- en tuinbouwers in deze buurten verklaart.³⁶ Dit proces van stadsontwikkeling en het locatiepatroon van paardenstallen contrasteert dan weer sterk met planmatig aangelegde buurten, zoals de buurt ten zuiden van de *Boulevard Léopold* (vandaag Belgiëlei) en de wijk Zurenborg, ontwikkeld door de *Compagnie de l'Est* en waar in de jaren 1890 de eerste welgestelde burgers hun intrek namen.³⁷ In deze moderne residentiële buurten was het stadspaard een opvallende afwezige.

³⁴ McShane en Tarr, *The horse in the city*, 107.

³⁵ C. Lis, *Social change and the labouring poor, Antwerp, 1770-1860* (New Haven 1986) 73.

³⁶ I. Bertels, T. Bisschops en B. Blondé, 'Stadslandschap. Ontwikkelingen en verwikkelingen van een stedelijke ruimte, in: Bertels, De Munck en Van Goethem (red.), *Antwerpen*, 45.

³⁷ *Antwerpen. Twintig wijken, twintig werelden*, 290.

Paardenstallen en sociale ongelijkheid in de metropool

De relatie tussen de vestiging van hinderlijke inrichtingen en het sociaal profiel van een buurt is bij uitstek een vraag naar *environmental justice*, met name *distributive justice*, een type van sociale rechtvaardigheid met een ruimtelijke dimensie. Harold Platt beschrijft hoe in de grote industriële centra Manchester en Chicago de laagste sociale klassen bijna exclusief gehuisvest waren in de stedelijke industriële zones.³⁸ Verbruggen omschrijft in zijn onderzoek naar Gent dat het merendeel van de zware, vervuilende industrie in de meest onhygiënische buurten was gevestigd, omwille van de concentratie van arbeid.³⁹ Antwerpen was dan wel bezwaarlijk een echte industriestad te noemen, toch voltrok zich rond het midden van de negentiende eeuw ook hier een proces van sociaal-ruimtelijke segregatie, waarbij de welvarende klassen zich grote delen van de stedelijke ruimte gingen toe-eigenen en minder gegoede stadsbewoners in 'getto's' werden teruggedrongen. Ruimtelijke ingrepen ter sanering van de binnenstad, als de aanleg van de Nationalestraat, dwongen de arme bewoners een nieuw onderkomen te zoeken, vaak in de reeds dichtbevolkte vijfde wijk.⁴⁰ Voor laatnegentiende-eeuws Antwerpen biedt de brandverzekeringskaart van Gervais (1898) voor enkele wijken een uniek inzicht in de locatie van brandgevaarlijke inrichtingen en het karakter van de omliggende bebouwde omgeving. De afbeelding van de stallen van de Amerika Natie en Hessennatie op de volgende pagina toont hoezeer in de havenbuurt bij het Eilandje industriële en handelsactiviteiten met huisvesting waren verweven: de stallen van de Amerika Natie en de Hessennatie (met 52 paarden) grenzen vlak aan een *allée ouvrière* (werkmansgang). En hoewel paardenstallen met de hinderwet van 1863 ondergebracht waren bij de GHO-inrichtingen van de tweede klasse, en de stallen dus in principe zonder probleem in woongebieden mochten worden opgericht, was naast een stal wonen vaak geen pretje. Stallen vormden immers de zwakste schakel in de paardeneconomie; stalbranden en besmettelijke ziekten waren een voortdurende bedreiging.⁴¹

Een andere bron laat ons toe om voor de hele stad en in een grote mate van detail het verband tussen de vestiging van gevaarlijke en hinderlijke stallen, en de locatie van arbeiderswoningen te gaan onderzoeken: het adresboek van de gebroeders Ratinckx (1898).⁴² Een visuele analyse onderschrijft een sterke relatie tussen stallen en arbeidershuisvesting in wijk vijf, alsook in de wijken één, twee, vier en negen, en het gebied tussen Brederodestraat en Mechelsesteenweg in de achtste wijk (zie kaart 2). Echter, het aantal werkmanswoningen per hectare in de zesde wijk rond het Ooststation en het Stadspark, en in het nieuw ontwikkelde Zuidkwartier in de achtste wijk was erg laag, terwijl we ook daar duidelijke clusters in de milieuvergunningen voor paardenstallen onderscheiden. De stelregel dat sociale ongelijkheid en de ongelijkmatige verdeling van milieurisico's sterk gerelateerd zijn, lijkt voor de Antwerpse paardenstallen dus maar

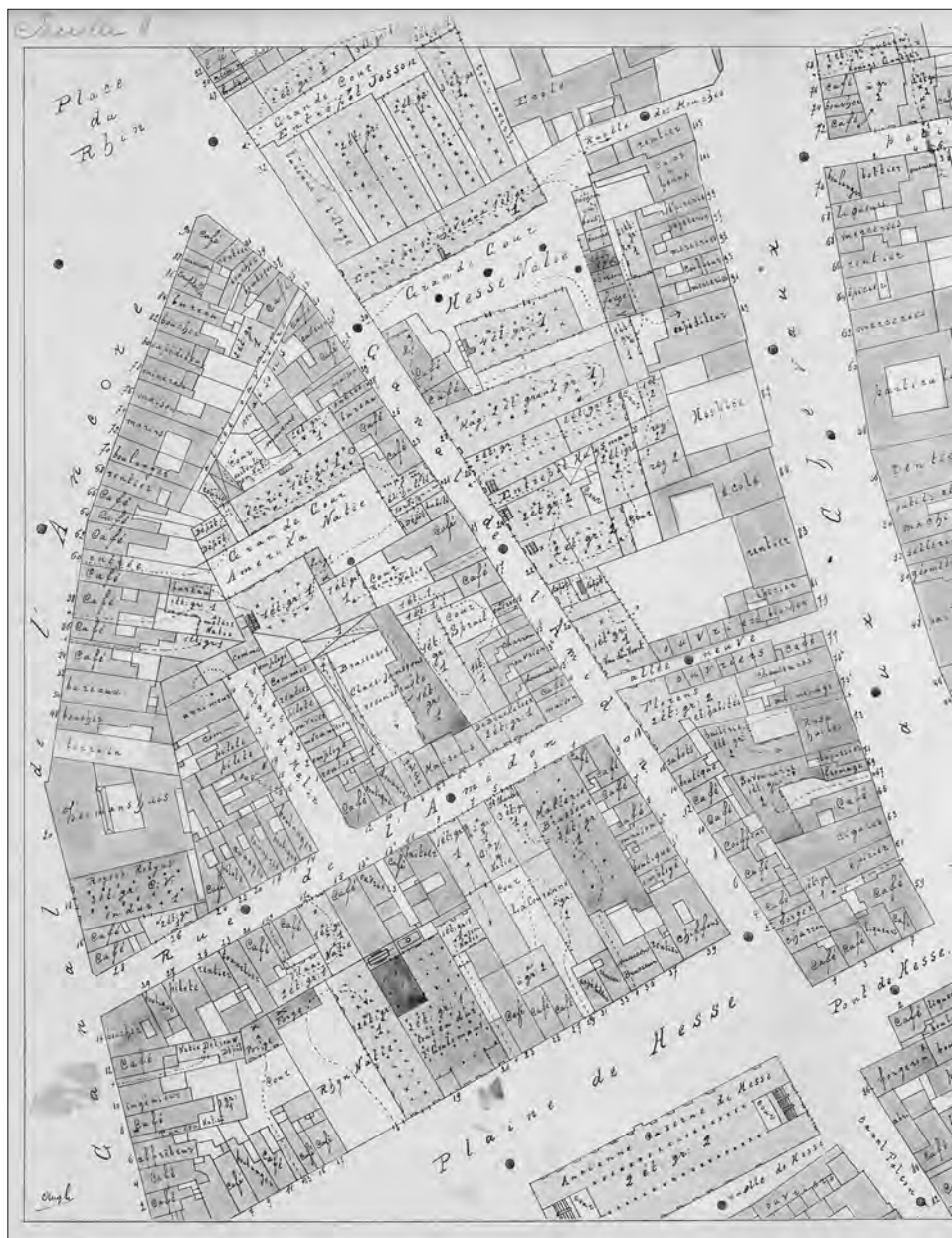
38 Platt, *Shock cities*, 18-20.

39 C. Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent* (Gent 2002) 88.

40 Lis, *Social change*, 66 en 73.

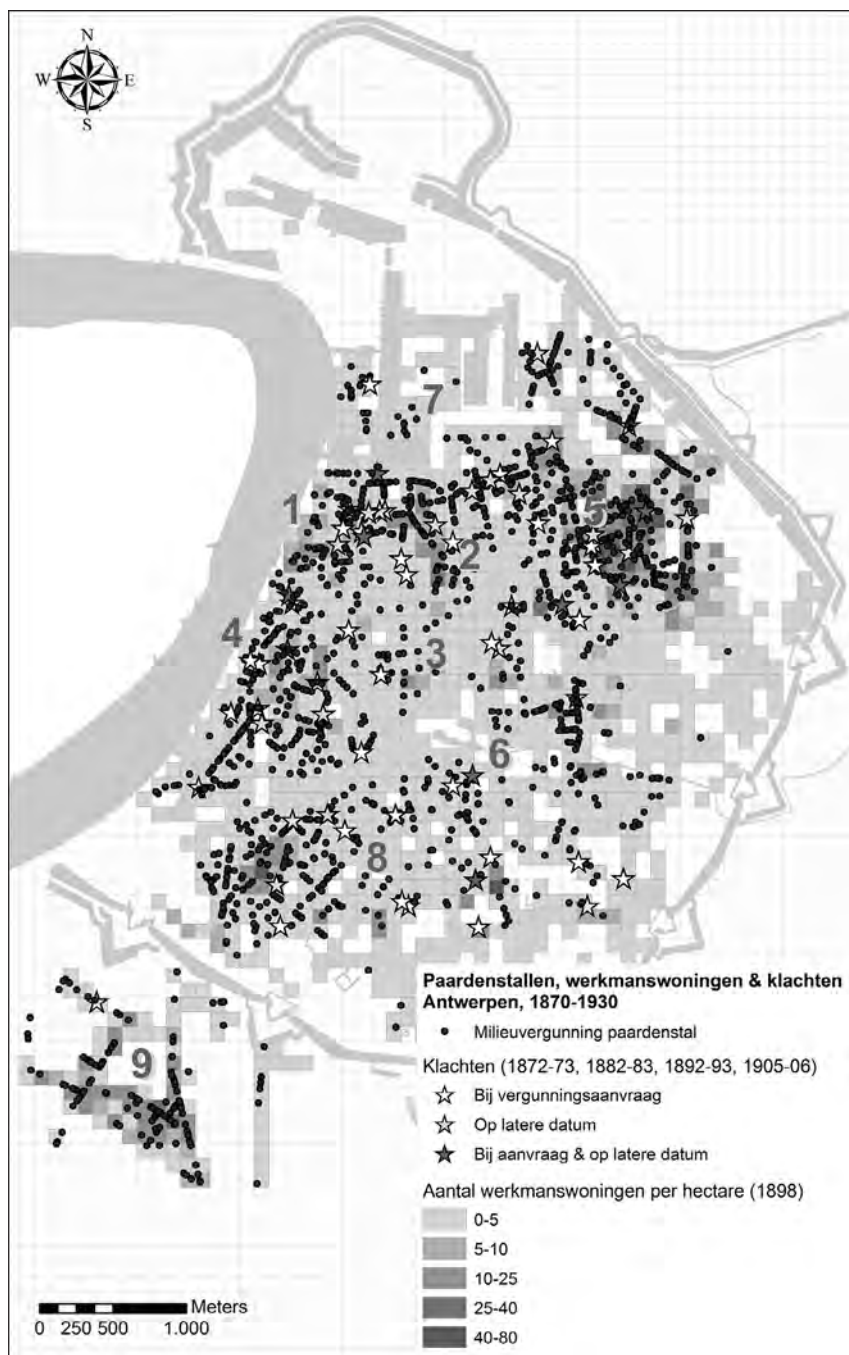
41 McShane en Tarr, *The horse in the city*, 103.

42 Gebr. Ratinckx, *Livre d'adresses de la ville et de la province d'Anvers* (Antwerpen 1898). Bij elk adres wordt tevens het hoofdberoep van de bewoners vermeld. Elk adres aangeduid als *allée ouvrière* of *ouvriers* werd door middel van de methode van *linear referencing* op kaart gezet. Zie ook: E. Janssens en I. Jongepier, 'G1storical Antwerp: historisch GIS als laboratorium voor de stadsgeschiedenis', *Stadsgeschiedenis* 10 (2015) 49-62.

De stallen van de Amerika Natie en Hessenatie ten noorden van de Paardenmarkt, fragment uit de brandverzekeringskaart van A. Gervais (1898) (Stadsarchief Antwerpen, Kaarten en plattegronden, inv.nr. 12#3372).

KAART 2 PAARDENSTALLEN, WERKMANSWONINGEN EN KLACHTEN, ANTWERPEN, 1870-1930

Bron: Stadsarchief Antwerpen, modern archief, Milieuvergunningen (1870-1930), inv.nr. 25#540-59213 en Gebr. Ratinckx, Livre d'adresses de la ville et de la province d'Anvers (Antwerpen 1898) (© Gistorial Antwerp – Universiteit Antwerpen/ Herculesstichting, EJ en IJ).

deels op te gaan.⁴³ Een statistische analyse bevestigt deze bevinding: de Pearson correlatiecoëfficiënt duidt voor de gehele stad slechts op een zwakke positieve correlatie met $r = 0,25$. Herhalen we deze berekening voor elke wijk afzonderlijk, dan is enkel het resultaat voor de vijfde wijk ($r = 0,29$) statistisch significant. Het is vermoedelijk door de grote interne variatie binnen elke wijk, namelijk de concentratie van stallen rond infrastructuurprojecten enerzijds, en een aanwezigheid van paarden in traditioneel dichtbevolkte buurten anderzijds, dat een lineair verband tussen beide variabelen – op wijkniveau – statistisch niet bewezen kan worden.⁴⁴

Het onderzoeken van de aanwezigheid van stallen in sociaaleconomisch zwakkere buurten is slechts een deel van het verhaal. We dienen inzicht te verwerven in het socio-professioneel profiel van de uitbaters en gebruikers van de hinderlijke inrichtingen, en het materiële uitzicht van de paardenstallen. De huisvesting van het stadspaard varieerde van bakstenen gebouwen met meerdere verdiepingen die tientallen paarden tegelijk huisden, tot haastig opgetrokken houten constructies in steegjes of achtertuinen. Het is dus niet zo dat de stallen van grote paardenbezitters, zoals naties, trammaatschappijen of grote industriële voedingsproducenten, noodzakelijkerwijs meer hinder veroorzaakten voor de omwonenden. Een ruime en goed ingerichte paardenstal vormde immers het uithangbord van dergelijke ondernemingen.⁴⁵ De inrichtingen die het meest ongezond werden bevonden in het onderzoek voorafgaand aan het vergunningsproces, werden vaak uitgebaat door kleine ondernemers die een stal wensten in te richten in de buurt van hun woning. Een detailanalyse van volgend dossier uit 1892 is in dat opzicht verhelderend: het bevat naast de gebruikelijke verslagen van de technische dienst, het college van burgemeester en schepenen, en de politiecommissaris tevens een folder opgesteld door de Medische Commissie, die vaststelde dat er in het beluik Falconpoort maar liefst acht paardenstallen waren die een gevaar vormden voor de openbare gezondheid. Deze stallen werden uitgebaat door zeven verschillende personen, en slechts twee van hen woonden niet in de onmiddellijke omgeving. Voor zeven stallen schreef de Medische Commissie ‘zuiverings- en gezondheidswerken’ voor, één stal diende te worden ontruimd vermits deze onbewoonbaar werd verklaard. In een brief aan het college verzocht Fierens in de naam van de uitbaatster dat zij haar stal zou mogen behouden: ‘Op uwen brief van 8 October 1892, heb ik dien stal oogenblikkelijk in dezelfde voorwaarden doenstellen als nevenstaande stallen, voorzien van vloer, rioolen, luchtschouwen enz (...) Genoemden stal wordt niet bestendig gebruikt, slechts de voerlieden, die ter markt komen plaatsen er hunne paarden bij dag, hetgeen het eenig bestaan uitmaakt der arme weduwe Andries.’⁴⁶ Dit staat in schril contrast met de stal van de Société Anonyme des Tramways Economiques die in 1893 werd gebouwd in de Korte Bisschopstraat, aan de rand van de dichtbevolkte vijfde wijk. De klachten van omwonenden over stank veroorzaakt door de meer dan dertig paarden werden niet gegrond bevonden door de bevoegde politiecommissaris om grote maatregelen te nemen: ‘Certes le voisinage des écurie d’un tramway est toujours plus ou moins

43 S. Mosley, ‘Common ground. Integrating social and environmental history’, *Journal of Social History* 39 (2006) 915–933, 926.

44 B. Blondé e.a., *Trend en toeval. Inleiding tot de kwantitatieve methoden voor historici* (Leuven 2012) 112–113.

45 McShane en Tarr, *The horse in the city*, 111 en 125.

46 SAA, MA, Milieuvergunningen, inv.nr. 25#10894.

Een stalknecht begeleidt een paard naar de stallen van de paardentram in Borgerhout, Antwerpen anno 1900 (Stadsarchief Antwerpen, Beeldbank AVA, inv.nr. FOTO-OF#7123).

désagréable pour ceux qui y demeurent à proximité mais il en est ainsi de tout d'autres établissements industriels. Je tiendrai, quant à moi, la main à ce que les voisins aient le moins possible à se plaindre du tramway dont il s'agit.⁴⁷

In het geval van industriële pollutie was volgens Geneviève Massard-Guilbaud niet zozeer het onderscheid in sociale klasse relevant, dan wel het onderscheid tussen stellingen die leefden van een bepaalde industrie, en zij die er geen economisch belang in hadden. De eerste groep was bereid tot meer concessies wat betreft de mate van hinder en de kwaliteit van hun directe leefomgeving.⁴⁸ Mosley maant aan arbeiders niet slechts te benaderen als hulpeloze slachtoffers van industriële pollutie: gedurende de gehele negentiende eeuw namen ze, alvast wat rookvervuiling betreft, actief deel in de productie ervan.⁴⁹ Het sociaal profiel achterhalen van de aanvragers van exploitatievergunningen voor paardenstallen, enkel aan de hand van de CHO-dossiers, is een moeilijke opgave. Het beroep of de affiliatie met een bepaalde firma van een aanvrager wordt vaak duidelijk vermeld in de aanvraagbrief, en soms kunnen we uit de vorm van het document afleiden aan welk eind van het sociale spectrum hij of zij zich bevond, maar er valt geen harde lijn in te trekken. Bekijken we kaart 1, brengt de categorie 'stal bij woning' enig soelaas. De categorie komt prominent naar voren voor wijk vijf, en lijkt daarbij te bevestigen dat een aanzienlijk deel van de stallen aldaar werd uitgebaat door de lokale

47 Ibidem, inv.nr. 25#11175.

48 G. Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle. France, 1789-1914* (Paris 2010) 99.

49 Mosley, 'Common ground', 924.

arbeidersbevolking, vermits het hier voornamelijk kleinere stallingen betrof die in de eigen 'hof' werden gebouwd. We kunnen dus alvast vaststellen dat de stallen die opgetrokken of vernieuwd werden in dichtbevolkte wijken, vaak stallen waren van kleinere ondernemers die vermoedelijk niet over de nodige financiële slagkracht beschikten om zich verder van hinderlijke inrichtingen te verwijderen.

Daarnaast is het de vraag of grote en/of welvarende paardenbezitters de ecologische kost van hun onderneming doorschoven naar andere sociale groepen. Een vergelijking van beide kaarten laat zien dat ook de paardenstallen van heel wat handels- en transportfirma's zich nabij (zelden middenin) buurten met een hoge concentratie aan arbeiderswoningen bevonden. Op het eerste zicht lijkt dit het patroon van grote bedrijven die hun vervuilende inrichtingen in arme wijken lokaliseren te bevestigen, ware het niet dat, indien de dossiers meer in detail worden bekeken, het merendeel van de aanvragers ook vlakbij hun paardenstallen woont. Enkel aanvragers die aan het hoofd stonden van een onderneming van aanzienlijke omvang, konden het zich veroorloven stallingen te bouwen die ver van hun woonplaats verwijderd waren. Ook Massard-Guilbaud observeert een dergelijke dichte verwevenheid van wonen en werken voor negentiende-eeuwse Franse steden niet enkel bij arme ambachtslui, maar tevens bij grotere fabrikanten.⁵⁰

Hinder door de paardeneconomie: machtsrelaties en de klachtenprocedure

Het vaststellen van ruimtelijke ongelijkheid in de verdeling van milieurisico's vormt slechts één aspect van *environmental justice*. Belangrijker nog is het verklaren van deze patronen van ongelijkheid, en daarvoor wordt vaak gekeken naar machtsrelaties tussen de diverse stedelijke groepen en de bredere juridische context. Hoewel de lokalisatie van industrieën voornamelijk werd bepaald door de werking van de grondprijzenmarkt en de aanwezigheid van nijverheid-specifieke vestigingsvoorwaarden, benadrukt Platt tevens de rol van politieke maatregelen in het legitimeren en versterken van sociaal-ruimtelijke ongelijkheid.⁵¹ Het concept *procedural justice* stelt dat een falende toegang tot klachtenprocedures en beslissingsprocessen voor de armste stadsbewoners ertoe leidde dat gevaarlijke of ongezonde inrichtingen daar gevestigd werden, waar de geringste weerstand te verwachten was.⁵²

Een eerste aspect betreft de toegang tot de klachtenprocedure. Van de 313 aanvragen voor een exploitatievergunning voor een paardenstal die in detail werden onderzocht voor de steekproeffaren 1872-73, 1882-83, 1892-93 en 1905-06, werd tegen 83 verzet aangetekend (of 26,5 procent). Dat aantal ligt aanzienlijk lager dan de zestig procent die Verbruggen observeerde voor de chemische nijverheid in Gent.⁵³ Het democratisch karakter van het openbaar onderzoek *de commodo et incommodo* dat aan beslissingen omtrent de toelating tot exploitatie diende vooraf te gaan, mag voor de negentiende eeuw echter niet worden overschat. Diverse auteurs stelden immers vast dat het gewicht dat werd gegeven aan klachten met betrekking tot industriële hinder zich sterk verhiel tot het sociaal aanzien van de klagers. Met name huurders werden vaak niet ge-

⁵⁰ Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle*, 68.

⁵¹ Platt, *Shock cities*, 19.

⁵² Pichler-Baumgartner, "Environmental justice" als analytische Kategorie', 474.

⁵³ Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, 110.

hoord, vanwege het tijdelijke karakter van huurovereenkomsten en van hun belangen in een bepaalde woning.⁵⁴ Helaas staat er in de GHO-dossiers weinig informatie over wie de klagers nu precies waren. Legt men de diverse klachtenbrieven naast elkaar, valt op dat de vormelijke elementen (regelmatige vorm van de letters, de lengte en eloquentie van het betoog, consistente spelling) in de meeste gevallen lijken te wijzen op een bijzonder goede geletterdheid en bij uitbreiding hoge sociale status van de auteurs, een indruk die echter moeilijk valt te staven. Omwonenden konden echter ook mondeling verzet aantekenen tegen hinderlijke inrichtingen, wat in theorie de drempel voor de vorming van *grassroots* protest aanzienlijk verlaagde.⁵⁵ Het sociale profiel van de personen die mondeling verzet aantekenden wijst erop dat het aantal opposanten dat zich als eigenaar of huurder identificeerde ongeveer gelijkmatig verdeeld was. Mondelinge klachten waren dus zeker niet het exclusieve terrein van de allerarmsten, en lijken de balans in het voordeel van hogere sociale groepen niet te kunnen ombuigen.

Een ruimtelijke analyse van de klachten biedt meer inzicht in de mogelijkheden die verschillende sociale groepen bezaten om uiting te geven aan hun bekommernis omtrent de negatieve impact van een naburige paardenstal op hun leefomgeving. In de burgerlijke derde wijk stuitte bijna de helft (40 procent) van de vergunningsaanvragen voor een paardenstal op protest, en ook in de residentiële zesde wijk werd bij 32 procent van de aanvragen een klacht ingediend. Echter, ook in de overige drie wijken van de oude binnenstad liggen de percentages hoger dan het gemiddelde van 26,5 procent, met wijk twee op kop (klachten bij 38 procent van de aanvragen). Kaart 2 toont de precieze locatie van de gecontesteerde paardenstallen, in relatie tot de ruimtelijke spreiding van alle stallen en de locatie van arbeiderswoningen. Het valt op dat de schriftelijke en mondelinge klachten bekend gemaakt tijdens het openbaar onderzoek zich voornamelijk daar situeren waar er lage concentraties aan werkmanswoningen en stallen waren. De stelling van Van der Woud dat er rond 1900 een gesaneerde, sociaal gesegregeerde burgerij ontstond die vuil en stank niet langer in de eigen leefomgeving wilde verdragen, lijkt daarbij bevestigd.⁵⁶ Naar het einde van de negentiende eeuw toe, bleek echter ook de tolerantie van de bewoners van de oude binnenstad voor de hinderlijke paardenstallen zijn grens te hebben bereikt: tijdens de onderzoeksperiodes 1892-1893 en 1905-1906 nam het aantal klachten in deze buurten toe. De meest opvallende cluster situeert zich rond het Falconplein, in het hart van de havenbuurt in het noorden van de stad en één van de buurten met de grootste toename in het aantal vergunningsaanvragen voor de jaren 1890. In de dichtbevolkte vijfde wijk zet deze trend zich echter niet door; over de hele periode tekenden buurtbewoners bij amper 17,6 procent van de aanvragen verzet aan. De klachten situeerden zich tevens vaker in de Stuivenbergwijk dan in de buurt van de Lange Beeldekensstraat, het meest dichtbevolkte deel van de wijk. Klachten op latere datum tegen een reeds vergunde stal, tot slot, werden gemiddeld achttien jaar na de vergunningsdatum ingediend, en situeren zich voornamelijk in buurten die op laatnegentiende-eeuwse stadsplannen nog als weinig bebouwd staan afgebeeld.

Werden de klachten tijdens het besluitvormingsproces ook mee in rekening geno-

⁵⁴ Marin, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 55; Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle*, 64.

⁵⁵ Mosley, 'Common ground', 926.

⁵⁶ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 310.

men? De hinderwetgeving had van bij haar ontstaan in 1810 immers tot doel juridische actie van buurtbewoners tegen de nijverheid te vermijden, en ondernemers rechtszekerheid te bezorgen door tegenstrijdige belangen met elkaar te verzoenen.⁵⁷ In de tweede helft van de negentiende eeuw hadden de Antwerpse en Belgische economieën de wind in de zeilen, en zowel op het stedelijke als op het nationale niveau werd er in de economische politiek een liberale koers gevaren. De regering wilde met het Koninklijk Besluit van 1863 vermijden dat de hinderwetgeving de industriële ontwikkeling in België zou afremmen, en introduceerde een vereenvoudiging van de procedure en decentralisatie in de besluitvorming.⁵⁸ De bevoegdheid om te beslissen over de toelating tot exploitatie van inrichtingen van de tweede klasse, zoals paardenstallen, kwam daarbij stevig in handen van het college van burgemeester en schepenen. Tabel 1 toont de beslissingen van de stedelijke overheid over de vier steekproefperiodes. Er zijn duidelijke verschillen te onderscheiden wat betreft het percentage van aanvragen dat werd goedgekeurd. Het hoogste percentage is te vinden in de periode 1882-1883; 81,5 procent van de aanvragen werd goedgekeurd zonder meer. In de periode 1892-1893 daarentegen werd slechts 55 procent van de vergunningsaanvragen meteen goedgekeurd, en in lijn met het sterk toegenomen aantal klachten ligt ook het aantal weigeringen het hoogst (12 procent). Het is echter voorbarig te concluderen dat het Antwerpse stadsbestuur bij verzet van buurtbewoners de bescherming van de stedelijke leefomgeving consequent boven het economisch belang stelde. Dat verraadt de categorie 'toegelaten onder extra voorwaarden'. Er is een evolutie op te merken in de hinderwetgeving waarbij het beleid van vestigingsbeperkingen voor hinderlijke inrichtingen, de voornaamste vorm van hinderbestrijding tijdens het Ancien Régime, in de loop van de negentiende eeuw steeds meer verdrongen werd door het opleggen van technische maatregelen die de hinder voor de omwonenden dienden in te perken.⁵⁹ Uit de dossiers over paardenstallen blijkt dat het college erg veel geduld had met de vergunningsaanvragers, en hen vaak meermaals uitstel verleende om zich in regel te stellen.

Ook een verhoging van het aantal weigeringen impliceerde niet meteen dat er in deze periodes meer rekening werd gehouden met verzet van omwonenden. Op zoek naar een compromis tussen burens en ondernemers, of met het oog op het vermijden van conflicten op de lange termijn, leek de stedelijke overheid het meest ontvankelijk voor klachten waarbij kon worden aangetoond dat de uitbatingsvoorwaarden werden overtreden.⁶⁰ Het college kon een exploitatieaanvraag ook weigeren zonder dat er klachten waren bekendgemaakt. Het verband tussen klachten en weigering was dus niet sluitend. Stadsbesturen hadden naast hun rol als bemiddelaar immers nog een eigen

57 I. Parmentier, *Histoire de l'environnement en Pays de Charleroi, 1730-1830. Pollution et nuisances dans un paysage en voie d'industrialisation* (Brussel 2008) 150-152; Marin, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 56.

58 G. Devos, '15 juli 1907: dokwerkers leggen haven lam', in: G. Asaert e.a. (red.), *De 25 dagen van Antwerpen xx* (Zwolle 2007) 467-487, 477; Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, 30.

59 Parmentier, *Histoire de l'environnement en Pays de Charleroi*, 150; Poulussen onderscheidt drie groepen in de stedelijke milieugeboden uit het Ancien Régime: vestigingsbeperkingen, productiebeperkingen, en reglementen in verband met afvalstorting. P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Kapellen 1987) 95.

60 Dit komt overeen met de evolutie die Marin beschrijft, namelijk dat rechtbanken vanaf de negentiende eeuw steeds vaker de kant van industriële leken te kiezen wat betreft geschillen rond hinder. Industriële hadden enkel nog iets te vrezen als er een overtreding van de vergunning kon worden aangetoond. Zie: Marin, *Dossiers van gevaarlijke, hinderlijke en ongezonde bedrijven*, 32.

TABEL I PERCENTAGE GOEDGEKEURDE VERGUNNINGSAANVRAGEN VOOR PAARDENSTALLEN VOOR DE VIER STEEKPROEFPERIODEN, ANTWERPEN 1870-1910

	1872-1873		1882-1883		1892-1893		1905-1906	
Toegelaten	13	59.1%	62	81.5%	81	54.7%	48	71.6%
Toegelaten onder extra voorwaarden	2	9.1%	2	2.9%	28	18.9%	1	1.5%
Verzet verworpen	5	22.8%	5	7.5%	12	8.1%	12	17.9%
Geweigerd	2	9.1%	3	4.4%	18	12.2%	3	4.5%
Weigering verworpen	0	0%	0	0%	1	0.7%	2	3%
Andere	0	0%	4	5.9%	8	5.4%	1	1.5%
Totaal	22	100%	76	100%	148	100%	67	100%

Bron: Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Milieuvergunningen (1870-1910), inv.nr. 25#540-38291.

agenda. De snelle groei van de negentiende-eeuwse steden verhoogde de complexiteit van de stedelijke sociale structuur, en bezorgdheden over openbare gezondheid gaven aanleiding tot kapitaalintensieve infrastructuurwerken ter realisatie van het project van de 'bacteriologische stad'. Een dergelijke onderneming vereiste een omvangrijk stedelijk bureaucratisch apparaat, geleid door geschoolde professionals. Tegen 1860 hadden steden de directe verantwoordelijkheid opgenomen voor heel wat publieke taken, als politie, brandbestrijding, onderwijs, en openbare gezondheid.⁶¹ In 1862 werd ook in Antwerpen de *Régie des vidanges, boues et immondices*, voorheen bij verpachting toegewezen, een stedelijke dienst (de Mestdienst, in 1884 vervangen door de Openbare Reinigheidsdienst).⁶² Met de oprichting van de Mestdienst, nam de stad nu ook rechtstreeks de winst in ontvangst voor de economisch waardevolle stadsmest, waar toen veel vraag naar was in de Kempen.⁶³ Openbare gezondheid werd de noemer waaronder het stadsbestuur haar macht deed gelden. Verbruggen merkt op dat in Gent het stadsbestuur in haar handhavingsbeleid voornamelijk de *petite industrie* viseerde, en vooral stinkende kleine ondernemingen zoals stallen uit de stad geweerd werden.⁶⁴ In Antwerpen had het college wat paardenstallen betreft twee stelregels met het oog op de openbare gezondheid en veiligheid: stallen mochten niet worden opgericht in hout, en werden geweerd uit bewoonde beluiken. Het spreekt voor zich dat een dergelijke maatregel, ondanks de goede intenties, overwegend kleinere ondernemers trof die vaak niet de financiële middelen hadden om hun stal met de technische voorschriften in regel te stellen of een andere locatie te zoeken, zoals het voorbeeld van weduwe Andries aantoonde (zie supra). En dit terwijl er net minder klachten waren in de stadsdelen waar deze kleine, schamele stallen het talrijkst waren.

61 J. Wang, 'Dogs and the making of the American state. Voluntary association, state power, and the politics of animal control in New York City, 1850-1920', *The Journal of American History* 98 (2012) 998-1024, 1003.

62 *Antwerpen 1860-1960*, 168.

63 Stad Antwerpen, *Gemeentebld* (Antwerpen 1861) 342-346. Uit de verslagen van de Gemeenteraad blijkt wel dat in 1861 de stad nog niet de intentie had de Mestdienst in direct beheer uit te baten. Problemen met de pachtovereenkomst waren de directe aanleiding tot het oprichten van de stadsdienst.

64 Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, 120.

Niet langer deel van de moderne stad? Hygiënisme en vertogen over het stadspaar

De talrijke klachten van stadsbewoners gingen niet louter om het weren van de vestiging van hinderlijke activiteiten in hun buurt; telkens gingen er ook vragen omtrent het beheer van de stedelijke ruimte achter schuil.⁶⁵ Regelmatige interacties met gedomesticeerde dieren maakten tijdens de negentiende eeuw een belangrijk deel uit van de menselijke ecologie, ook in steden. Cultuurhistorici in het veld van *animal history* beklemtonen echter dat, naar het einde van de eeuw toe, dieren steeds minder aanvaard werden als stadsbewoners en hun bewegingsruimte en gedragingen strikter werden omschreven.⁶⁶ Het hygiënisme vormde dé drijfveer achter het streven naar stedelijke moderniteit, en het vertoog had een tweevoudig effect op de houding van stedelingen tegenover dieren in de stad. Zo toonde Alain Corbin aan dat de miasmatheorie die het verband legde tussen geuren en ziekteverwekking in de vroege negentiende eeuw werd gepopulariseerd, waardoor het verwijderen van organisch afval centraal kwam te staan in het denken over stedelijke hygiëne. Aan de emancipatie van de moderne stad uit de voortdurende cyclus van epidemieën, werd echter ook een morele component verbonden. Sociale hygiëne was evenzeer, zo niet meer, van belang dan het ruimen van mesthopen en het vegen van de straat. Het reguleren van dierlijke stadsbewoners kan dus ook gezien worden als een initiatief tot de sanering van hun menselijke baasjes.⁶⁷ Dergelijk moderniseringsproces was echter niet vrij van contestatie. De perceptie van stedelijke pollutie werd gevormd door de werking van tegenstrijdige vertogen, die vaak sociaal en ruimtelijk gedifferentieerd waren.⁶⁸ Niet enkel machtsrelaties, maar ook sociale verschillen in de perceptie van de milieurisico's in de eigen leefomgeving konden dus een invloed hebben gehad op het aanvechten ervan.

Tarr stelt dat in de negentiende-eeuwse stad het paard met dezelfde milieuproblemen werd geassocieerd als diegene die we vandaag toeschrijven aan de auto: luchtvervuiling die schadelijk is voor de gezondheid, verkeersoverlast, geurhinder, en lawaai.⁶⁹ Tabel 2 toont dat ook in Antwerpen geurhinder inderdaad het voornaamste argument was in de klachten over paardenstallen. Er dient wel een onderscheid te worden gemaakt tussen klagers die duidelijk een connectie maakten tussen geuren en ziekteverwekking, en zij wiens woordgebruik geen verband suggereerde. Het feit dat argumenten met betrekking tot 'ongezonde geuren' bijna dubbel zoveel voorkwamen als klachten die enkel verwezen naar 'geurhinder', lijkt te wijzen op de grote invloed die de miasmatheorie nog steeds had op het referentiekader van de Antwerpenaren in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Ook het stadsbestuur was erg streng wat de bestrijding van 'ongezonde wasemen' betreft: geen enkel onderdeel van de stal was zo gereguleerd als de mestput. Tevens lag er in de uitbatingsvoorwaarden grote nadruk op luchtverversing van de paardenstallen, door middel van luchtschouwen en opengaande ramen. De strenge technische voorschriften voor de lay-out van stallen toont nog maar eens aan hoe sterk het hygiënisme, een medisch-ecologische theorie zonder werkelijke epide-

65 Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle*, 101.

66 Wang, 'Dogs', 1001; P. Atkins, 'Animal wastes', 28; P. Howell, 'Between the muzzle and the leash. Dog-walking, discipline, and the modern city', in: Atkins (red.), *Animal cities*, 221-241, 223.

67 Atkins, 'Animal wastes', 22-23; Howell, 'Between the muzzle', 227.

68 Mosley, 'Common ground', 923.

69 Tarr, *The search for the ultimate sink*, 323. Eric Morris beklemtoont dat paarden methaan uitstoten, een broeikasgas dat maar liefst acht keer krachtiger is dan CO₂. E. Morris, 'From horse power to horsepower', *Access* 30 (2007) 2-9, 9.

TABEL 2 AANDEEL EN EVOLUTIE VAN DE DIVERSE TYPEN ARGUMENTEN IN KLACHTEN OVER PAARDENSTALLEN VOOR DE VIER STEEKPROEFPERIODEN, ANTWERPEN 1870-1910

	1872-73		1882-83		1892-93		1905-06		Latere datum		Totaal
Schade eigendom	2	15,4	2	10	9	18	7	15,9	2	8,3	22
Ongezonde geuren	2	15,4	2	10	9	18	4	9,1	3	12,5	20
Geurhinder	0	0	3	15	2	4	2	4,5	4	16,7	11
Openbare gezondheid	2	15,4	2	10	9	18	4	9,1	2	8,3	19
Hygiëne	0	0	0	0	2	4	3	6,8	1	4,2	6
Ongedierte	0	0	1	5	5	10	4	9,1	2	8,3	12
Bevolking	1	7,7	0	0	0	0	5	11,4	0	0	6
Verkeer	0	0	1	5	3	6	0	0	1	4,2	5
Slecht onderhoud	1	7,7	1	5	1	2	1	2,3	2	8,3	6
Lawaai	1	7,7	4	20	4	8	7	15,9	5	20,8	21
Gevaar	1	7,7	0	0	3	6	2	4,5	0	0	6
Andere	3	23,1	4	20	3	6	5	11,4	2	8,3	17
Totaal		100		100		100		100		100	

Bron: Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Milieuvergunningen (1870-1910), inv.nr. 25#540-38291.

miologische basis, ingrepen in de fysieke stedelijke ruimte motiveerde.⁷⁰ McShane en Tarr stelden vast dat tegen het einde van de negentiende eeuw vele paardenstallen zelfs beter uitgerust waren dan de meeste stadswoningen, met verplichte aansluiting op nutsvoorzieningen als waterleiding en riolering.⁷¹

Het reguleren van dierlijke stadsbewoners was echter niet altijd evident, en sommige vormen van hinder waren door louter technische maatregelen moeilijk in te perken. Klachten over lawaai waren ook erg talrijk, en om de lawaaihinder aan te pakken diende de stedelijke technische dienst dus rekening te houden met de gedragspatronen van de stalbewoners, die 's nachts buurtbewoners wakker hielden met gehinnik of gestamp. Zo besloot de hoofdingenieur in 1893 dat kolenhandelaar De Block uit de eerste wijk enkel een exploitatievergunning zou krijgen indien hij het aantal paarden in zijn stal terugbracht van vier naar drie, en wel om deze reden: 'Le seul motif à invoquer par l'intéressé pour maintenir l'état actuel des choses, c'est qu'il veut loger quatre chevaux dans un local ou il n'y a de la place pour trois. Il est à remarquer que si les chevaux occupent un espace de moins de 1.50m ils ne peuvent pas convenablement prendre leur repos & par suite ils provoquent du bruit et des trépignements qui comme dans le présent cas, doivent nécessairement amener les plaintes de voisins.'⁷² Hoewel klachten over lawaai of trillingen volgens Massard-Guilbaud niet dezelfde legitimiteit hadden als klachten over ongezonde geuren in het kader van de gangbare gezondheidspolitiek, werden in laatnegentiende-eeuws Antwerpen paardeneigenaars toch verplicht maatregelen te

⁷⁰ Atkins, 'Animal wastes', 51.

⁷¹ McShane en Tarr, *The horse in the city*, 123.

⁷² SAA, MA, Milieuvergunningen, inv.nr. 25#10983.

Havenarbeider Marinus De Jong laat twee natiepaarden drinken aan één van de drinkbakken in het havengebied, Antwerpen ca. 1940 (Stadsarchief Antwerpen, Beeldbank AVA, inv.nr. FOTO#62855).

nemen opdat niet enkel de gezondheid, maar ook het wooncomfort van omwonenden niet door hun dieren werd aangetast.⁷³ De maatregelen van de hoofdingenieur wijzen echter niet enkel op een in toenemende mate strengere regulering van dieren in de stad, maar verraden tevens de ontwikkeling van een tegenstrijdige houding tegenover het stadspaar. Waar paarden enerzijds steeds meer gezien werden als maakbare sociaal-biologische *cyborgs* of *living machines*, was er anderzijds een groeiende emotionele respons op de economische inzet van het nobele dier. In 1882 werd in Antwerpen, net als in vele andere steden op dat moment, de Koninklijke Maatschappij voor Dierenbescherming opgericht, die zich voornamelijk inzette voor het plaatsen van drinkfontein en voor werkpaarden en -honden op cruciale punten in de openbare ruimte.⁷⁴ Volgend krantenfragment uit 1900 over het uitblijven van de geplande drinkbak op de Gemeenteplaats is veelzeggend: 'Entretemps, les animaux de trait continuent à manquer d'eau et souffrent le martyre dans une ville où les êtres humains ont des milliers de cabarets à leur disposition pour étancher leur soif ou plutôt pour satisfaire à leur passion de boire.'⁷⁵

Nieuwe medische doorbraken spaarden echter ook het meest edele der dieren niet, en de gevaren gesteld door het stadspaar als ziekteverwekker werden steeds duidelijker. In de jaren 1890 werden de publieke drinkbakken immers aangeduid als versprei-

⁷³ Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle*, 73.

⁷⁴ Barles, 'Undesirable nature', 185.

⁷⁵ SAA, MA, inv.nr. 65833, Drinkbakken wegname, fragment uit *Le Matin*, 12 juni 1900.

der van droes, een besmettelijke paardenziekte die ook op mensen kan overgaan.⁷⁶ De toename van de stedelijke paardenpopulaties zorgden tevens voor een groeiend aantal 'paardenvliegen' in de stad, en de toegenomen interesse voor de rol van vliegen in de overdracht van bacteriën, zorgde rond 1900 volgens Atkins voor een perceptie van vliegen als een ware *fly menace* in de stad.⁷⁷ Een klachtenbrief uit 1917 tegen de hinder veroorzaakt door de stallingen van koopman Frans Van Mieghem, wonende in de Lambermontstraat (achtste wijk), toont aan dat de bacteriologische revolutie omstreeks de Eerste Wereldoorlog inderdaad de weg had gevonden naar de publieke opinie: 'In de zomertijd als bij voorkomende hitte alle maatregelen getroffen worden tot het doden en vernietigen van ongedierte om te beletten dat aanstekelijke ziekten voortgeplant worden, verspreiden nieuwsbladen en aanplakbiljetten de middelen zich hiertegen te verweren. Men leert zelfs den kinderen in de scholen: 'Doodt de vliegen!'. Maar als het openbaar bestuur de middelen ter voorkoming van dergelijke toestanden van de hand wijst, wat baten dan alle voorzorgsmaatregelen? Het oprichten van eenen koe- en varkensstal in zulke volkrijke buurt als die der Kronenburgstraat kan enkel verderfelijke gevolgen na zich slepen.'⁷⁸

Uit tabel 2 blijkt dat naast de argumenten lawaaihinder, geurhinder en waardeverlies van eigendom, het argument ongedierte (dat bijna uitsluitend betrekking heeft op vliegen) op de vierde plaats staat. Het argument neemt zowel in absolute als relatieve cijfers aan belang toe vanaf de steekproefperiode 1892-1893. Klachten over 'ongezonde geuren' werden erg consequent gebruikt gedurende de hele periode. Beide vertogen bleven dus erg lang naast elkaar bestaan, een fenomeen dat ook andere onderzoekers hebben vastgesteld.⁷⁹ Het merendeel van de klagers leek de vliegen zelf immers slechts erg hinderlijk te vinden, en waren voornamelijk 'ennuyés par la surabondance des mouches'.⁸⁰ Enkele opposanten waren echter reeds vanaf de jaren 1890 duidelijk op de hoogte van de ontwikkelingen in de bacteriologie. In 1893 verzette Reynen, makelaar van beroep en huurder van een huis in de Venusstraat, zich tegen de oprichting van een stal in de Prinsstraat (wijk twee) door beenhouwer van Dievoort: 'Je n'envisage pas ici la chose au point de vue de la salubrité, dans laquelle la commission sanitaire est juge, ni du danger auquel des piqures des mouches, porteuses de germes vénéneux, nous exposent pendant la saison d'été.'⁸¹ Het naast elkaar bestaan van diverse percepties van milieurisico's in de klachten over paardenstallen wijst niet enkel op sociale differentiatie in de verspreiding van de kennis hieromtrent, maar ook in de vertrouwdheid met de klachtenprocedure. Een leek deed immers vaker een beroep op geijkte formuleringen, in de hoop dat de grote overtuigingskracht van het hygiënistisch discours de stedelijke overheid tot actie zou aanzetten.⁸²

76 Ibidem, Paardenziekten, inv.nr. 731#974. De krant *Het Laatste Nieuws* communiceerde hierover op 24 januari 1892 als volgt: 'Nu zal de maatschappij van dierenbescherming eerst gaan schreeuwen. M. Limbourg, provinciale veearts, wil al de waterfonteinen weghebben, waarin de paarden drinken op de openbare wegen. Deze ambtenaar heeft vastgesteld, dat alzoo de *snot* (morve) wordt voortgezet. Op dit oogenblik zijn een groot getal dieren ziek, die de gewoonte hebben uit die fonteinen te drinken. Arme dierenbeschermers, zij willen de beestjes laven en troosten en zij maken ze ziek!'

77 Atkins, 'Animal wastes', 42.

78 SAA, MA, Milieuvergunningen, inv.nr. 25#26396.

79 Massard-Guilbaud, *Histoire de la pollution industrielle*, 71.

80 SAA, MA, Milieuvergunningen, inv.nr. 25#10925.

81 Ibidem, inv.nr. 25#11472.

82 Verbruggen, *De stank bederft onze eetwaren*, 109.

Conclusie

Het onderzoek naar de laatnegentiende-eeuwse Antwerpse paardeneconomie maakt duidelijk dat negentiende-eeuwse stadsontwikkeling en economische groei iets heel anders inhielden dan die tijdens de twintigste en eenentwintigste eeuw. Moderniteit was geen coherent gegeven. Wanneer technologie en biologie nog sterk met elkaar verweven waren, vormden stadspaarden als *living machines* hét teken van stedelijke vooruitgang.⁸³ Net als andere industriële ondernemingen volgden paardenstallen de stedelijke bevolkingsgroei en de uitbreiding van de economische infrastructuur op de voet.

De veelzijdige inzetbaarheid van paarden in de stedelijke economie zorgde echter voor diffuse locatiepatronen. De ruimtelijke analyse bevestigt de centrale hypothese dat er een sterk verband was tussen de locatie van paardenstallen en de aanwezigheid van armere stedelijke groepen. Dit betekent evenwel niet dat ondernemers de ecologische kosten van de paardeneconomie op hun minder gegoede stadsgenoten afschoven. De uitbaters van paardenstallen in de meest dichtbevolkte buurten waren immers vooral kleine ondernemers die slechts enkele werkpaarden bij hun woning stalden. In de omgeving van grootschalige infrastructuurwerken of in planmatige aangelegde stadswijken, zorgden saneringsprojecten en vermoedelijk de gerelateerde gestegen grondprijzen dat stallen die een groot aantal paarden huisvestten, samengingen met een lage concentratie arbeiderswoningen. Niet elke ruimtelijke ingreep in het stedelijke weefsel kwam echter de arme stadsbevolking ten goede: met het oog op de creatie van de bacteriologische stad werden stallen geweerd uit beluiken, en kregen de uitbaters strenge technische voorwaarden opgelegd waaraan de stallen dienden te voldoen. Ondanks het onmiskenbare nut van deze maatregel voor de openbare gezondheid, betekende dit wel dat kleine paardeneigenaars, die gebrek hadden aan de nodige financiële slagkracht, sterk benadeeld werden.

De studie van de klachtenprocedure suggereert dat groepen hoger op de sociale ladder vaker verzet aantekenden tegen de vestiging van een paardenstal in hun woonomgeving, en dan vooral de bewoners van meer burgerlijke stadsdelen. De tegenstrijdigheden inherent aan de hinderwetgeving, die in de eerste plaats was ontworpen ter bescherming van de industrie, samen met een groeiend vertrouwen in het onder controle brengen van de stedelijke natuur, zorgden er echter voor dat het stadsbestuur het meest ontvankelijk was voor klachten die een schending van de uitbatingsvoorwaarden konden aantonen, ongeacht het sociale profiel van de klager. De jaren 1890 betekenden een scharnierpunt in de houding tegenover het stadspaard. Het is onduidelijk of het aan de sterke toename van het aantal paarden ligt dat over de hele stad gehuisvest werd, dan wel aan de opkomende directe associatie tussen de dieren en ziekteverwekking (in vorm van droes en paardenvliegen). In ieder geval stelden ook bewoners van de oude binnenstad zich steeds meer vragen bij de dichte verwevenheid van bewoning en industriële inrichtingen. Het naast elkaar blijven bestaan van diverse referentiekaders wat betreft de perceptie van hinder door de paardeneconomie, het economisch nut van paarden, en hun complex statuut als sociaal-natuurlijke cyborg die tegelijk werd gereguleerd en gehumaniseerd, gaven het stedelijk paard echter – voorlopig – het voordeel van de twijfel.

⁸³ Zie: T. Ito, 'Locating the transformation of sensibilities in nineteenth-century London', in: Atkins (red.), *Animal cities*, 189-204, 189.

Van trauma sites naar herinneringsplekken

De integratie van de executies en de gefusilleerden in de stedelijke ruimte van Antwerpen, Luik en Rijsel (1914-1940)

‘Inderdaad spelen steden een centrale rol in vooral de herinnering aan WO1’, zo vertelde Sophie De Schaepdrijver tijdens een interview dat in 2014 in *Stadsgeschiedenis* verscheen.¹ Daarin vertrokken interviewers Jelle Haemers en Antoon Vrints vanuit de constatering dat de huidige honderdjarige herdenking van de Grote Oorlog een uitgesproken stedelijk karakter heeft, en polsten ze bij Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek naar opheldering. Die wezen erop dat dat geen nieuw gegeven is, en dat niet alleen de frontsteden maar ook de martelaarssteden en de bezette steden altijd al een centrale plaats hadden ingenomen in de herinnering aan 1914-1918 in België. Dat kwam, zo stelde Tollebeek, omdat de steden, met hun belforten en hallen, een belangrijk symbolisch kapitaal binnen de natie belichamen, en dat de oorlogsverwoestingen dat kapitaal hadden aangetast. De Schaepdrijvers verklaring, dat de internationale publieke opinie het toen immoreel vond om steden en burgers bij het oorlogsgeweld te betrekken, sloot daarbij aan. De interviewers zelf gaven dan weer aan dat de oorlogsherinnering gekleurd wordt door het feit dat België in 1914 nu eenmaal een dichtbevolkt en sterk verstedelijkt land was. Daar kan tegenin gebracht worden dat de stad lang niet de enige plek was waar de oorlog werd herdacht - zowat elke Belgische gemeente telt een oorlogsmonument. Het interview toont wél aan dat het relevant is om de geschiedenis van de stedelijke herinnering aan ’14-’18 nader te bestuderen.² Nochtans kunnen de bestaande studies slechts op twee handen worden geteld, met inbegrip van de literatuur die in het buitenland verscheen. Die studies zijn vrij recent, en richten zich hoofdzakelijk op de frontsteden of op de hoofdsteden van de geallieerde of centrale mogendheden.³

Wij daarentegen bestuderen de oorlogsherinnering in drie grootsteden die geen

1 J. Haemers en A. Vrints, ‘Honderd jaar ’14-’18 in de stad. Interview met Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek’, *Stadsgeschiedenis* 9 (2014) 97-107, 100.

2 Over hoe de oorlogsherinnering in de lokale gemeenten vorm kreeg rond de nieuw op te richten oorlogsmonumenten en hoe deze herinnering door de gemeenschap werd gedragen, zie: A. Tixhon en L. Van Ypersele, ‘Du sang des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie’, *Revue de l’histoire contemporaine / Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 7 (2000) 83-125; A. Prost, ‘Les monuments aux morts. Culte républicain ? Culte civique ? Culte Patriotique ?’, in: P. Nora, *Les lieux des mémoires I, la République* (Parijs 1984) 195-222.

3 V. Demiaux, *La construction rituelle de la victoire dans les capitales européennes après la Grande Guerre* (Bruxelles, Bucarest, Londres, Paris, Rome) (Onuitgegeven proefschrift École des hautes Études en Sciences Sociales 2013); S. Goebel en D. Keene, *Cities into battlefields. Metropolitan scenarios, experiences and commemorations of total war* (Farnham 2011); É. Julien, *Paris, Berlin. La mémoire de la guerre 1914-1933* (Rennes 2009); D. Lauwers, *Le Saillant d’Ypres entre reconstruction et construction d’un lieu de mémoire. Un long processus de négociations mémorielles, de 1914 à nos jours* (Onuitgegeven proefschrift European University Institute 2013); A. Tixhon en M. Derez, *Visé, Aerschot, Andenne, Tamines, Dinant, Louvain, Termonde. Villes martyres. Belgique, août-septembre 1914* (Namen 2014); L. Van Ypersele, E. Debruyne en C. Kesteloot, *La mémoire et la guerre (1914-2014)* (Brussel 2014); K. Vanraepenbusch, ‘La mémoire urbaine de 1914-1918’, *Bulletin d’Information de l’Association Belge d’Histoire Contemporaine* 37:4 (2015) 12-15.

hoofdstad noch frontstad waren: Antwerpen, Luik en Rijsel. De herdenkingscultuur in die steden werd immers gekenmerkt door een andere dynamiek dan in een frontstad als Ieper, waar de culturele herinnering bijna uitsluitend van militaire aard was en vooral bepaald werd door buitenstaanders, en waar de belangrijkste inspanningen van de inwoners zich concentreerden op de heropbouw van de stad.⁴ In steden als Antwerpen, Luik en Rijsel was de militaire component van de herdenkingscultuur net als in de frontsteden dominant. Wij zullen echter aantonen dat er in die drie steden ook een zichtbare en geenszins tegengestelde civiele component aanwezig was die voortkwam uit een gedeelde oorlogservaring, namelijk de bezetting. Beide componenten zijn terug te vinden in andere bezette steden, zoals Brussel. Recent onderzoek wees niettemin uit dat het hoofdstedelijk karakter van Brussel ervoor zorgde, net als in Parijs en Berlijn trouwens, dat de oorlogsherinnering er door een dubbel nationaliseringsproces werd gekenmerkt. Enerzijds leidde de hoofdstedelijke uitstraling van de stad tot een nationalisering van de culturele herinnering, aangezien heel wat beroepsverenigingen er bijvoorbeeld een nationaal oorlogsmonument oprichtten. Anderzijds versterkte deze herinnering zelf op haar beurt het nationale karakter van de stad.⁵ Die dynamiek was niet aanwezig in Antwerpen, Luik en Rijsel, de drie grootste en meest kosmopolitische steden in het bezette gebied.⁶

We beschouwen de oorlogservaring van de Antwerpenaren, de Luikenaren en de Rijselnaren dan ook als variaties op hetzelfde fenomeen. De bewoners van die steden zagen zich immers allen geconfronteerd met gelijkaardige vormen van geweld, onderdrukking, honger en trauma, die voortkwamen uit de bezetting.⁷ Die soortgelijke oorlogservaring in de drie bestudeerde steden maakt ons evenwel niet blind voor nationale of lokale verschillen. Het bezettingsregime waaronder deze steden vielen, verschilde bijvoorbeeld. Zo merkt Jan Van der Fraenen op dat het Duitse bestuur in steden als Brugge en Gent, die net als Rijsel deel uitmaakten van het Etappengebied van waaruit het front werd bevoorrad, strenger optraden tegen verzetsdaden dan in steden als Antwerpen en Luik, die verder van het front verwijderd in het Generalgouvernement lagen.⁸ Een ander verschil vormt de mate waarop de steden in het oorlogsgeweld betrokken waren. Rijsel moest grotere offers brengen tijdens de bezetting, terwijl Antwerpen en Luik vooral zwaar waren getroffen tijdens de inname aan het begin van de oorlog.

In dit artikel bestuderen we de herinnering aan de gefusilleerden. We zijn zeker niet de eersten die zich interesseren voor de zowat 277 mannen en vrouwen die tijdens de oorlog voor spionage door de Duitsers in bezet België en Noord-Frankrijk werden geëxecuteerd. Maar onze benadering is anders, want het zijn de stedelijke ruimte en herinnering die in dit artikel centraal staan. We analyseren, ten eerste, hoe lokale ac-

4 Lauwers, *Le Saillant d'Ypres*.

5 Julien, *Paris, Berlin*, 185-220; Van Ypersele, Debruyne en Kesteloot, *La mémoire et la guerre*, 125-133, 321-322.

6 De Belgische volkstelling van 1900 toont dat Antwerpen en Luik respectievelijk 272.831 en 157.760 inwoners hadden, waarvan ongeveer tien procent de buitenlandse nationaliteit had. Bron: <http://www.lokstat.ugent.be> (15 november 2016). Saartje Vanden Borre wijst erop dat in Rijsel en de aangrenzende gemeenten soms tot de helft van de bevolking aan het einde van de negentiende eeuw een migratieachtergrond had (veelal afkomstig uit België). De stad zelf telde rond de eeuwwisseling ruim 210.000 inwoners. Zie: S. Vanden Borre, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk* (Gent 2012) 44-46.

7 A. Becker, *Les cicatrices rouges 14-18, France et Belgique occupées* (Parijs 2010).

8 J. Van der Fraenen, *Voor het Duitse vuurpeloton. Executies in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog: tussen realiteit en mythe* (Onuitgegeven Masterscriptie Ugent 2004-2005) 92-94.

toren na de oorlog doelbewust de herinnering aan de executies in de publieke ruimte van de stad trachten te integreren. Het optreden van die actoren maakte de stedelijke ruimte tot een palimpsest, voortdurend onderhevig aan verschillende ervaringen en de culturele herinnering eraan, en aan de wijze waarop en de mate waarin de stadsbewoners die percipiëren.⁹ Ten tweede onderzoeken we de relatie tussen de plek waar de executies plaatsvonden, het extreme oorlogsgeweld en de culturele herinnering die er door verschillende stedelijke actoren werd vormgegeven. Die executiesites interpreteren we niet gewoon als het kader waarin het geweld werd gememorialiseerd, als een soort container voor herinneringen en monumenten. Neen, de oorlogservaringen en –herinneringen transformeerden deze plekken wezenlijk in de perceptie van de stadsbewoners. Deze focus op de ruimte is als benadering schatplichtig aan de *spatial turn* die zich eind jaren tachtig voordeed in de sociale wetenschappen, ook in het veld van Memory Studies. Daarvan getuigt niet alleen de populariteit van termen als *terrorscape*, *memoryscape* en *traumascap*, maar ook de sterk op fysieke plaatsen gerichte invulling van Pierre Nora's concept *lieu de mémoire* in de recente literatuur.¹⁰ Zoals geografen het graag verwoorden: 'All memories have a geography'.¹¹ Halbwachs, de grondlegger van het concept van collectieve herinnering, schreef in 1950 al over de onlosmakelijke relatie tussen herinnering en ruimte.¹² En de nood om betekenis te geven aan die relatie is bijzonder acuut in de nasleep van een oorlog.

Lokale helden en mythen

Historici stellen wel eens dat het belangrijkste verschil tussen België en Frankrijk, wat betreft de herinnering aan de gefusilleerden, haar draagwijdte is. Terwijl deze cultus in Frankrijk vooral een lokaal gegeven bleef, zou zij in België veel meer nationale proporties hebben aangenomen.¹³ Deze stelling, zo menen wij, klopt slechts ten dele. Het is waar dat een aantal geëxecuteerde verzetshelden in België, anders dan in Frankrijk, na de oorlog meteen op de nationale herdenkingsplechtigheden werd geëerd.¹⁴ Een mogelijke verklaring voor deze verschillende herdenkingsculturen kan worden gevonden in het dodental van gesneuvelde militairen, dat in Frankrijk bijzonder hoog lag en in België relatief laag.¹⁵ Bovendien werd slechts een klein deel van het Franse grondgebied tijdens de oorlog bezet, dit in tegenstelling tot België dat bijna volledig onder Duits

9 A. Huyssen, *Present past. Urban palimpsests and the politics of memory* (Stanford 2003).

10 F. Mazzucchelli e.a., 'Traces of Terror, Signs of Trauma', *Versus, Quaderni di Studi Semiotici* 119 (2014) 3-19, 4; P. Nora, *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984-1992); J. Tollebeek e.a., *België, een parcours van herinneringen. Plaatsen van geschiedenis en expansie* (Amsterdam 2008); H. Wesseling, *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2005-2006).

11 S. McDowell en M. Braniff, 'Landscapes of commemoration: the relationship between memory, space and place' in: S. McDowell en M. Braniff (red.), *Commemoration as conflict. Space, memory and identity in peace processes* (Houndmills 2014) 14.

12 M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950).

13 E. Debruyne, 'Resistance (Belgium and France)', in: U. Daniel e.a. (red.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*, zie: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/resistance_belgium_and_france (10 augustus 2016).

14 In België werd het verhaal van bepaalde terechtgestelde spionnen bijvoorbeeld geëvoceerd op de nationale Blijde Intrede en de Overwinningfeesten in Brussel in november 1918. S. Claisse, *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18* (Brussel 2013) 48-49 en 65-76. In Frankrijk stonden de nationale overwinningfeesten daarentegen volledig in het teken van de heldendaden van de frontsoldaten. Becker, *Les cicatrices rouges*, 297-298.

15 In België ging het om 38.716 en in Frankrijk om 1.375.800 gesneuvelde militairen. J. Winter, 'Demography', in: J. Horne (red.), *A companion to World War I* (Malden en Oxford 2010) 248-262, 249.

bewind kwam te staan. De Franse militaire verliezen overschaduwden dus gewoonweg het offer van de geëxecuteerde verzetshelden. In vergelijking met Frankrijk was België een land met beduidend minder militaire helden, waardoor heldhaftige burgers er gemakkelijker een plaats konden verwerven in de herdenkingspraktijken.

Toch zijn wij van mening dat de cultus rond de gefusilleerden zich zowel in België als in Frankrijk onderscheidt door haar lokaal karakter. De herdenkingscultuur rond de gefusilleerden kwam er in elk van de bestudeerde steden op initiatief van lokale actoren, met name door stadsbesturen of nieuw opgerichte stedelijke verenigingen die zich de concrete taak toe-eigenden om de herinnering aan de oorlog in stand te houden.¹⁶ Met hun initiatieven appelleerden zij aan een specifieke lokale oorlogservaring die de stadsinwoners tijdens de bezetting hadden gedeeld. Bovendien brachten de herdenkingen steeds hulde aan lokale geëxecuteerden, die in de stad geboren waren of er gewoond hadden, of die er gevangen hadden gezeten en ter dood veroordeeld waren. Het waren vooral figuren uit de hoofdstad, zoals Gabrielle Petit en Philippe Baucq, die in het Belgische nationale pantheon werden opgenomen.¹⁷ De lokale helden versterkten uiteraard het nationale discours en zelfbewustzijn, maar daarin telde vooral hun collectieve ervaring, en minder hun individuele namen en verhalen. Wie de relatie tussen de herinnering aan de executies van de Eerste Wereldoorlog en de stedelijke ruimte tijdens het interbellum wil begrijpen, dient bijgevolg bovenal rekening te houden met deze lokale factoren.

De verzetsdaden van de geëxecuteerden bewezen dat de bezette steden hadden bijgedragen in de strijd tegen de vijand, en dus ook bij de uiteindelijke bevrijding van het land. Deze boodschap stond voorop in de herdenkingscultuur die rond de gefusilleerden in de bestudeerde steden ontstond. De cultus reikte in essentie een verhaal aan waarmee de bewoners van de bezette steden hun goede naam konden handhaven tegenover de frontsoldaten en de gevluchte burgers. In een periode waarin de sociale cohesie door de oorlog was aangetast, weerklonken immers geregeld verdachtmakingen als zou de burgerbevolking in bezet gebied minder hebben afgezien, of zelfs van de aanwezigheid van de vijand hebben geprofiteerd.¹⁸ De heldendaden van de gefusilleerden moesten daarom de aanspraken van de burgerbevolking op een traumatische oorlogservaring kracht bijzetten. Op de druk bijgewoonde en uitvoerig in de pers becommentarieerde plechtigheden werden de geëxecuteerden tot moderne helden uitgeroepen, die naar negentiende-eeuwse traditie de luister van de eigen stad eens te meer bekrachtigden. 'C'est le culte des héros qui fait grande une cité', zo kopte de krant *La Meuse* in 1919 in haar verslag over de herbegravenis van de Luikse gefusilleerden.¹⁹ 'Antwerpen leverde

16 De stedelijke verenigingen kunnen ingedeeld worden in drie categorieën: patriottische verenigingen (de herdenkingsbond Nooit vergeten, Pro Patria, de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog, de Association des condamnés politiques de Liège, Bastion de Liège), verenigingen die een specifieke verzetsheld herdachten (Comité Dieudonné Lambrecht, het (vrijzinnige) Comité Jacquet) of verenigingen die zich inzetten tot stedelijke verfraaiing (Les Amis de Lille, Cercle Boverie-Attractions). Die verenigingen bestonden uit een wisselende gradatie van leden die zelf tijdens de oorlog actief waren geweest in spionagenetwerken, van nabestaanden van de gefusilleerden en van notabelen die de stedelijke elite vertegenwoordigden.

17 L. Van Ypersele en E. Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre. L'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918. Histoire et mémoire* (Brussel 2004) 123.

18 A. Vrints, 'Eenheid in verdeeldheid: spanningsvelden in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 44:2-3 (2014) 10-35.

19 *La Meuse*, 15 december 1919.

zijn kontigent [sic] helden, en namen als die van Franck en Baeckelmans en Mariën en Hogerheyde en zooveel anderen zullen bij het dankbare nageslacht in eer en aanzien blijven', luidde het ook in Antwerpen.²⁰

Vaak hadden de geëxecuteerden de heldenstatus overigens al tijdens de oorlog verworven. Het betrof figuren wiens terechtstellingen tijdens de oorlog bij de burgerbevolking in de bezette steden grote verontwaardiging hadden opgewekt. Hun terechtstellingen hadden het beeld versterkt van een barbaarse, Teutoonse bezetter, die tot de meest onmenselijke wreedheden in staat was. Ze waren bijgevolg ook regelmatig door de oorlogspropaganda aangegrepen, in België bijvoorbeeld om het *Poor Little Belgium* narratief te onderschrijven.²¹ Het bekendste voorbeeld is Edith Cavell, de Britse verpleegster die tot grote verontwaardiging van de internationale gemeenschap op 12 oktober 1915 in Schaarbeek werd gefusilleerd.²² Maar ook andere figuren bewaarden al tijdens de oorlog een vergelijkbare heldenstatus. Over de Rijselnaar Eugène Jacquet, die in september 1915 als leider van een groep lokale spionnen samen met zijn handlangers was geëxecuteerd, verschenen in de maanden na zijn dood in de lokale verzetspers tientallen artikelen. Jacquet werd hierin als een goede, plichtsbewuste burger omschreven, die door de Duitse bezetter buitensporig zwaar was gestraft voor het redden van een neergestorte Britse gevechtspiloot. Zijn faam groeide zo snel, dat verschillende van deze artikelen in de winter van 1915-1916 door de Parijse en de Britse pers werden overgenomen.²³ Op het ogenblik dat ze hun intrede deden in de publieke ruimte, maakten de verhalen over de geëxecuteerden dus al deel uit van het collectieve geheugen van de stedelijke bevolking.

Met de overlevering kwam de nodige mythologisering. Getuige hiervan zijn de vele heldenepos, kleine boekjes meestal in formaat octavo gedrukt, die na de oorlog verschenen. In deze werkjes werd een sterk geromantiseerd en geïdealiseerd beeld van de geëxecuteerde burgers gecreëerd. Dat gebeurde doorgaans door het benadrukken van vaste, vaak terugkerende topoi: de bescheiden afkomst van de held, diens reeds op jonge leeftijd merkbaar buitengewone intelligentie en toegewijdeheid, zijn/haar onverschrokken vastberadenheid om het vaderland te dienen en ervoor te sterven, en een onwrikbaar besef van trouw ten aanzien van naasten, vrienden en familie.²⁴ Het ging om topoi die de held, zoals het helden betaamt, zowel menselijk als bovenmenselijk maakten; een gewone persoon die zich van anderen onderscheidt door zijn buitengewone deugd en moed. Voor de hier bestudeerde steden, was de jonge Belgisch-Franse spion Léon Trulin die in 1915 op zijn achttiende voor het vuurpeloton in Rijsel was gestorven, de meest populaire figuur. De eerste jaren na de oorlog verschenen verschillende werken die van Trulin een mythische oorlogsheld maakten. Stuk voor stuk brachten zij

20 S.N., *Ter nagedachtenis onzer gefusilleerden ter gelegenheid der overbrenging hunner stoffelijke overblijfselen naar de begraafplaats van Schoonselhof, op maandag 17 maart, door de stad Antwerpen* (Antwerpen 1919) 1.

21 Over de beeldvorming, zie: J. Horne en A. Kramer, 1914, *Les atrocités allemandes* (Parijs 2005).

22 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 124.

23 R. Vandenbussche, 'Résister en Belgique et en France du Nord occupées 1914-1918', in: R. Vandenbussche (red.), *La résistance en France et en Belgique occupées (1914-1918)* (Lille 2010) 10; J. Connolly, 'L'occupation du nord de la France (1914-1918) vue par les Britanniques', *Revue du Nord* 404-405 (2014) 141-142.

24 Zie ook S. De Schaepdrijver die in haar recente studie *Gabrielle Petit: the death and life of a female spy in the First World War* (Londen 2015) tot soortgelijke conclusies kwam voor de heldencultus die kort na de oorlog rond de Belgische spionne Gabrielle Petit ontstond.

hetzelfde stereotype verhaal; namelijk dat van een kleine, dappere arbeiderszoon, een goede katholiek, die, ondanks zijn zwakke gezondheid en de financieel penibele situatie van zijn familie, zijn leven op het spel zette door voor een groter nationaal belang berichten over de Nederlandse grens te smokkelen.²⁵

Terwijl de mythe de herinnering aan de executies verder in het collectieve geheugen grifte, kreeg deze herinnering na de oorlog ook steeds meer een ruimtelijke dimensie. De twee, zo lijkt, stonden niet los van elkaar. In de overgeleverde verhalen kwamen regelmatig geografische verwijzingen naar in de stad te identificeren ruimtes voor. Het betrof meestal een vaste serie plaatsen die, net als de bovenvermelde persoonsgebonden topoi, op een haast systematische wijze terugkwamen in de biografieën van de martelaren, als ware het de verschillende etappes van hun 'kruisweg': het ouderlijke huis, de woonplaats op het ogenblik van de arrestatie, de plaatsen van gevangenschap en berechting, de executiesite en tot slot de begraafplaats.²⁶ Precies deze plaatsen, zo zal blijken uit wat volgt, speelden een belangrijke rol bij het ruimtelijk inbedden van de herinneringen aan de executies in de stad. Het was rond die plaatsen dat geleidelijk aan een publieke herdenkingscultuur in de openbare ruimte ontstond.

Naar waardige begraafplaatsen

Het oorlogsgeweld wijzigde met name de voorstelling van de executiesites in het collectieve bewustzijn. Zowel in Antwerpen, Luik als Rijsel hadden de executies plaatsgevonden in nationale militaire forten die tijdens de bezetting door de Duitse troepen waren ingenomen, om ze als hun legerkazernes te hergebruiken. Deze inname speelde in de hoofden van de burgerbevolking. Voordien nog getypeerd als symbolen van nationale architecturale en militaire trots, werden de forten in de heldenverhalen en in de lokale pers in de eerste jaren na de oorlog voorgesteld als verafgelegen, duistere plekken.²⁷ 'Akelig somber ligt dit gevloekte fort (...). Een rilling doorvoert uw lichaam als men het fort nadert, en denkt aan de jeugdige levens, die daar vernield werden, door een overmoedigen, wreeden vijand', schreef *Gazet van Antwerpen* over Fort v in Edegem.²⁸ De Luikse pers beschreef het Fort de la Chartreuse als 'mélancolique sans soleil', 'fatal', 'tragique' en zelfs als 'le bastion rouge'.²⁹ De terechtstellingsplaatsen waren na de oorlog voor de stadsbewoners echte trauma sites geworden; plaatsen die de Italiaanse semiologe Patrizia Violi definieert als 'characterized by a specific semiotic trait: an indexical link to past traumatic events (...) and that exist factually as material testimonies of the violence and horror that took place there'.³⁰ Het oorlogsgeweld kleurde de plaatsen van terechtstelling in de verbeelding van de stadsbewoners letter-

25 E. Paquet, *Een jonge Belg, Leon Trulin* (Brussel 1921); P. de Moffarts, *Un enfant belge fusillé à Lille, Léon Trulin, volontaire au Corps d'observation anglais, fusillé le 8 Novembre 1915* (Parijs, Brussel en Straatsburg 1923); Ph. Kah, *L'adolescent chargé de gloire: Léon Trulin* (Lille 1932).

26 S. Claisse 'Les monuments aux morts', in: Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 136. Merk op dat Stéphanie Claisse maar drie etappes onderscheidt (de gevangenis, de executiesite en de begraafplaats), waar wij er vijf tellen (het huis, de gevangenis, de berechtingsplaats, de executiesite en de begraafplaats).

27 Voor de forten als symbolen van nationale architecturale en militaire trots, zie de uitgave van gidsen zoals: A. Croquez, *La citadelle de Lille. Chef-d'oeuvre de Vauban 1668-1670* (Lille 1913).

28 *Gazet van Antwerpen*, 29 juni 1926.

29 *La Meuse*, 19 juli 1923; *La Meuse*, 7 mei 1921; *L'Express*, 17 december 1919; *Journal de Liège*, 19 juli 1921.

30 P. Violi zoals geciteerd bij Mazzucchelli e.a., 'Traces of Terror', 5. Violi, semiologe verbonden aan de Universiteit van Bologna, doet onderzoek naar trauma site musea.

lijk rood, alsof ze bezoedeld waren met het bloed van de martelaren. Vanuit deze verbeelding drong zich een noodzakelijke zuivering op. En dat moest in eerste instantie gebeuren door de lichamen van de geëxecuteerden uit de bevuilde grond weg te halen. Het bleek een hoogst urgente kwestie.

De lichamen van de gefusilleerden kregen in alle drie de steden relatief snel een waardige laatste rustplaats op de stedelijke begraafplaats. In Rijsel gebeurde dit al tijdens de oorlog, in november 1915. Na inspanningen van het stadsbestuur kregen de zes geëxecuteerden er toen een herbegravenis in intieme kring.³¹ In de Belgische steden was het wachten tot na de oorlog, maar daardoor kon de publieke ceremonie zich op grootse wijze voltrekken. Laurence van Ypersele beschreef al eerder in detail de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats tijdens de grote nationale manifestaties die in 1919 plaatsvonden in Antwerpen, Schaarbeek, Brussel en Luik.³² Hier volstaat het om te benadrukken dat deze transfer meer was dan simpelweg een logistieke operatie. De lichamen werden niet in directe lijn van de executiesite naar de begraafplaats overgebracht, maar ceremonieel doorheen het stadscentrum gereden, wat zowel in Antwerpen als in Luik neerkwam op een vrij grote omweg. Daarbij hield de stoet halt op plaatsen waaraan een sterke symboliek verbonden was, zowel wat de stedelijke identiteit betrof als de specifieke oorlogservaring van de bezette steden. In Antwerpen was dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk, vandaag kathedraal, waar tijdens de bezetting de Duitse vlag had gewapperd, en waar de gefusilleerden op 17 maart 1919 een herdenkingsmis kregen voor ze werden herbegraven.³³ In Luik vond de herdenkingsplechtigheid plaats op 14 december 1919 in het Bisschoppelijk Paleis, waar de Duitsers tijdens de oorlog hun Kommandantur hadden geïnstalleerd en waar ze de gefusilleerden ter dood hadden veroordeeld.³⁴ Het paleis symboliseert tegelijkertijd de stedelijke identiteit, die nauw verbonden is met haar oude status als hoofdstad van het Prinsbisdom Luik.³⁵ De omgang van de lichamen doorheen het stadscentrum zorgde er dus voor dat de cultus van de gefusilleerden met de stedelijke ruimte geassocieerd raakte.

Zowel in Antwerpen en Luik als in Rijsel betekende de transfer van de lichamen een rituele zuivering, en in het verlengde daarvan een fysieke en symbolische herintrede van de martelaren in de stad. De executiesites bevonden zich immers meestal buiten de stadsgrenzen en waren ontoegankelijk voor het grote publiek. Anders dan de executiesites maakten de begraafplaatsen wel deel uit van de stedelijke ruimte. Zoals de executiesites lagen ze weliswaar aan de rand van de stadsgrenzen, er net binnen of buiten. Maar het grote verschil was dat deze begraafplaatsen voor het grote publiek toegankelijk waren. Gelegen aan de rand van de stad en publiek toegankelijk, vormden zij het verlengde van de stedelijke ruimte, de stad der doden, waar alle stadsbewoners een laatste rustplaats kregen. De gefusilleerden werden dan ook niet zomaar op om het

31 Archives départementales du Nord (ADN), 9R/656-657, Condamnations à mort et exécutions de Jacquet, Deconninck, Maertens et Verhulst.

32 Van Ypersele en Debruyne, *De la guerre de l'ombre*, 124-134.

33 *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 maart 1919.

34 Merk op dat krantenartikels vaak in één adem verwijzen naar de lichamen opgebaard in het Paleis, haar functie als Kommandantur en tribunaal tijdens de oorlog en haar na-oorlogse functie als berechtingsplaats voor incivieken. Zie bijvoorbeeld *Journal de Liège*, 14 december 1919; *L'Express*, 15 december 1919; *La Meuse*, 16 december 1919.

35 Plaatsvervangend burgemeester Valère Hénault verwijst hiernaar in de toespraak die hij hield op 15 december 1919, net voordat de lichamen overgebracht zouden worden van het Paleis naar de begraafplaats Robermont, zie *Journal de Liège*, 15 décembre 1919.

Transfer van de lichamen van de gefusilleerden naar de begraafplaats in Antwerpen, 17 maart 1919 (FelixArchief Antwerpen, PB #170).

1958¹⁷. — Op de Grootte Markt. — De vaandels vormen de haag.
A la Grand'Place. — Drapeaux formant la haie.

even welke dodenakker herbegraven, maar wel op de voornaamste stedelijke begraafplaats: het Schoonselhof in Antwerpen, Robermont in Luik en het Cimetière de l'Est in Rijsel.³⁶ De Antwerpenaren vatten het als volgt samen: 'Allen zijn nu aan de vergeetelheid ontruikt waarin hunne moordenaars hen wel gaarne zouden hebben gelaten. 't Is immers daarom, dat men hunne lijken ergens in een verloren hoekje onder den grond stopte. En de stad Antwerpen opent voor die helden, voor die martelaars, de poorten van haar prachtig nieuw kerkhof op Schoonselhof'.³⁷ Zo verkregen de martelaren daar op de stedelijke begraafplaats een ereplaats, tussen de voornaamste notabelen van de stad.

In Luik was de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats Robermont toch niet zo'n vanzelfsprekende beslissing als in Antwerpen en Rijsel. Hoewel de burgemeester al op 23 december 1918 zijn intentie te kennen gaf om de lichamen van de gefusilleerden over te laten brengen naar Robermont, raakte de hele stadsbevolking, met inbegrip van het stadsbestuur, de lokale pers en de nabestaanden, over de kwestie verdeeld.³⁸ De aanleiding was een krantenartikel waarin werd gepleit om de gefusilleerden te herbegraven daar waar ze gevallen waren. Want, 'ne sont-ils pas mieux à leur place à l'endroit même où ils sont tombés que dans la banalité d'une nécropole quelconque ? (...) le site lui-même, pittoresque et triste, est éminemment propice au recueillement et les patriotes pourront se rappeler là mieux que partout ailleurs les circonstances dans lesquelles ces vaillants ont consommé leur sacrifice'.³⁹ Nog geen week later uitte ook de Association des condamnés politiques de Liège diezelfde wens.⁴⁰ De aangrenzende gemeente Grivegnée, waar het Fort de la Chartreuse gelegen was, had ondertussen al aangegeven bereid te zijn er een kleine begraafplaats op te richten. De Luikse burgemeester bleef echter bij zijn besluit, want het was 'convenable' om ze op een begraafplaats te herbegraven en zelfs 'préférable' om de gefusilleerden naast de gesneuvelde

³⁶ Merk op dat deze begraafplaatsen elk beschouwd worden als het Père-Lachaise van hun stad. Zie bijvoorbeeld F. Breugelmans, *Stille getuigen – Schoonselhof, het Antwerpse Père-Lachaise* (s.l. 2014); Ch. Mezen, *Le Cimetière de Robermont, le Père-Lachaise liégeois* (Grivegnée 2000).

³⁷ S.N., *Ter nagedachtenis onzer gefusilleerden*, 1.

³⁸ *Bulletin administratif de la Ville de Liège* 1918 (Luik 1919) 230.

³⁹ *Gazette de Liège*, 6 april 1919.

⁴⁰ *L'Express*, 15 april 1919; *Journal de Liège*, 15 april 1919.

militairen te laten rusten ‘dans une même pensée de reconnaissance’.⁴¹ De oeverloze discussies over de laatste rustplaats van de gefusilleerden tonen dat het gerechtvaardigd is om het stadslandschap als een arena te beschouwen, waarin verschillende groepen strenden voor hun herinnering.⁴²

Erkenning is duidelijk een sleutelwoord in het discours over de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats. Het feit dat het zo belangrijk was dat de gefusilleerden in Antwerpen en Luik een laatste rustplaats vonden naast de overleden soldaten, toont aan hoe sommige stedelijke actoren een gelijkwaardige status probeerden af te dwingen voor beide groepen. Zo lieten ze een oorlogservaring die specifiek verbonden was met het lot van de bezette steden op hetzelfde niveau plaatsen als de doorgaans hoger geachte oorlogservaring van het lijfelijke gevecht en de veldslag. Kardinaal Mercier, vleesgeworden symbool van het verzet in bezet België, voelde dit goed aan. Hij vermeldde in zijn herdenkingsmis te Antwerpen dat hij dacht dat de gefusilleerden ‘grootter zijn, in hunnen heldenmoed, dan de soldaten van Vlaanderen en van den IJzer’.⁴³ De aanwezigheid van nationale hoogwaardigheidsbekleders als Kardinaal Mercier, Generaal Drubbel en de Ministers Delacroix en Franck tijdens de ceremonie, toont aan dat de cultus rond de gefusilleerden in de Belgische steden ook op nationaal niveau werd erkend. In Rijsel waren de gesneuvelde soldaten weliswaar niet naast de geëxecuteerde verzetshelden begraven op het Cimetière de l’Est, maar op het Cimetière du Sud, een recentere begraafplaats die meer plaats bevatte en door de Duitse bezetter al in gebruik was genomen. Toch sprak uit dit gescheiden begraven van soldaten en gefusilleerden geen gevoel van ondergeschiktheid. Integendeel, opgericht in 1779 als één van de eerste Franse openbare begraafplaatsen en rustplaatsen voor staatslui en artiesten, vormde het Cimetière de l’Est juist een prestigieuzere bestemming.⁴⁴

Het is opvallend dat andere burgerslachtoffers van de oorlog, zoals de gesneuvelden van de willekeurige schietpartij door de Duitsers in Luik op 20 augustus 1914, van het zeppelinbombardement in Antwerpen op 25 augustus 1914, of van de explosie van het Duits wapenarsenaal Dix-huit Ponts in Rijsel op 11 januari 1916, niet begraven werden op de ereplaats bij de gefusilleerden en dus blijkbaar niet hetzelfde aanzien genoten. Het grote verschil is dat die burgers toevallig op een slecht moment op de verkeerde plaats waren, en zich niet, zoals de gefusilleerden en de soldaten, actief hadden ingezet om het vaderland te bevrijden. Zij konden hoogstens aanspraak maken op het slachtofferschap van de Duitse barbarij, maar hadden, in tegenstelling tot de gefusilleerde verzetsheld, geen buitengewone deugd of moed getoond.⁴⁵

Nochtans kwamen niet alle lichamen van de gefusilleerden terecht op de stedelijke begraafplaats. De keuze was aan de familie, die soms de voorkeur gaf aan een begraafplaats dicht bij huis, vlakbij de laatste woonplaats of in het geboortedorp. Die bewe-

41 Archives de la Ville de Liège (verder SAL), Doos ‘Transfert des fusillés au cimetière de Robermont. Bastion de la Chartreuse 1919-1925’ (verder Transfert), brief van de burgemeester van Luik aan de administratie van Grivegnée, 29 maart 1919.

42 D. Alderman, ‘Memorials and Monuments’, in: *International Encyclopedia of Human Geography* (Oxford 2009) 54-56.

43 Aartsbischoppelijk Archief te Mechelen, Archief van Kardinaal Mercier, xvii, 29, Schoonselhof, gefusilleerden.

44 De gefusilleerden kwamen zo terecht naast nationale en lokale bekendheden zoals Alexandre Desrousseaux (1820-1892) en Achille Testelin (1814-1891).

45 Van Ypersele, *Les héros nationaux de la Grande Guerre en Belgique*, 417; J. Van der Fraenen, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter* (Rooselare 2009) 328.

ging deed zich overigens ook voor in de omgekeerde richting, naar de stad toe. Op de stedelijke begraafplaats vonden niet alleen heel wat gefusilleerden van de nabijgelegen executiesite een laatste rustplaats, maar ook de lichamen van stadsgenoten die elders in het land waren terechtgesteld. Voor die laatsten was de transfer naar de stedelijke begraafplaats een soort van thuiskomst of blijde intrede. Zo werd de transfer van de lichamen van de zes Luikenaars die in Hasselt waren terechtgesteld bejubeld als 'le retour suprême'.⁴⁶ En 'van zoodra België weder vrij was, huldigde de stad Antwerpen in 1919 hare zonen [Alexander Franck en Jozef Baeckelmans, beiden terechtgesteld op de Nationale Schietbaan van Schaarbeek] op eene meer dan koninklijke wijze'.⁴⁷ Beide citaten tonen opnieuw aan hoezeer de transfer van de lichamen naar de stedelijke begraafplaats door de tijdsgenoten gekoppeld werd aan het *post mortem* toekennen van een onderscheiding in sociale rang.

De executiesites

Tijdens het interbellum groeide het besef dat de executiesites niet enkel nare en sombere plekken waren, maar dat ze ook een zekere sacrale geladenheid hadden. In Luik kwam deze mentaliteitsverandering al in 1919 tot uiting tijdens de reeds vermelde discussie over de laatste rustplaats van de gefusilleerden. De politiek veroordeelden, pleitbezorgers voor de executiesite als herbegraafplaats, argumenteerden dat het Fort de la Chartreuse een bijzondere plek was, want 'les corps qu'il détient en font une terre sacrée, sur cet ouvrage avancé qui garde la route de l'Allemagne, ils sont encore comme des vedettes qui donnent aux générations futures une leçon de patriotisme pratique'.⁴⁸ Zij beschouwden de executiesites dus als 'une terre sacrée' met een groot didactisch potentieel voor toekomstige generaties. Het ging erom, zoals de Duitse antropologe Katherine Schramm aangeeft, via deze sacralisering een symbolische waarde toe te kennen aan de executiesite, en zo de plaats zelf en het gewelddadige karakter ervan onbetwistbaar te maken, met als doel het verleden achter zich te laten, het trauma te verwerken en een nieuwe, toekomstgerichte boodschap aan de bevolking aan te reiken. Ook in Antwerpen en Rijsel, net als op vele andere plaatsen van het vroegere bezette gebied, zouden de executiesites na verloop van tijd een soortgelijke sacrale betekenis verwerven. Dit gebeurde vooral door het oprichten van nieuwe monumenten, soms zelfs letterlijk in de vorm van altaar-gedenktekens, en het houden van herdenkingsmis- sen en -plechtigheden.

De exacte plaats op het fort waar de verzetshelden terechtgesteld waren (en waar soms zelfs nog een executiepaal stond), vormde het geografische centrum van de cultus die tijdens het interbellum rond de gefusilleerden ontstond. Zo liet het Luikse stadsbestuur al in 1924 een herdenkingssteen plaatsen waarvan de inscriptie aangaf dat 'ICI tombèrent sous les balles allemandes 48 HEROS victimes de leur dévouement à la PATRIE'.⁴⁹ De Antwerpse patriottische vereniging Pro Patria richtte in 1937 achter de executiepalen op Fort v een gedenkteken-altaar op.⁵⁰ Op het Fort de la Chartreuse in Luik

⁴⁶ *Journal de Liège*, 27 oktober 1919.

⁴⁷ A. Dekkers, *Twee helden gefusilleerd in 1915: A. Franck, J. Baeckelmans* (Antwerpen 1919) 102.

⁴⁸ SAL, Transfert, brief van de Association des condamnés politiques de Liège aan de Luikse gemeenteraad, 17 september 1919.

⁴⁹ SAL, Transfert, dossier 'Bastion de la Chartreuse - Pierre commémorative - Crédit special 1924'.

⁵⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, 25 oktober 1937; *Gazet van Antwerpen*, 25 oktober 1937.

Gedenkteken-altaar op het Fort de la Chartreuse in Luik (Privé-collectie Karla Vanraepenbusch).

bevond zich een gelijkaardig altaar dat, volgens het onderschrift van een postkaart, een plaats had gekregen 'à l'endroit où les sentences de mort prononcées par les tribunaux militaires allemands étaient exécutées au cours de la grande guerre'.⁵¹ In Rijsel spande de lokale culturele vereniging les Amis de Lille zich in 1931 in om een 'Mur du Souvenir' op te richten op de plek waar Léon Trulin was terechtgesteld. De muur kreeg als opschrift: 'Ici Léon Trulin mourut en héros'.⁵² De plaats zelf hield dus de herinnering aan de executies vast, en speelde een essentiële rol bij de constructie van de culturele herinnering. Dit impliceert dat de executiesites niet gewoon het kader vormden waarin de herinnering werd gememorialiseerd. In de hoofden van de tijdsgenoten was de herinnering verbonden met een specifieke geografische locatie.

Luik is in feite een bijzondere casus, omdat de staat in 1922 het beheer van het Fort de la Chartreuse overdroeg aan de stad, die op haar beurt haar rechten afstond aan een stedelijke patriottische vereniging, Bastion de Liège.⁵³ De stad had al in 1919 aan de militaire overheid gevraagd om het fort te mogen beheren, maar dit was toen geweigerd omdat er onenigheid heerste over de herbestemming van het fort: herinnerings- of begraafplaats. Er lagen in 1921 nog slechts twee lichamen begraven op het Fort, omdat één vader geweigerd had zijn zonen, Louis en Antony Collard, naar de stedelijke begraafplaats over te laten brengen.⁵⁴ Nadat vader Collard in 1922 aangaf dat hij nog steeds niet van plan was zijn zonen elders te begraven, gaf hij Bastion de Liège de opdracht om zich over de graven te ontfemen. De vereniging, die was opgericht door de Luikse stedelijke elite, wenste er meteen een perron op te richten om de gefusilleerden te herdenken.⁵⁵ Deze monumentale verwijzing naar de Luikse stedelijke vrijheden viel niet in dovemansoren bij het stadsbestuur, die de exploitatie van het fort op 11 oktober

⁵¹ Onderschrift op postkaart 'L'autel et la croix de Bastion de Liège', uitgegeven door Nels, privé-collectie Karla Vanraepenbusch. Het is nog onduidelijk wanneer en door wie het gedenkteken werd opgericht.

⁵² Zie fiche van het herdenkingsmonument in de online databank met oorlogsmonumenten van de Université Lille 3: <http://monumentsmorts.univ-lille3.fr/monument/13708/lille-autre/?elm=22> (17 augustus 2016).

⁵³ SAL, Transfert, dossier 'Cession par l'État à la Ville de Liège du bastion tragique de la Chartreuse'.

⁵⁴ SAL, Transfert, brief van Léon Collard aan de burgemeester van Luik, 5 december 1919; E. Druart, *Frères héros. Louis et Antony Collard* (Luik 1923) 218.

⁵⁵ Dit monument werd om onduidelijke redenen nooit opgericht.

1922 aan de vereniging overdroeg.⁵⁶ Dagelijkse openingsuren, een tramstop tijdens de zomervakantie en een nieuwe weg die de executiesite met de begraafplaats verbond, zorgden er niet alleen voor dat de executiesite toegankelijker werd, maar ook dat deze plaats vanaf dan deel uitmaakte van de Luikse openbare ruimte.⁵⁷

In het geleidelijke proces van de omvorming van de executiesites tot herinneringsplekken lieten ook de stedelijke actoren zich niet onbetuigd. Zoals we hierboven al aangaven, liet het Luikse stadsbestuur er op eigen initiatief en op eigen kosten een herdenkingssteen plaatsen. Maar ook andere stedelijke actoren waren actief in dit proces, zoals de Luikse vereniging Bastion de Liège of de herdenkingsbond Nooit vergeten. Deze herdenkingsbond, die onder het beschermheerschap van de belangrijkste Antwerpse notabelen opereerde, richtte in 1937 in de gemeente Edegem, vlakbij de executiesite, eveneens een herdenkingsaltaar op.⁵⁸ Het lijkt alsof de stedelijke actoren op die manier niet alleen de herinnering aan de executies materialiseerden, maar ook claimden. Sarah McDowell en Maire Braniff, respectievelijk gespecialiseerd in humane geografie en in sociologie, benadrukken dat de memorialisering van een plaats van geweld een belangrijke rol speelt in het claimen ervan door een bepaalde groep. Dergelijke territoriale claims zouden nauw samenhangen met de identiteit die die groep zich aanmeet.⁵⁹

Zelfs de materialiteit en iconografie van een monument kon aanleiding geven tot een symbolische associatie tussen de cultus van de gefusilleerden en de stedelijke ruimte, zoals het monument van de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog op Fort v in Edegem aantoonde. Het werd in 1926 ingehuldigd om de 16 gefusilleerden te herdenken die daar waren geëxecuteerd. Desondanks is het iconografisch motief atypisch voor zo'n monument: hier geen altaar of een geblinddoekte man, maar wel een stukgeschoten vesting. De kunstenaar liet geen geschriften na waarin hij de betekenis uitlegt, maar het is opmerkelijk dat dit monument werd opgebouwd uit resten van de Boomse Poort, afgebroken in 1919.⁶⁰ Het is best mogelijk dat de kunstenaar dit materiaal herbruikte uit praktische en financiële beweegredenen, maar er is ook een andere verklaring. Deze poort maakte deel uit van de Brialmontvesting, een militaire verdedigingsgordel rond het bolwerk Antwerpen. In 1914 was Antwerpen juist gevallen omdat de negentiende-eeuwse Brialmontvesting verouderd was en niet bestand bleek tegen de zware artillerie van de Duitsers.⁶¹ Het monument van de stukgeschoten vesting verwijst, zowel wat betreft de materiaalkeuze als het iconografisch motief, waarschijnlijk naar de beschieting van de Brialmontforten. Het lijkt wel alsof op die manier de herinnering aan de gefusilleerden verbonden werd met de herinnering aan de val van de stad Antwerpen, twee traumatische gebeurtenissen waarmee de stadsbewoners tijdens de oorlog geconfronteerd waren. Mogelijks was dit een poging om de executiesite in Edegem symbolisch binnen de Antwerpse

⁵⁶ Het Perron symboliseert meer bepaald de juridische autonomie van de stad Luik, aangezien ten tijde van het Prinsbisdom Luik op de plaats waar het monument stond alle wetten en verordeningen werden afgeroepen. Het Perron figureert overigens ook op het Luikse stadswapen. Voor meer context, zie A. Colignon, 'Luik: het Perron, het werk van de tijd', in: Tollebeek (red.), *België, een parcours van herinnering*, 62.

⁵⁷ *La Meuse*, 12 juli 1923; *La Meuse*, 18 juli 1930.

⁵⁸ Voor de ledenlijst van het Comité de patronage van de herinneringsbond Nooit vergeten, zie hun: *Rapport (octobre 1922)* (Antwerpen 1922) 5.

⁵⁹ McDowell en Braniff, 'Landscapes of commemoration', 15.

⁶⁰ *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 maart 1919; *Het Handelsblad van Antwerpen*, 28 juni 1926.

⁶¹ P. Lombaerde, *Vesting Antwerpen: de Brialmontforten* (Antwerpen 1997).

stedelijke ruimte te situeren, en om de executies te claimen als een specifiek stedelijke oorlogservaring.

Nochtans waren de stedelingen niet de enige lokale actoren die interesse toonden in de executiesite en in de herinnering aan de verzetshelden. Ook de gemeenten waar de forten gelegen waren, herdachten de gefusilleerden in hun straatbeeld. Zo vermeldde het gemeentelijke oorlogsmonument in het Antwerpse Edegem niet enkel de namen van de gesneuvelde Edegemnaars, maar ook de namen van de zestien burgers die op Fort v in Edegem waren geëxecuteerd, hoewel geen van hen er geboren was of er ooit gewoond had. Zowel in Edegem als in het Luikse Bressoux kregen de nieuwe woonwijken die tijdens het interbellum rond de forten ontstonden meerdere straatnamen die naar individuele verzetshelden verwezen.⁶² Straatnamen zijn misschien geen monumentale gedenktekens, maar ze functioneren wel als symbolische monumenten. Door hun schijnbaar vanzelfsprekende integratie in het straatbeeld, kunnen ze moeiteloos de herinnering aan het verleden en de *sense of place* van de plaatselijke bewoners versterken. Straatnamen verbinden bijgevolg niet enkel een plaats met een herinnering, maar ook met een groepsidentiteit, aldus de geograaf Derek Alderman.⁶³ De straatnamen in Edegem en in Bressoux verbonden op die manier het prestige van de heldencultus met de lokale identiteit. Maar deze gemeentelijke aanspraak op de herinnering aan de gefusilleerden lijkt de stedelijke claim niet te hebben gecontesteerd. Beide bestonden gewoonweg naast elkaar.

In het stadscentrum

De cultus van de gefusilleerden zou zich tijdens het interbellum in de stedelijke ruimte verspreiden tot in het stadscentrum toe. De belangrijkste plaatsen van deze cultus waren zonder twijfel de executiesite en de begraafplaats, maar die lagen beide aan de rand van de stad of erbuiten. Voor bepaalde stedelijke verenigingen was het nochtans noodzakelijk dat de cultus van de gefusilleerden zichtbaarder aanwezig was in het stadsbeeld. Dat bleek heel duidelijk in 1922 in Luik, toen de voormalige politieke gevangenen een gedenkplaat voor de gefusilleerden aan de façade van de gevangenis Saint-Léonard lieten bevestigen: 'Sans doute, leurs noms figurent déjà sur les croix érigées au bastion de la Chartreuse et au cimetière de Robermont, mais le mur de la prison – place des Déportés – situé dans un endroit de circulation intense, est bien mieux choisi pour rappeler constamment à la population les noms glorieux des cinquante-six héros qui, en mourant pour la Patrie, ont illustré notre ville'.⁶⁴ Dit citaat toont aan dat de zichtbaarheid van de gedenkplaat in het dagdagelijkse drukke verkeer binnen de stad cruciaal werd geacht om de herinnering levendig te houden. Het toont evenzeer aan hoe de gefusilleerden en hun heldenmoed de stedelijke identiteit en haar zelfbewustzijn dienden te versterken.

De gedenkplaten en monumenten die in het stadscentrum werden opgericht, volgden soms letterlijk de biografie van de martelaren, van woonplaats, over gevangenis

62 In Edegem: Mariënelaan, Leroylaan, D'Heldtlaan, Pastoor Moonslaan, Parantplaats, Wattiezplaats; In Bressoux: Rue du Bastion, Rue des fusillés, Rue Auguste Javaux, Rue Elise Grandprez, Rue Justin Lenders, Rue Louise Derache; niet in de onmiddellijke omgeving van het fort: Rue Mathieu Bodson, Place Mathieu Bodson.

63 D. Alderman, 'Place, naming, and the interpretation of cultural landscapes', in: B. Graham en P. Howard (red.), *The Ashgate research companion to heritage and identity* (Farnham 2008) 196.

64 *La Meuse*, 2 augustus 1921.

tot berechtingsplaats. Zo werd er in Antwerpen in 1921 een gedenkplaat bevestigd aan de woningen van de negen verzetshelden die op het Antwerpse grondgebied hadden gewoond.⁶⁵ Datzelfde jaar werd er ook een gedenkplaat aan de muur van de gevangenis aan de Begijnenvest aangebracht.⁶⁶ Nog in 1921 werd een gedenkplaat opgericht in de beide zalen die tijdens de oorlog hadden dienstgedaan als Duits tribunaal, en waar de gefusilleerden hun doodsvonnissen hadden gekregen: de provincieraadzaal in het Bisschoppelijk Paleis en het auditorium van het Hoger Handelsinstituut.⁶⁷ Al deze gedenkplaten, met uitzondering van degene die door de provincieraad in het Bisschoppelijk Paleis werd opgericht, kwamen er op het initiatief van privéverenigingen, in het bijzonder van de herdenkingsbond *Nooit vergeten* en van de Antwerpse afdeling van de Nationale Federatie der Politieke Gevangenen van den Oorlog, die beide ook al actief waren geweest op de executiesite in Edegem.

Het was in het bijzonder in het stadscentrum dat de definitie van ‘gefusilleerde’ uiterst rekbaar bleek. Terwijl de monumenten op de executiesite in de eerste plaats de verzetshelden herdachten die daar gefusilleerd waren, en de begraafplaats voornamelijk de lichamen huisde van de helden die in de stad hadden geleefd, was er in het stadscentrum plaats voor iedereen die met de gefusilleerden geassocieerd kon worden. De hiervoor vermelde gedenkplaten op de twee berechtingsplaatsen in Antwerpen herdachten bijvoorbeeld niet enkel de gefusilleerden, maar noemden alle mannen en vrouwen die daar de doodstraf hadden gekregen. De meeste ter dood veroordeelden hadden nochtans gratie gekregen, de oorlog overleefd, en woonden in 1921 geëmotioneerd de inhuldigingsplechtigheid bij.⁶⁸ In het historisch centrum van Luik werd in 1930 een herdenkingsfontein opgericht voor de verzetsheld Dieudonné Lambrecht. Naast Lambrecht werden ook de namen van de andere Luikse gefusilleerden opgesomd, 56 in totaal, net als op de gedenkplaat aan de gevangenis Saint-Léonard. Het ging dus niet enkel om de 48 verzetshelden gefusilleerd in Luik op het Fort de la Chartreuse, maar ook om de Luikenars terechtgesteld elders in het bezette land. De fontein, opgebouwd uit brokstukken van de kathedraal, was opgericht voor en door de Luikenars, want grotendeels gefinancierd door middel van publieke subscriptie. De wil om de cultus met de stedelijke identiteit te verbinden lag er opnieuw vingerdik op: ‘Quoi qu’il soit dédié plus particulièrement à Lambrecht qui fut un chef, ce monument personnifiera la vaillance et le sacrifice de la Cité Liégeoise, qui, à toutes les époques de son glorieux passé a produit des héros.’⁶⁹ Er deed zich duidelijk een dynamische wisselwerking voor tussen de cultus van de gefusilleerden, haar plaats binnen het stadscentrum en de stedelijke identiteit.

Toch betekent dit niet dat de verovering van de stedelijke ruimte altijd vlot of zonder spanningen verliep. Hoe gemakkelijk de cultus van de gefusilleerden ook met de glorie van de stad kon worden verbonden, de discussies rond het op te richten stedelijk

65 *Gazet van Antwerpen*, 6 mei 1921; *Het Handelsblad van Antwerpen*, 6 mei 1921.

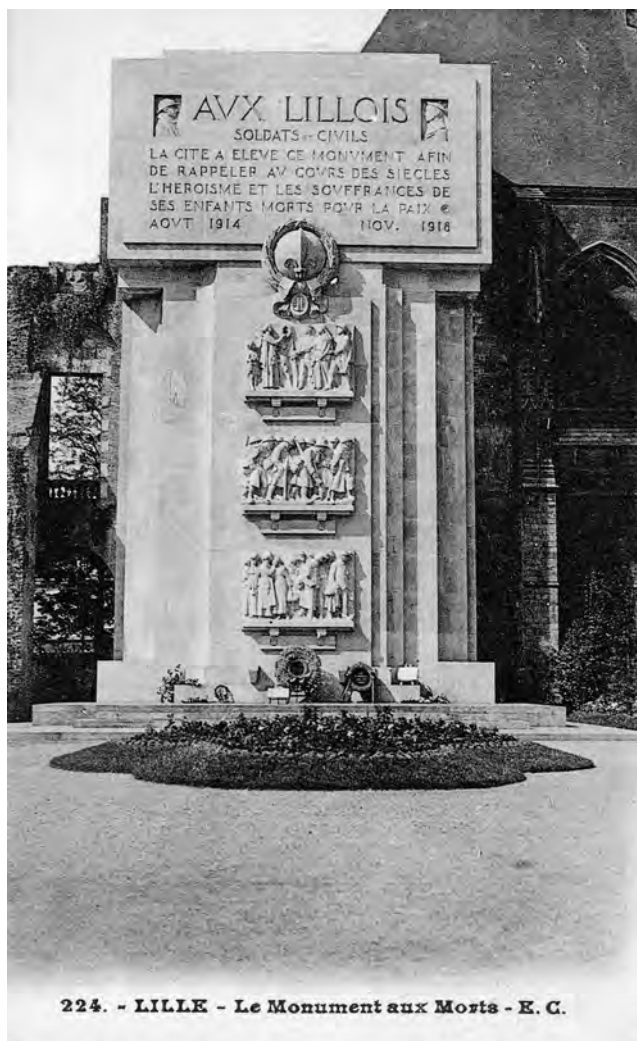
66 *Het Handelsblad van Antwerpen*, 18 april 1921.

67 S.N., *Souvenir de l’inauguration solennelle du monument érigé dans la salle des séances du Conseil provincial d’Anvers* (Antwerpen 1921); Rijksarchief Antwerpen (verder SAA), Provinciaal Archief Antwerpen (verder PAA) 657, 95; Ligue du Souvenir ‘Nooit vergeten’, *Rapport (octobre 1922)* (Antwerpen 1922).

68 RAA, PAA 125, 112.

69 S.N., *Dieudonné Lambrecht. Patriote liégeois: sa photographie, ses dernières lettres, son monument commémoratif: souvenir de l’inauguration solennelle de celui-ci le 17 juillet 1930* (Luik 1930) 39.

Postkaart van de maquette voor het nieuw op te richten Rijselse oorlogsmonument. Het onderste tableau verbeeldt de gevangenen genomen burgerbevolking (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

oorlogsmonument in Rijsel tonen aan dat de herinnering aan de executies soms ook in concurrentie stond met andere oorlogsherinneringen. In dit geval betrof het de herinnering aan de deportaties. Vooral in de jaren 1915 en 1916 waren vele tienduizenden Rijselnaren naar werkkampen in de Elzas en het bezette departement van de Ardennen gedeporteerd. Onder hen bevonden zich verschillende figuren van aanzien, gedeputeerde politici, industriëlen, advocaten, hoogleraren en, niet in het minst, de in 1918 herstelde burgemeester Gustave Delory.⁷⁰ Wanneer hij en zijn stadsbestuur in 1924 besloten om een oorlogsmonument op te richten, stonden ze al gauw voor een moeilijke beslissing. Wat moest het monument verbeelden? Enigszins tegen de zin van de lokale oud-strijdersverenigingen, die vooral een militair memoriaal verwachtten,

⁷⁰ Philippe Nivet, *La France occupée 1914-1918* (Parijs 2011) 129-130.

Postkaart van het in 1929 door Félix-Alexandre Desruelles opgerichte monument voor de gefusilleerden in Rijsel (Privé-collectie Institut de Recherches Historiques du Septentrion (IRHiS), Université Lille3).

koos het bestuur uiteindelijk om in de gewezen bezette stad ook het leed van de burgerbevolking in herinnering te brengen. Maar bij de bepaling van het geschikte tafereel voor dit burgerleed, bleek de blik van het Rijselse stadsbestuur toch selectief. Niet de geëxecuteerde verzetshelden noch de explosie van de Dix-huit ponts, twee taferelen die nochtans in goedgekeurde ontwerpen van het voorafgaand uitgeschreven concours waren gesuggereerd, haalden het. Het stadsbestuur koos finaal om het leed van de burgers te symboliseren met de lotgevallen van de heren en vrouwen van de eigen stand; de gedeporteerde politieke gevangenen, herkenbaar afgebeeld met mantel en hoed. Zij kregen op het stedelijk oorlogsmonument een *tableau* onder taferelen die de verpersoonlijking van de vrede en de dappere frontsoldaten weergaven.⁷¹

Was de keuze van het Rijselse stadsbestuur voor het leed van de eigen stand pure navelstaarderij? Zo eenduidig was de beslissing zeker niet. Op de vergadering van de gemeenteraad waarop voor een tableau met de politieke gevangenen werd gekozen, werd ook het besluit genomen dat het reeds goedgekeurde ontwerp voor de sculptuur van de gefusilleerden tot een zelfstandige standbeeldengroep moest worden uitgewerkt. Deze beeldengroep, zo klonk het, hoorde niet op het oorlogsmonument thuis dat aan de gevel van het door de oorlog verwoeste stadhuis zou worden gebouwd; de deportaties van de politieke elite waren hiervoor inderdaad een betere keuze. Het stadsbestuur had een geschiktere plek voor ogen, namelijk het Square Daubenton, vlakbij de citadel waar de helden waren gevangengenomen en terechtgesteld. Met de keuze voor

⁷¹ Archives municipales de Lille (verder AML), 3M15, Extrait du registre aux délibérations du conseil municipal de la ville de Lille, séance du 27 décembre 1924, no. 4411 bis.

deze plek wou het stadsbestuur de toeschouwer overigens niet enkel herinneren aan de gruwel die zich ooit achter het square had afgespeeld. Er kwam nog iets bij. Het feit dat het om een groene zone ging, 'le décor d'arbre et verdure', maakte het immers mogelijk om de herinnering aan gefusilleerden met het idee van het 'wedergeboren' ('renaître') te verbinden.⁷² Met hun heldhaftig gedrag hadden de geëxecuteerden de wedergeboorte van de stad mogelijk gemaakt. Hun waardigheid verdiende daarom een ruimtelijke inbedding die aan hun dood een diepere betekenis gaf.

Toch deed zich één opmerkelijk verschil voor tussen de twee Belgische steden enerzijds en de Noord-Franse stad anderzijds. Jan Van der Fraenen merkte eerder al op dat er in België geen persoonlijke standbeelden werden opgericht voor andere figuren dan Gabrielle Petit, Edith Cavell en Philippe Baucq, niet toevallig die figuren die een nationale of internationale cultus genoten.⁷³ In het stadscentrum van Luik werden twee pogingen ondernomen om een monument op te richten voor individuele helden, maar beide zonder succes. Het Luikse stadsbestuur wou enkel toestemming verlenen voor de oprichting van een herdenkingsfontein ter nagedachtenis van Dieudonné Lambrecht als ook de namen van de andere Luikse gefusilleerden zouden vermeld worden.⁷⁴ En het monument voor Louise Derache, de eerste vrouw die tijdens de oorlog gefusilleerd werd, werd nooit in het Parc de la Boverie opgericht, ook al had de vereniging tot stedelijke verfraaiing Cercle Boverie-Attractions van het stadsbestuur toestemming gekregen om er geld voor in te zamelen.⁷⁵ Ook in Antwerpen werden de gefusilleerden in het stadscentrum steeds collectief herdacht. Zelfs de negen gedenkplaten die werden aangebracht aan de woningen van de Antwerpse gesneuvelde verzetshelden vormden een collectieve herdenkingspraktijk, aangezien ze allemaal op dezelfde dag tijdens een herdenkingswake werden geplaatst. Zowel de Luikse fontein als de Antwerpse gedenkplaten dragen bovendien slechts een inscriptie, en tonen geen heldenportretten. In Rijsel waren de geëxecuteerde oorlogshelden daarentegen wél voorwerp van een statuomanie, en kregen zij elk een individueel gezicht. De beeldengroep aan de citadel, opgericht in 1928, verbeeldde elkeen van de zes gefusilleerde burgers. Ongeveer gelijktijdig kregen Léon Trulin en Louise de Bettignies, een Rijselse verzetsheldin die niet voor het vuurpeloton maar in ballingschap was gestorven, nog een eigen standbeeld in het centrum van de stad. Met deze verbeelding was steeds toe-eigening en verschoning gemoeid. De helden werden uitgebeeld zoals ze in de mythen waren voorgesteld. Zo had Germaine Desruelles, de beeldhouwer van de beeldengroep aan de citadel, zich op Paul Bardou's *Eugène Jacquet et ses amis* (1919) gebaseerd om Eugène Jacquet als 'citoyen de l'univers' of Georges Maertens als 'chrétien' te typeren.⁷⁶ Aan de hand van dergelijke stereotyperingen groeiden de gefusilleerden in de Rijselse stedelijke ruimte zelfs uit tot vertegenwoordigers van specifieke sociale groepen: de vrijzinnigen in het geval van Jacquet, of de katholieken wat Maertens betrof. Soortgelijke sociaal-politieke toe-eigeningen kwamen in Antwerpen en Luik niet voor, waarschijnlijk omdat hun grote aantal dat gewoonweg niet toeliet.

⁷² Ibidem.

⁷³ J. Van der Fraenen, *Voor den kop geschoten*, 363.

⁷⁴ Archives de la Commission Royale des Monuments, Sites et Fouilles (verder ACRMSF Liège), Dépôt de la Ville de Liège (verder DVL), Liège monuments commémoratifs et statues, doos 3, dossier Dieudonné Lambrecht.

⁷⁵ ACRMSF Liège, DVL, doos 3, dossier Louise Derache.

⁷⁶ AML, 3M31, Monument aux fusillés Lillois, 11 mei 1926.

Conclusie

Wie aan het einde van de jaren dertig door Antwerpen, Luik of Rijsel wandelde, kon niet om de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog heen. De gefusilleerde verzetsshelden vormden misschien niet het belangrijkste, maar zeker wel een belangrijk thema binnen de stedelijke ruimte, met zichtbare herdenkingspraktijken in het stadscentrum, vooral daar waar ze hadden gewoond, gevangen hadden gezeten en veroordeeld waren. Het geografisch centrum van de cultus, de terechtstellingsplaats, mocht dan in de Belgische steden buiten de stadsgrenzen liggen, toch waren het bijna uitsluitend stedelijke actoren die op die plaats monumenten oprichtten en haar zich zo toe-eigenden. De gemeentes waar de executiesites gelegen waren, richtten weliswaar ook gedenktekens of straatnamen op, maar die lagen rondom de forten of vlakbij het gemeentehuis, niet op de terechtstellingsplaats zelf. Ook de laatste rustplaats van de gefusilleerden lag aan de rand van de stad, maar wel binnen de symbolische stedelijke ruimte. Onze onderzoeksresultaten tonen aan dat de herinnering aan de gefusilleerden in essentie een lokale aangelegenheid was, zelfs al kregen ook nationale actoren, zeker in België, een actieve rol toebedeeld tijdens de herdenkingsceremonies. Maar het waren lokale helden die met hun lokale verzetsdaden door lokale besturen en verenigingen in de publieke ruimte werden geïntroduceerd. Zij, en dus niet de nationale overheden, traden op als *memory agents*, en maakten de herinnering aan de gefusilleerden tot inzet van lokale *politics of space*.

De *memory agents* die in Antwerpen, Luik en Rijsel actief waren, kunnen in twee groepen ingedeeld worden: lokale verenigingen en stadsbesturen. De inbreng van de stad beperkte zich meestal tot een ondersteunende rol. Zij verleende toestemming om een gedenkteken op te richten, gaf soms een (veelal kleine) subsidie en bepaalde de locatie. Slechts heel uitzonderlijk richtte het stadsbestuur zelf een monument voor de gefusilleerden op, maar dan betrof het steeds een eenvoudig monument, zoals bijvoorbeeld de herdenkingssteen die de stad Luik op het Fort de la Chartreuse liet plaatsen. Het initiatief lag in de eerste plaats bij lokale patriottische verenigingen, bij verenigingen die een specifieke verzetsheld herdachten of bij verenigingen die zich inzetten tot stedelijke verfraaiing. Die verenigingen bestonden uit leden die zelf tijdens de oorlog actief waren geweest in een spionagenetwerk, van nabestaanden van de gefusilleerden en van notabelen die de stedelijke elite vertegenwoordigden. Zij zochten via intekenlijsten de benodigde geldsommen bij elkaar, en gaven opdracht aan een beeldhouwer en/of architect om een monument te ontwerpen. Telkens weer speelden dezelfde beweegredenen: de poging om het verleden, de herinnering en de plaats onbetwistbaar te maken, het verlangen naar erkenning, en de drang naar identiteitstoekenning en -ontlening. Het stadsbestuur was ontvankelijk voor dergelijke initiatieven, omdat deze beweegredenen niet tegenstrijdig waren met haar eigen politieke belangen, en de roem van de stad alleen maar vergrootten.

De gefusilleerden konden een plek in het stadscentrum veroveren juist doordat hun martelaarschap deel uitmaakte van een collectieve oorlogservaring en -herinnering in de bezette steden. Het verhaal van de executies paste binnen een ruimer narratief dat niet alleen het leed van die bezette steden, maar ook hun bijdrage bij de latere bevrijding via het verzet belichtte. Het is opvallend dat de verering zich in de drie steden op dezelfde wijze uitdrukte (de herbegravenis van de lichamen, publieke ommegangen

langs de belangrijkste stedelijke symbolen, gedenkplaten en publieke monumenten), en ze geografisch rond dezelfde locaties plaatsvond (de executiesites, de begraafplaats, de plaatsen van gevangenschap en berechting, en het woon- en/of ouderlijke huis). De culturele herinnering aan de gefusilleerden had binnen de stedelijke ruimte dus inderdaad een specifieke geografie. Vooral de exacte plek waar de executies hadden plaatsgevonden, vormde al gauw het hart binnen het web aan herinneringsplaatsen. Tijdens het interbellum transformeerden de executiesites door het oorlogsgeweld van plaatsen van architecturale en militaire trots, naar trauma sites, tot ze uiteindelijk herinneringsplaatsen met een sacrale geladenheid werden.

Heroïne en de stad

Een onderzoek naar de relatie tussen stedelijke omgeving en drugsgebruik

‘Junkieverdriet, de basstoon van deze tijd’, schreef de twintigste-eeuwse Belgische dichter Jotie ’t Hooft in 1977. De jong overleden *poète maudit*, die op 21-jarige leeftijd stierf aan een overdosis, was het ultieme icoon in de Lage Landen van de zogenaamde heroïne-‘epidemie’: een plotselinge explosie sinds het begin van de jaren zeventig van het gebruik van dit krachtige opiaat, met een pijnstillende werking – zowel geestelijk als lichamelijk. Gebruikers beschrijven een intens gevoel van welbehagen, je gekoesterd voelen, totale psychische ontspanning: een gevoel waarnaar ze ‘hun hele leven op zoek waren geweest’. Sommige gebruikers spoten het middel direct in de aderen, voor een optimale werking en een intense ‘flash’. Anderen inhaleerden via een pijpje de dampen die vrijkwamen na verhitting van de heroïne op een stukje aluminiumfolie (‘chinezen’).

Begin jaren tachtig waren er naar schatting zo’n 30.000 dagelijkse heroïnegebruikers in Nederland aanwezig. Ze waren verslaafd, in medische terminologie, want na een paar weken dagelijks gebruik van heroïne raakt je lichaam eraan gewend. Je wordt ziek als je niet gebruikt (zweten, misselijk, onrust, pijn in de ledematen, algehele misère). De ziektesymptomen lossen op als sneeuw in de zon zodra je een nieuwe ‘shot’ zet. En je hebt er steeds meer van nodig. Begin jaren tachtig bereikte de ‘epidemie’ een piek. Er vielen vele tientallen doden per jaar aan een overdosis, overigens niet alleen Nederlanders maar ook veel Duitse heroïnegebruikers, die naar Nederland kwamen op de vlucht voor het repressieve klimaat in eigen land. Kranten berichtten op een laconieke wijze over ‘drugsdode nr. 43’ die was gevonden, tweehoog achter in een Amsterdamse straat, of ‘drugsdode nr. 32’, die op het toilet van een budgethotel in elkaar zakte. Ziekenhuizen hadden hun handen vol aan jongeren die moesten worden opgenomen wegens lichamelijke of geestelijke kwalen die waren gerelateerd aan dit drugsgebruik, zoals spuitabscessen, hepatitis en zelfmoordpogingen.¹

De laatste jaren onderzoek ik deze golf van heroïnegebruik vanuit verschillende invalshoeken. Aanvankelijk bestudeerde ik vooral de reacties van politici, verslavingszorgers, en particuliere organisaties die zich het lot van de heroïnegebruikers aantrokken. De zorg voor heroïneverslaafden, zo bleek, stelde in de jaren zeventig nog betrekkelijk weinig voor: de verslavingszorg was totaal niet berekend op een nieuwe categorie klanten van deze omvang. Ook sloten aanbod en vraag slecht op elkaar aan. De hulpverleners werkten grotendeels afkickgericht: hun doel was de cliënten te leiden naar een drugsvrij bestaan. Veel gebruikers daartegen konden of wilden niet stoppen. Zij hadden vooral behoefte aan sociale opvang, medische zorg, of methadon: een synthetisch opiaat dat ter vervanging van heroïne wordt gebruikt, langer werkt (ongeveer 8 in plaats van 4 uur) en als medicijn gratis verkrijgbaar gesteld kon worden. In de jaren

1 Zie: Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 185–187.

tachtig en negentig raakte de 'laagdrempelige' methadonverstrekking wijdverbreid, in het kader van een nieuwe aanpak die terrein won in zorg en beleid: *harm reduction*, ofwel het beperken van de schade van een verslaving voor gebruikers en maatschappij.

Na deze ontwikkelingen te hebben onderzocht, ben ik in 2015 begonnen aan een *oral history* project, 'Het verhaal van de overlevers' (zie: www.heroineepidemie.nl). Enkele tientallen interviews zijn inmiddels gehouden, tot nu toe voornamelijk met ex-gebruikers van heroïne. Ik wil niet alleen achterhalen hoe de betrokkenen zelf terugkijken op deze periode, maar ook proberen om via hun verhalen tot een beter begrip te komen van de heroïne-epidemie als historisch fenomeen. Waarom was die drug zo populair destijds, hoe verspreidde zich het gebruik, en valt er iets te zeggen over de samenhang tussen deze drugsepidemie en de tijd waarin hij plaatsvond, de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw? Mijn hypothese hierbij is dat dit soort golven van drugsgebruik symptomen zijn van onderliggende sociale spanningen. Uiteindelijk is het mijn wens om te komen tot een grootschalig onderzoeksproject met betrekking tot de West-Europese heroïne-epidemie, die zich grofweg afspeelde tussen 1970-2000 - en die zich concentreerde in steden. Mijn bevindingen tot nu toe over de relatie tussen stedelijke omgeving en heroïnegebruik staan in dit artikel centraal.

De historiografie van drank, drugs en de sta

De *social history of alcohol and drugs* is een onderzoeksveld dat zich sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw sterk heeft ontwikkeld, vooral vanuit Amerika en Engeland. Inmiddels is het een bloeiend terrein van onderzoek, met een eigen tijdschrift en een tweejaarlijks internationaal congres.² Veel publicaties richtten zich aanvankelijk op het in kaart brengen van nationale ontwikkelingen in zorg en beleid. De laatste decennia is er onder historici van drank en drugs echter een groeiende belangstelling voor de stad als relevante context van alcohol- en drugsgebruik. Het gebruik van drank en drugs, beseffen historici steeds meer, is in de eerste plaats een globaal fenomeen, maar neemt vaak ook een sterk lokaal karakter aan.

Sommige historici leggen hierbij een relatie tussen het gebruik van bewustzijnsveranderende middelen en sociale ontwikkelingen als urbanisering, migratie, en stedelijke armoede. De Amerikaanse historica Jessica Warner bijvoorbeeld betoogde in haar boek *Craze. Gin and debauchery in an age of reason* dat de stijgende consumptie van sterke drank in achttiende-eeuws Londen samenhang met de snelle groei van die stad, waar migranten van het platteland een armoedig bestaan leidden. Ze noemt gin 'the original urban drug'. Goedkoop, makkelijk beschikbaar, en sterk, was het een ideaal middel voor een stedelijke bevolking die te kampen had met moeheid, honger en kou. Het was niet de gin die mensen arm maakte, aldus Warner: het was de stedelijke armoede 'that made them drink'.³ Vergelijkbare argumenten zijn gemaakt wat betreft het gebruik van crack - een rookbare variant van cocaïne - in de verloederde binnensteden van Amerika, in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Hoewel ook blanke gebruikers in de buitenwijken crack rookten, was het dagelijks roken van crack volgens Harry Levine

² Het tijdschrift, *The Social History of Alcohol and Drugs* (SHAD), is een internationaal peer-reviewed tijdschrift dat bestaat sinds 1986. Om het jaar organiseert de Alcohol and Drug History Society (ADHS) een internationaal congres. Het eerstvolgende ADHS congres vindt plaats in Utrecht, 23-25 juni 2017.

³ Jessica Warner, *Craze. Gin and debauchery in an age of reason* (Londen 2003) 213.

en Craig Reinerman vooral een gewoonte ‘among the poorest, most marginalized people in American society’.⁴

Andere historici richten zich op het verband tussen drugsgebruik en de rol van steden als (inter)nationale centra voor handel en subculturen. Hamburg bijvoorbeeld, beschrijft de Amerikaanse historicus Robert P. Stephens in zijn boek *Germans on drugs. The complications of modernization in Hamburg* uit 2007, was een kruispunt van zowel de internationale handel als de ontluikende jeugdcultuur van de jaren zestig van de vorige eeuw. Hij beschrijft hoe Hamburg in het midden van de jaren zestig een belangrijk centrum werd voor drugsgebruik, gevoed door de internationalisering van de jeugdcultuur door middel van rockmuziek en reizen, en belichaamd door langharige *Gammler* (de Duitse benaming voor *drop-outs* of *hippies*). Het roken van hasj en het consumeren van LSD door hippies en Amerikaanse soldaten leidden er uiteindelijk toe dat zich in Hamburg een drugsmarkt ontwikkelde met wereldwijde vertakkingen. Wat begon met een blowtje, geïmporteerd uit Kabul en Marokko, groeide uit tot een handelsnetwerk voor cannabis en opiaten uit Azië en het Midden-Oosten.

Stephens’ analyse maakt duidelijk dat de consumptie van ‘genotmiddelen’ samenhangt met transnationale bewegingen zoals handel, de verspreiding van subculturen, en reizigers die hun gebruik van bepaalde middelen meenemen, zoals soldaten, migranten en toeristen. Tegelijkertijd concentreren gebruik en handel zich vaak in bepaalde wijken van steden, zogenaamde brandhaarden. De gebruikerscultuur van de ene stad kan bovendien heel anders zijn dan die van een nabijgelegen stad. Zo zijn de markten van en voor drugs ‘international and intently local at the same time’.⁵

Ook de Amerikaanse historicus Eric C. Schneider wijst op het verband tussen de stad als handelscentrum en concentraties van drugsgebruik. In zijn baanbrekende boek *Smack. Heroin and the American city* betoogt hij dat de heroïnemarkt zich in New York vestigde, omdat deze stad begin twintigste eeuw de thuisbasis was van grote farmaceutische bedrijven. Die produceerden volkomen legaal heroïne voor de medische markt, tot dit verboden werd in 1924. Maar al vóór 1924 werd het overschot aan medische heroïne illegaal verkocht door de farmacie, op de zwarte markt. Aanbod en vraag naar heroïne waren dus al aanwezig voordat het goedje verboden raakte. De afnemers waren vooral jonge, mannelijke arbeiders uit de wijken met Europese migranten, die het gebruikten op straat met vrienden, of bij het uitgaan. Ook werd New York een centrum voor de heroïne industrie door de immigratie van Afro-Amerikanen en Puerto Ricanen, die ruimtelijk geconcentreerd raakten in bepaalde wijken waar zij een gemarginaliseerd bestaan leidden. Dit was een perfecte markt voor ‘heroïne entrepreneurs’.⁶

Schneider wijst echter, net als diverse andere historici, ook op het belang van specifieke uitgaansbuurten die drank- en drugsculturen stimuleerden en faciliteerden. Stedelijke subculturen in New York en elders hebben het gebruik en de verspreiding van drugs als cocaïne en heroïne in belangrijke mate ondersteund, zoals de jazz subcultuur van de jaren 1940, en de punk subcultuur van de jaren 1970. In buurten waar clubs en bars werden getolereerd, zoals in het *entertainment district* Times Square in

4 Harry Levine en Craig Reinerman, *Crack in America. Demon drugs and social justice* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1997) 3.

5 Robert P. Stephens, *Germans on drugs. The complications of modernization in Hamburg* (Ann Arbor 2007) 8.

6 Eric C. Schneider, *Smack. Heroin and the American city* (Philadelphia 2008).

de jaren 1940, of vervallen buurten als Alphabet City in de jaren 1970, bevonden zich de *hotspots* van nieuwe drugsculturen. Het centraal gelegen Times Square, met zijn talloze jazz-bars, waar gewone burgers zich mengden met ‘soldiers, workers, hustlers, and hipsters’, aldus Schneider, was essentieel voor de verspreiding van het heroïne-gebruik in de jaren veertig. Doordat Times Square zeer centraal gelegen was, vlakbij diverse trein-, bus- en metrostations, en anonimiteit verzekerde was dit plein ‘essential in the spread of heroin from a small circle of users to a broader population’.⁷ Het plein ‘hosted meetings between users and novices, and facilitated the transmission of drug knowledge’.⁸

Het belang van wijken als voedingsbodem voor drugsculturen komt ook naar voren in *Dope girls. The birth of the British drug underground* van de Britse wetenschaps-journalist Marek Kohn.⁹ In de jaren tien en twintig van de vorige eeuw, beschrijft hij, was de Londense wijk West-End een *melting pot* van een zeer diverse groep mensen: soldaten, prostituees, zwarte jazzmusici, vrijgevochten dames met bobkapsels (zogenoeten *flapper*), Chinese migranten en danseressen en actrices uit variëteé en theater. Cocaïne was in deze wijk, waar het nachtleven van Londen zich concentreerde, de *drug of choice*.

Verstandig gebruik van drugs

Voor mijn onderzoek is het concept van Schneider over subculturen als *spatial entities* van groot belang. Subculturen, aldus Schneider, zijn niet alleen sociologische of antropologische eenheden, dus groepen mensen met hun eigen normen en waarden voor gedrag, kleding, enzovoort. Het zijn ook groepen waarvan het bestaan nauw samenhangt met – en zelfs afhankelijk is van – bepaalde plaatsen in steden.¹⁰ *Oral history* interviews bieden een toevoeging aan het bestaande schriftelijke archiefmateriaal door nieuwe plaatsen te benoemen waar drugsgebruik en –handel plaatsvonden. De levensverhalen van (ex)gebruikers laten echter ook zien hoezeer gebruikersculturen met deze plaatsen zijn verweven, zowel in praktische als symbolische zin. De gebruikersruimtes, cafés, poppodia en parken waar gebruikt werd, waren meer dan locaties voor drugs-transacties, ze waren ook dragers van een subculturele identiteit. Naar deze locaties toegaan, er drugs te kopen en die samen gebruiken, was voor mensen onderdeel van een proces van identiteitsvorming.

Zo hing de bloei van de transnationale Amsterdamse tegencultuur nauw samen met het Vondelpark en het Wallengebied rond de Zeedijk. Rond 1970 was Amsterdam uitgegroeid tot ‘Magies Sentrum’ van de wereld. Nadat de stad aanvankelijk streng was omgegaan met *blowers*, en jongeren medio jaren zestig voor maanden in de gevangenis konden verdwijnen voor het bezit van een paar jointjes, was eind jaren zestig een voorzichtig gedoogbeleid ingezet.¹¹ De handhaving was niet meer opgewassen tegen het

7 Schneider, *Smack*, hoofdstuk 2, 13 (E-book).

8 Ibidem, 28.

9 Marek Kohn, *Dope girls. The birth of the British drug underground* (Londen 1992).

10 Schneider, *Smack*, Introduction, 7.

11 Gemma Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 145-179; Gemma Blok en James Kennedy, ‘Geef die joint eens door. Het problematische idealisme van het Nederlandse soft-drugsbeleid, 1976-heden’, in: Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 85-109.

stijgende aantal gebruikers. Steeds meer cannabiszaken werden geseponeerd en dealen werd oogluikend toegestaan in gesubsidieerde jeugdcentra. Tienduizenden jongeren uit binnen- en buitenland kwamen hier genieten van de makkelijk te verkrijgen cannabisproducten en modern vermaak in jeugdcentra Fantasio, Paradiso en de Melkweg. De jeugdhotels zaten al snel vol en veel hippies legden hun slaapzakken neer op de Dam. Nadat de gemeente in 1971 het slapen op de Dam verbood, bivakkeerden ze met honderden in het Vondelpark: een plek die sinds het midden van de jaren zestig geliefd was als locatie voor tegenculturele activiteiten, zoals Vietnam-demonstraties en love-ins. Om overlast te voorkomen zorgde Amsterdam voor een bagagedepot, wasgelegenheid, toiletten, onderhoud en schoonmaak. In het kader van dit Vondelpark-project stonden bovendien verpleegkundigen van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (de GG & GD) de jeugd bij en boden veldwerkers informatie over de stad en over een verstandig gebruik van drugs. De Melkweg organiseerde in het park *happenings* met yoga, theater en muziek.

Criminoloog Ed Leuw constateerde op basis van een enquête onder 708 jeugdige toeristen dat in de zomer van 1972 ruim tachtig procent van de jongeren in het Vondelpark drugs gebruikte. Ongeveer vijftig procent beperkte zich tot de cannabis, terwijl dertig procent daarnaast ook andere middelen nam, voornamelijk LSD. Een minderheid van tien procent gebruikte in het Vondelpark harddrugs zoals amfetaminen, opium en heroïne. Die laatste drug was dat jaar geïntroduceerd voor de betaalbare prijs van 25 gulden per gram.¹² Giel van Brussel, destijds arts in opleiding met een bijbaantje in het Vondelparkproject, maakte de komst van deze nieuwe drug van dichtbij mee:

Het werd uitgevent door Amerikaanse Vietnam veteranen en deserteurs. Het was erg goedkoop. Onder de brug in het Vondelpark was een informatiekeet en daar stonden die knullen met lepeltjes en aanstekers te rotzooien. En die moest je dan wegsturen. Achteraf gezien is dat het begin geweest van de heroïne.¹³

In de zomer van 1974 was het tot de hulpverleners in het Vondelpark doorgedrongen dat hier sprake was van een fors probleem. Mede hierom stopte de gemeente het Vondelpark-project. De ergste verslaafden uit het Vondelpark konden terecht in een door de gemeente gesubsidieerde opvang: de Huis -en Uitkeringenkamer (kortweg het HUK) aan de Spuistraat (destijds bijgenaamd de 'Spuitstraat'). Daar konden gebruikers een shot zetten, een maaltijd krijgen, zich medisch laten verzorgen, douchen, en drugs kopen van een 'huisdealer'. Het HUK was een roemruchte plek in het Amsterdam van de jaren zeventig; voor politie en journalisten een eng, duister hol, maar voor sommige gebruikers een aantrekkelijke plek waar de 'heroïne-adel' zich ophield: de *early adopters* van het opiaatgebruik, die al eind jaren zestig waren gestart met het spuiten van opium.¹⁴ De plek had daarom een zekere status. Alleen geregistreerde klanten mochten binnenkomen in het HUK en daar drugs kopen en gebruiken. Ex-gebruikers vertellen

¹² Ed. Leuw, *Drugsgebruik in het Vondelpark 1972. Een onderzoek naar de aard en betekenis van drugsgebruik onder de jeugdige toeristen in het Vondelpark* (Amsterdam 1973).

¹³ Ibidem; Gemma Blok, *Achter de voordeur. Sociale psychiatrie vanuit de GGD Amsterdam in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2014) 72.

¹⁴ Arend-Jan Heerma van Voss, 'Junkie', in: Arend-Jan Heerma van Voss, *Verzameld* (Amsterdam 1992) 279-306. Het artikel verscheen oorspronkelijk in de *Haagse Post* in 1977.

Het interieur van gebruikersruimte het HUK (R. Stoute, 'Hunkeren in het HUK', Mainline (1994) 18-19).

echter dat een dealer aan de deur van het HUK drugs verkocht aan mensen die langskwamen om te scoren, maar niet naar binnen mochten.¹⁵

Ook de Wallen vormden een heroïne-*hotspot* in de jaren zeventig. Deze buurt was een logische habitat voor dealers en gebruikers, want hij kende natuurlijk al een lange traditie van uitgaan, vermaak, drank, seks en gokken. In cafés op de naoorlogse Zeedijk troffen zeelieden, soldaten en prostituees elkaar, speelden jazzmusici hun vernieuwende bebop tunes in bars als de Cotton Club,¹⁶ en rookten de eerste Amsterdamse recreatieve drugsgebruikers, onder wie Simon Vinkenoog, hun jointjes. Ook was er in jaren zestig al een kleinschalige handel in harddrugs ontstaan: jonge blanke gebruikers kwamen in de Binnen Bantammerstraat opium kopen bij de Chinese 'opa's', oudere Chinese migranten die hier in gedoogde opiumkitten hun pijpjes mochten roken. Dat zij een leuke bijverdienste kregen aan de verkoop van plakken opium aan *dare-devils* die het inkookten en in hun aderen spoten, wist de politie waarschijnlijk niet.¹⁷ Toen in de jaren zeventig Aziatische dealers de heroïne op de Amsterdamse markt brachten, maakten zij handig gebruik van de bestaande infrastructuur van Surinaamse uitgaansgelegenheden die na de oorlog eveneens op de Zeedijk was gegroeid. Een klein aantal

¹⁵ Groepsinterview over het HUK, met Eric Hoogendorp, Eric Krabbenbosch en Hans de Boer (pseudoniem), gehouden door Aimee Plukker en Gemma Blok, 14 maart 2016. De transcriptie van het interview is onder beheer bij de auteur van dit artikel.

¹⁶ Alice Boots en Rob Woortman, *Cotton Club. De bewogen geschiedenis van een café* (Amsterdam 2014).

¹⁷ Een mooie beschrijving van deze vroege opium-scene biedt voormalige gebruiker René Stoute in: *Op de rug van vuile zwanen* (Amsterdam 1982). Zie ook de studie van psycholoog Herman Cohen, *Drugs, druggebruik en drugscene* (Alphen aan den Rijn 1975).

De Cotton Club aan de Amsterdamse Zeedijk, oktober 1973 (foto van Hans Peters, Nationaal Archief / Anefo, licentie CC-BY).

Creools-Surinaamse migranten begon in de jaren zestig uit te gaan in deze buurt. Toen migranten in de jaren zeventig massaal naar Nederland kwamen, werden sommigen van hen geronseld om als tussendealers op te treden. Het 'hosselen' (handelen in drugs) deden zij vanuit Surinaamse cafés op de kop van de Zeedijk, zoals Omar's Place en Emil's Place.

Verhalen van geïnterviewden bewijzen hun waarde onder meer door aan dit beeld nog enkele minder bekende hotspots toe te voegen, zoals de dancing Ponderosa op de Warmoesstraat, waar soulmuziek werd gedraaid. Ponderosa, een dancing die bestond sinds het einde van de jaren zestig,¹⁸ werd naar het zich laat aanzien vooral bezocht door Surinamers en Molukkers. Sommige bezoekers rookten heroïne in sigaretten, en oude gebruikers wijdden nieuwelingen in deze gewoonte in. Molukse gebruikers, die woonden in Molukse wijken in heel Nederland, gingen hier uit in het weekend, maar kochten in Amsterdam ook heroïne om mee terug te nemen naar huis en door te verkopen aan medegebruikers in hun eigen buurt. In Heerlen was overigens een vergelijkbare hotspot: dancing Shangri-La, door een voormalige bezoeker als volgt omschreven:

Stevig pompende funk- en soulmuziek in combinatie met een nog donkerder interieur dat stevast boven de 24 graden verwarmd werd gehouden, stond garant voor een soort hallucinerende sfeer die nauwelijks valt te beschrijven. Het was dé Heerlense uitgaansgelegenheid voor veel donkere Afcant-militairen (en 'ploppers') [...]

¹⁸ 'Peter J. Muller's Popkolom', *De Telegraaf*, 15 april 1967.

Deze jongens waren door de Vietnam-oorlog al langer bekend met z.g. ‘hartelijke’ genotsmiddelen als orange, heroïne en lsd.¹⁹

Volgens diverse gebruikers was ook het SOSA-gebouw in de jaren zeventig een andere hotspot voor handel en gebruik. Het SOSA-gebouw (Stichting Opvang Surinamers Amsterdam) was in 1974 gestart als een cultuur- en opvangcentrum voor werkloze Surinamers, maar herbergde al gauw vooral drugsgebruikers. Uit de verhalen komt het centrum naar voren als een ware drugsmarkt, waar handelaars hun middelen verkochten vanaf houten tafels. In de bar op de vierde verdieping kon je gezellig zitten, biljarten, roken en muziek luisteren. Ook hier kwamen gebruikers van buiten Amsterdam naartoe om drugs te kopen en gebruiken. Soms waren er opstootjes als men niet tevreden was over een drugsdeal. Een groep Molukkers – mogelijk uit Vaassen, hoewel de politie dit niet kon bewijzen – bestormde het SOSA zelfs in 1977 gewapend met pistolen, messen en een automatisch wapen.²⁰ Schijnbaar hadden zij van de Surinamers ‘nep-heroïne’ gekregen.

In Groningen was een vergelijkbare plek, de Bunker: een betonnen viaduct onder een snelweg nabij de stad. Deze ‘Beat-Bunker’ was aanvankelijk een gesubsidieerd jeugdmuziek centrum geweest, maar eind jaren zeventig was het met steun van de gemeente door de Stichting voor Surinamers omgevormd tot opvangcentrum voor verslaafde Surinaamse drugsgebruikers. Ook daar werd stevig in heroïne gedeald, vertellen respondenten. Ze beschrijven hoe ze eerst toegangsgeld moesten betalen en ‘dan mocht je naar binnen en daar stonden dan allemaal tafeltjes, met achter elk tafeltje een dealer, meestal met een maatje van hem. En die zaten daar dan te dealen. Met van die messen maakten ze pakjes klaar uit grotere partijtjes.’²¹ Na een politie-inval werd de Bunker in 1981 gesloten.

Kraakpanden waren ten slotte ook invloedrijke centra van heroïnegebruik, komt uit de verhalen van ervaringsdeskundigen naar voren – zoals eind jaren zeventig het NRC-gebouw, gelegen vlak achter het Koninklijk Paleis op de Dam, waarin punk-coffeeshop No Name gevestigd was, waar ook bandjes optraden. Hier verkochten vooraanstaande dealers uit de punkscene, zoals graffiti-artiest ‘dr. Rat’ (Ivar Viçs), heroïnesigaretjes aan jonge punks uit de omgeving, die in Amsterdam kwamen om uit te gaan. Als de drug hen beviel, konden ze kwantumkorting krijgen bij aanschaf van een voorraad sigaretjes. Wilden ze verder gaan dan kon dr. Rat hen ook leren hoe ze een spuit moesten zetten, in zijn ‘dokterskamer’ in het kraakpand, waar hij voor de grap wat medische attributen had neergezet, zoals een nep-skelet.²² Ook in Paradiso, waar veel punkbands optraden, werd volgens diverse respondenten heroïne gebruikt. Fotograaf Max Natkiel maakte een prachtige serie foto’s van jongere en oudere punkers: velen van hen waren aan de heroïne, aldus verhalen van ex-gebruikers die destijds zelf deel uitmaakten van deze

19 Zie: <http://www.heerlenvertelt.nl/2010/12/van-hippie-naar-hard/> (8 september 2016)

20 ‘Zuidmolukkers overvallen soos van Surinamers’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 maart 1977; ‘Molukkers overvallen Surinaamse sociëteit’, *Leeuwarder Courant*, 21 maart 1977.

21 Interview met Teun Weening, 20 november 2015.

22 Martijn de Haas, *Dr. Rat. Godfather van de Nederlandse graffiti* (Amsterdam 2011); interview met Auke de Jong, 15 februari 2016. Dit is een pseudoniem, op verzoek van de geïnterviewde die anoniem wil blijven. De opname en transcriptie van het interview zijn onder beheer van de auteur van dit artikel.

kraak-en punkscene.²³ Drugsgebruik is een relatief onderbelicht aspect van de geschiedenis van de kraakbeweging, maar lijkt er een relevant onderdeel van te zijn geweest.²⁴ Een deel van de krakers – de ‘Freaks’, in de woorden van één verteller – was bezig met het gebruik van allerhande drugs. Dat is niet verbazend: de kraakbeweging was tenslotte nauw verweven met de punk subcultuur, en daarbinnen was het gebruik van drugs, met name speed en heroïne, een duidelijk aanwezig thema.²⁵

De faciliterende stad

Deze inventarisatie is nog verre van volledig. Echter, het in kaart brengen van dit soort hotspots van handel en gebruik, waarvoor de verhalen van (ex-)gebruikers onontbeerlijk zijn, is nu al nuttig, om diverse redenen. Allereerst laat het een meer gelaagd beeld zien van de heroïne-epidemie dan opdoemt uit de – beperkte – internationale historiografie over dit fenomeen.²⁶ Het toont duidelijk dat er verschillende subculturen waren die de nieuwe drug heroïne absorbeerden: niet alleen de hippie-scene, die van 1971-1974 bijeen kwam in het Vondelpark, maar ook de meer etnisch gevarieerde soul-scene, die ook eind jaren zestig was ontstaan; en de rauwere punkscene tegen het einde van het decennium.

Het *mappen* van significante plaatsen uit de heroïne-epidemie maakt ook duidelijk, dat heroïne maar tot op zekere hoogte een stedelijke drug was. Zeker, handel en gebruik concentreerden zich op bepaalde plaatsen in steden, maar veel gebruikers waren ‘heroïne-forensen’: zij woonden buiten de stad en kwamen hier alleen naartoe om drugs te scoren. Een vrouw beschreef hoe ze soms wel drie keer per dag met de trein naar Amsterdam reisde, naar de Zeedijk.

Daar hadden we een speciaal adresje. En goeie dope. Wat ik meestal deed, als ik niet te ziek was, dan ging ik gewoon met die dope naar huis, en daar gebruiken. In de trein zitten shotten en dat soort dingen...dat deed ik niet. Je had mensen die zo hun spuit met bloed leegspoten, als ze hun shot hadden gezet. Dan blijft er altijd nog een beetje bloed achter in de naald. Gewoon een beetje provoceren ... bah! Wat dat betreft was het ook helemaal geen omgeving voor mij.²⁷

²³ Interview met Hans de Boer, 24 februari 2015. Dit is een pseudoniem, op verzoek van de geïnterviewde die anoniem wil blijven. De opname en transcriptie van het interview zijn onder beheer van de auteur.

²⁴ In publicaties over de Nederlandse krakerscultuur wordt het thema drugsgebruik niet of nauwelijks behandeld, zoals Eric van Duijvenvoorde, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging (1964-1999)* (Amsterdam 2000); Nazima Kadir, ‘Myth and reality in the Amsterdam squatters’ movement, 1975-2012’, in: Bart van der Steen, Ask Katzeff en Leendert van Hoogenhuijze (red.), *The city is ours. Squatting and autonomous movements in Europe from the 1970s to the present* (Oakland 2014) 21-63; Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo’s, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).

²⁵ Zie bijvoorbeeld: Kitty de Leeuw e.a. (red.), *Jong! Jongerencultuur en stijl in Nederland 1950-2000* (Zwolle 2000) 343-348; Legs McNeil en Gillian McCain, *Please kill me. The uncensored oral history of punk* (New York 1996).

²⁶ Alex Mold, *Heroin. The treatment of addiction in twentieth century Britain* (DeKolb, Ill. 2009); René Renggli en Jakob Tanner, *Das Drogenproblem. Geschichte, Erfahrungen, Therapiekonzepte* (Berlijn 1994); Martin Schmid, *Drogenhilfe in Deutschland. Entstehung und Entwicklung 1970-2000* (Frankfurt en New York 2003); Stephens, *Germans on drugs*; Klaus Weinbauer, ‘Drug consumption in London and Western Berlin during the 1960s and 1970s’, *The Social History of Alcohol and Drugs* 20 (2006) 187-224.

²⁷ Interview met Nelleke Oldenburg, 19 februari 2015. Dit is een pseudoniem, op verzoek van de geïnterviewde die anoniem wil blijven. De opname en transcriptie van het interview zijn onder beheer bij de auteur.

Het in kaart brengen van hotspots via interviews laat ook zien, dat drugsgebruik zeker niet beperkt was tot de grote steden. Hiermee associëren wij het vooral, omdat zich in steden als Amsterdam (Zeedijk), Rotterdam (Kruiskade) en Utrecht (Hoog-Catharijne) grote ‘open drugscenes’ bevonden, waar openlijk werd gehandeld en gebruikt. Maar uit de verhalen van respondenten blijkt dat kleinere steden en dorpen zijn eigen hotspots hadden. In Hilversum bijvoorbeeld troffen gebruikers elkaar rond 1970 bij de fietsenstalling tegenover het station. Daar waren enkele cafés en een broodjeszaak, en daar hing men rond. In Noordwijk aan Zee zaten de hippies op het Vuurtorenplein hun jointjes te roken. De drugs haalden ze uit Leiden of Amsterdam. En ook buiten Amsterdam, met zijn beroemde centra Paradiso en Fantasio, waren vergelijkbare gedoogde jeugdcentra waar in drugs geïnteresseerde jongeren elkaar begin jaren zeventig konden treffen: Vera in Groningen, het Paard van Troje in Den Haag, maar ook minder bekende ‘jeugdhonken’ in het hele land waren hotspots van gebruik. Vaak was het gebruik van cannabis (softdrugs) er oogluikend toegestaan, maar het gebruik van harddrugs niet (speed, heroïne). Op de toiletten, of in de buurt van het gebouw, gebeurde echter van alles.²⁸

In de jaren zeventig konden het gebruik van, en de handel in, heroïne zich dus ten dele verspreiden via plaatsen die stedelijke overheden had gecreëerd of gesubsidieerd: om te beginnen het Vondelpark, als tijdelijke grootschalige hippie-*hangout*, maar ook opvangcentra voor (Surinaamse) verslaafden als het sosa-gebouw en de Bunker, uitgaanscentra voor de jeugd als Paradiso en het Paard van Troje en diverse kraakpanden. De tolerante en faciliterende houding van Nederlandse steden tegenover de nieuwe jeugd- en drugscultuur, de kraakbeweging en stichtingen die de belangen behartigden van Surinaamse migranten, had als onbedoeld bijeffect dat duidelijk te lokaliseren, geconcentreerde afzetmarkten en handelscentra voor nieuwe drugs waren ontstaan waar heroïnehandelaars hun slag konden slaan, en waar gebruikers heen konden om medegebruikers te ontmoeten, drugs te scoren – en te delen in de subculturele identiteit van deze plaatsen.

Impact op de stad

Wat was het effect op steden, als zich binnen hun grenzen zo’n prominente open drugscene ontwikkelde? Een focus op de locaties van heroïnehandel en gebruik toont allereerst de onmacht van stedelijke overheden tijdens het begin van de epidemie, als ze de controle op de openbare ruimte en het geweldsmonopolie in hun stad tijdelijk (deels) moesten prijsgeven aan heroïnedealers en –gebruikers, met name in de jaren zeventig en tachtig. In de decennia hierna probeerden gemeentelijke overheden meer nadrukkelijk om de macht weer terug te grijpen. De Amsterdamse politie bijvoorbeeld kreeg in bepaalde wijken (zoals de Zeedijkbuurt) meer bevoegdheden; sociale opvangcentra waar de dealers ‘aan de macht waren’, zoals het heette, werden gesloten, zoals het HUK, de Bunker, en het sosa-gebouw. In Amsterdam probeerde burgemeester Ed van Thijn via het publiek-private samenwerkingsverband NV Economisch Herstel Zeedijk de macht over de Zeedijk terug te pakken. De NV startte in 1985 met het opkopen van verkrotte panden, knapte deze op en verleide middenstanders en nieuwe bewo-

²⁸ Zie bijvoorbeeld: interview Gemma Blok met Wendela Berg, 7 april 2015. De opname en transcriptie van het interview zijn onder beheer bij de auteur.

ners met ‘ingroeihuren’ om zich weer te vestigen op de Zeedijk. Op de kop, waar het dealen zich concentreerde, startte men de bouw van het Barbizon Hotel.

Mijn onderzoek tot nu toe laat één cruciaal effect zien van de concentraties van heroïnehandel en –gebruik in steden: het stimuleerde verandering in de aanpak van de verslavingszorg. In Amsterdam, en ook in diverse andere West-Europese steden met grote heroïne scenes, was de clustering van drugsproblemen in de openbare ruimte een aanleiding om te gaan experimenteren met nieuwe zorgmethoden, die vallen onder de paraplu van *harm reduction*.

In Amsterdam, met de grootste concentratie gebruikers (8.000-10.000) van heel Nederland, ging in 1979 bijvoorbeeld de eerste methadonbus rijden, vanuit de GG & GD, speciaal bedoeld voor Surinaamse heroïnegebruikers. Na de sluiting van het SOSA-gebouw kampte men in de binnenstad met een ‘zwerfgroep’ van Surinaamse verslaafden. Het gemeentebestuur wilde proberen hen te verspreiden door de stad, en hen weg te lokken van de heroïne door het aanbieden van gratis methadon, op onderhoudsbasis. Deze laagdrempelige methadonverstrekking groeide na 1980 uit tot een grootschalig toegepaste behandelvorm, gecoördineerd door de Amsterdamse GGD. Ook landelijk verdween langzaam de afkickgerichte mentaliteit in de verslavingszorg naar de achtergrond.²⁹

Dit nieuwe paradigma van *harm reduction* was dus zeker niet alleen het resultaat van nieuwe therapeutische visies op goede verslavingszorg. Het werd mede geboren vanuit gemeentelijke rampbestrijding: de zorgmaatregelen waren een poging om de overlast te beperken van drugsgebruik en daaraan gerelateerde criminaliteit, viezigheid en ellende voor stadsbewoners. De interviews met ex-gebruikers maken duidelijk hoe de methadonverstrekking werkte in de praktijk. De methadon was voor hen niet zozeer – zoals officieel de inzet was van deze behandelvorm – als manier om hun re-integratie in de samenleving te bevorderen, maar fungeerde in veel gevallen als basis voor een voortgezet bestaan als polydrugsgebruiker. Sterker nog: de verkoop van methadonpillen werd voor hen een bron van inkomsten. Neem dit citaat van Tjeerd Keulemans:

Ik vermoed dat ik vanaf 1981 tot 1989 bij de methadon post heb gelopen. Eigenlijk gebruikte ik in die tijd vier of vijf middelen per dag. Eerst een jointje als ik wakker werd. Dan na een kwartiertje wat methadon. Dan kwam een soort rustig, warm gevoel naar boven, dan had ik niet meer die onrust van de heroïne-afkick. Je kon de methadonpillen ook verkopen. Afhankelijk van wat voor stemming en met wie ik was, ging ik dan aan de speed of de heroïne. In die tijd begon ik vaker speed te gebruiken. Heroïne, dat was meer af en toe. Een pakje van een tiende gram of hoogstens een kwart gram was genoeg voor een dag voor mij. Omdat ik dan daarnaast nog die methadon had en vaak, dagenlang achter elkaar op de speed zat. Dus ook een of twee of soms drie nachten niet sliep. Daarnaast kreeg ik van mijn huisarts Valium, en later ook Seresta.³⁰

In andere Europese steden was de introductie van *harm reduction* ook nauw verbonden met overlastbestrijding. Zo ging Frankfurt, een stad die eind jaren tachtig kampte

²⁹ Blok, *Achter de voordeur*, 69-105.

³⁰ Interview met Tjeerd Keulemans, 25 november 2015. Dit is een pseudoniem, op verzoek van de geïnterviewde die anoniem wil blijven. De opname en transcriptie van het interview zijn onder beheer bij de auteur.

met een grote open harddrugscene nabij het Centraal Station, over tot het experimenteren met gebruikersruimten, waar gebruikers in een veilige en schone omgeving hun drugs konden inspuiten met schone naalden. In Zürich tenslotte, waar een grote groep zwaar verloederde verslaafden zich begin jaren negentig ophield in een park nabij het station, ging men in 1995 zelfs over tot het verstrekken van heroïne op medisch recept – een voorbeeld dat internationaal veel navolging vond.³¹ Ook in Nederland zijn enkele honderden ‘methadon-resistente’ opiaatverslaafden in *heroin assisted treatment*.

In een eventueel toekomstig onderzoeksproject naar de West-Europese heroïne-epidemie zou het interessant zijn om ook internationaal in kaart te brengen hoe het gebruik zich verspreidde. Gebruikers hielden zich niet aan landsgrenzen, maar zochten de plekken op waar de drugs het best van kwaliteit, het meest goedkoop, of het meest makkelijk te krijgen was, en waar de randvoorwaarden voor hun bestaan het meest gunstig waren (laagdrempelige opvang en zorg, zo laag mogelijke kans op justitiële bemoeienis, enzovoort). Het mappen van de hotspots op internationaal niveau en hun bezoekers biedt ook een ingang om te zoeken naar de diepere wortels van de epidemie: wie gebruikte, waar, en waarom? Hoe waren plaatsen van handel en gebruik verbonden met subculturele identiteiten? Waarom waren er in een stad als Zürich zoveel gebruikers – evenveel als in heel Nederland? En welke gevolgen hadden deze open drugscenes voor de ontwikkeling van steden, van (gemeentelijk en nationaal) drugsbeleid, en verslavingszorg?

31 Peter J. Grob, ‘The needle park in Zürich. The story and the lessons to be learned’, *European Journal on Criminal Policy and Research* 1 (1993) 48-61; Christian Schneider, ‘Changing perspectives? Police-public health cooperation and policy change in Switzerland.’ Paper LEPH International Conference (Amsterdam 2014); André Seidenberg, ‘Als das Heroin Zürich im Griff hatte’, *Neue Zürcher Zeitung*, 4 februari 2012; André Seidenberg, ‘Van AJZ zum Platzspitz’, in: Heinz Nigg (red.), *Wir wollen alles, und zwar subito! Die Achtziger Jugendunruhen in der Schweiz und ihre Folgen* (Zürich 2001) 238-242.

Gouden boeken?

Twee nieuwe syntheses over de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsgeschiedenis van de Lage Landen

Zoals vroeger het ‘staatsparadigma’ de geschiedschrijving over het tijdvak tussen 1300 en 1600 overheerste, is dat vandaag het ‘stadsparadigma’. In de periode 1980-2000 ontwaarden vele historici in de late middeleeuwen en de aanvang van de vroegmoderne tijden ontlukende staten die in stijgende mate het leven van mensen beïnvloedden, ja zelfs stuurden. De genese van de ‘moderne staat’, zoals het in vele publicaties toen heette, leidde tot veranderende gedragspatronen, economische transformatie en politieke ‘vooruitgang’ in de vorm van centralisatie en schaalvergroting. Hoewel zeker niet alle studies teleologisch van aard waren, is de focus van die traditie in de geschiedschrijving wat bevooroordeeld. Met een telescoop naar de ontwikkeling van staten in het verleden kijken, vergroot natuurlijk het belang van één fenomeen. Bijgevolg dook ‘staatsvorming’ heel vaak op als verklarende variabele in studies over allerlei sociale, culturele en economische ontwikkelingen die in de Westerse, maar ook de Oosterse wereld plaatsvonden.¹

Vandaag vervult ‘stadsvorming’ die rol. Soms met oogkleppen op concentreren historici zich op de geschiedenis van steden om fenomenen te verklaren die vroeger als een gevolg van staatsvorming werden gezien. De economische transformatie naar (proto-) kapitalistische samenlevingen, politieke omwentelingen zoals de strijd om democratische rechten en culturele ontwikkelingen (onder andere religieuze veranderingen en wijzigende geweldspatronen) vinden hun verklaring in de ‘genese’ van steden. Hoofdzakelijk de geschiedschrijving van sterk verstedelijkte regio’s, zoals de Lage Landen en delen van het Middellandse Zeebekken, heeft zich tegenwoordig op de historische ontwikkeling van steden gestort. Alleen al het feit dat u nu een tijdschrift met de titel *Stadsgeschiedenis* leest, is hiervan een gevolg.

Juist daarom zijn syntheses over de stadsgeschiedenis van een cruciale periode voor de ontwikkeling van steden een noodzaak. Recentelijk verschenen er twee overzichtswerken over dezelfde periode (pakweg 1300-1600), over dezelfde regio (de Nederlanden, met het sterker verstedelijkte zuiden als specifieke focus), met een heel gelijkaardige titel en geschreven door soms dezelfde auteurs. Meer nog, de boeken verschenen beide in 2016 en werden (net niet) op dezelfde dag aan het grote publiek voorgesteld; misschien niet toevallig in Gent, één van de grootste steden in de Nederlanden in het tijdvak dat beide boeken bestuderen.² De verschijningsdatum is echter eerder aan het toeval te wijten, want beide volumes hebben een totaal andere

¹ De literatuur over staatsvorming en de reflectie over de historiografie dienaangaande is te uitgebreid om hier aan te halen. Ik verwijs gemakshalve naar het overzicht van G. Vermeesch in dit tijdschrift: ‘De haas en de schildpad. Stad en staat in pre-industrieel Europa’, *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 56-71.

² *Gouden Eeuwen* trapt af op 15 juni in het Gentse STAM, terwijl *Gouden Tijden* in de oude Gentse kloosters van de Augustijnen en de Karmelieten op 16 juni 2016 aan het publiek werd voorgesteld.

voorgeschiedenis. Die ‘genese’ verhaal ik zo dadelijk iets uitgebreider, als inleiding op een kritische evaluatie van beide werken door twee historici die de redactie van *Stadsgeschiedenis* – uiteraard niet toevallig – in de Noordelijke Nederlanden zocht. Om een dergelijke review smeekten immers de titels van beide werken. Ze heetten namelijk *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden* (Tielt 2016) en *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016).

Het is niet al goud wat blinkt. Klopt deze oude Nederlandse volkswijsheid nog wel? Als je van de titel van beide werken mag uitgaan, leefden onze voorvaders in vergulde gewesten. Doorgaans bedenkt de vorser van het zeventiende-eeuwse Noorden zijn tijdvak met gouden epitheta, maar onder impuls van Belgische onderzoekers kreeg de voorafgaande periode in de geschiedenis dus een gelijkaardige metafoor. Zijn die onderzoekers jaloers op Nederland? Wilden ze de Nederlanders de ogen uitsteken? Provoceren om gelezen te worden? Of is het een strategie van uitgevers om ‘gouden’ verkoopcijfers te halen? Misschien. Is het een verwijzing naar de rijkdom van gewesten zoals Vlaanderen en Brabant in de veertiende, vijftiende en ook zestiende eeuw? Dat is wellicht meer het geval. Zoals ook tijdgenoten al beweerden, waren de Lage Landen ‘landen van belofte’, *terres de promission* om de woorden van de vijftiende-eeuwse kroniekschrijver Philippe de Commynes te herhalen als hij het over de landen onder het bewind van de Bourgondische hertogen had.³ Beschouwen de auteurs van beide werken de Lage Landen in de periode tussen 1300 en 1600 als een regio waarin het toen goed leven was? Eerder zien ze het als een periode van ‘kansen’ dan als een periode van geluk, voorspoed en welvaart. Terwijl de Nederlandse ‘Gouden eeuw’ vooral naar de economische successen van de Republiek verwijst, pogen de twee nieuwe boeken aandacht te vragen voor de grote rijkdom aan ideeën, rechten en bestuursvormen die historici aantreffen in de delta’s van de Schelde, Rijn en Maas. Uit de lectuur van beide boeken zal namelijk blijken dat het hard leven was in deze periode, zeker voor de minder gegoeden, dat er veel geweld was, armoede en ontbering. Voor de stoep van de rijke edelman leefden bedelaars en (kans)armen. De sociale polarisatie was enorm, en – net als in de Nederlandse Gouden Eeuw – is de geschiedenis van het voorafgaande tijdvak gevuld met oorlogen, agressie en domheid. In die zin is de titel van de nieuwe syntheses wel erg misleidend. Het is niet al goud wat blinkt. Schijn bedriegt.

Hoe kwamen beide boeken tot stand? *Gouden Eeuwen* ontstond in de schoot van het IUAP-project City and Society of the Low Countries, 1200-1800, gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid van België. Dat project onder leiding van Marc Boone (Universiteit Gent) verenigt onderzoekers van verschillende Belgische univer-

3 ‘Pour lors estoient les subgetz de ceste maison de Bourgogne en grande richesse... ; et me semble que pour lors ses terres se pouvoient myeulx dire terres de promission que nulles autres seigneuries qui fussent sur la terre. Ilz estoient comblés de richesses et en grand repos’ uit : J. Blanchard (red.), *Mémoires de Philippe de Commynes I* (Genève 2007) 13. Het beeld werd onder meer gretig gebruikt door Johan Huizinga om de geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden te bezingen, zie bijvoorbeeld diens (her)uitgegeven *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2007) 71. De uitdrukking van Commynes diende regelmatig ter inspiratie, zie bijvoorbeeld R. Van Uytven, ‘La Flandre et le Brabant, “terres de promission” sous les ducs de Bourgogne?’, *Revue du Nord* 43 (1961) 281-317. Uiteraard is Commynes’ citaat uit de context gerukt, want hij gebruikt het vooral om de decadentie van zijn tijd aan te klagen; dus eerder dan een lofzang gebruikt hij het ‘gouden’ beeld als een signaal voor de crisis die zijn tijd, het einde van de vijftiende eeuw, zou treffen.

siteiten (aan beide zijden van de taalgrens en uit het Brusselse) die de stadsgeschiedenis van de Lage Landen bestuderen. Onder de auteurs tellen we dus oudgedienden van het stadshistorische onderzoek naar de middeleeuwen en de zestiende eeuw, maar ook jonge onderzoekers die het project recent vervoegden.⁴ Zoals dat project (eerder een los samenwerkingsverband dat al in de jaren 1990 werd opgezet) heeft het boek een lange ontstaansgeschiedenis. In 2002 werden de eerste plannen voor het boek gesmeed, en na vele workshops over verschillende hoofdstukken, al dan niet opgevolgde deadlines voor auteurs, en de zoektocht naar een geschikte uitgever (uiteindelijk Academia Press uit Gent, recentelijk overgenomen door Lannoo Uitgeverij), is het boek na noeste arbeid dan toch verschenen. De lezer vindt er dan ook een gamma aan onderwerpen in terug. Niet enkel de economische en sociale geschiedenis, maar ook het religieuze, culturele en literaire leven van de stedelingen in de Lage Landen komt aan bod. De hoofdstukken zijn voornamelijk thematisch opgebouwd, maar met vele kruisverwijzingen en een brede focus is elk hoofdstuk veel meer geworden dan louter een opsomming van de vele verwezenlijkingen van de stedelingen in dit tijdvak. De ondertitel is dan ook ‘Stad en samenleving in de Lage Landen’ (mijn cursivering), want meer dan een collectieve stadsbiografie waarin de specifieke geschiedenis van elke stad is beschreven, verweeft het boek de talrijke ontwikkelingen in de toenmalige samenleving – zonder overigens de relatie met het platteland uit het oog te verliezen. De opmerkelijkste vernieuwing met voorgaande syntheses over stadsgeschiedenis over de Nederlandse gewesten is dat de focus meer dan ooit op de inwoners van de stad zelf ligt, én dan vooral op groepen die in de twintigste eeuw in de historiografi aan belang hebben gewonnen. Mensen dragen de stedelijke ruimte, instellingen, en kennis, en dus zijn stadsbewoners geen passieve stedelingen meer, maar actieve personen die de stad in al zijn facetten vorm geven. In het bijzonder middengroepen, dus niet alleen de elite (hof, stadsbestuurders en adel), maar ook ambachtslieden en de ‘modale Jan met de kaproen’ beïnvloeden in dit boek meer dan ooit de geschiedenis van de steden die binnen de denkbeeldige driehoek tussen Calais, Luxemburg en Groningen gelegen zijn.

Gouden tijden behandelt niet zozeer de stadsgeschiedenis *an sich*, maar de eveneens thematisch opgebouwde hoofdstukken focussen voornamelijk op het stedelijke leven. De lezer vindt er echter ook een hoofdstuk over boeren, de adel, de clerus, kunst en archeologie terug. De mix van auteurs is daarom anders, maar toch treffen we vorsers aan die ook aan *Gouden eeuwen* meewerkten.⁵ Enige overlap tussen beide boeken is dus zeker aanwezig, maar toch is de focus anders. Hoewel bijvoorbeeld de clerus een aanzienlijk deel van de bevolking uitmaakte in de stad, passeren ze amper de revue in *Gouden eeuwen*. Bovendien focust *Gouden tijden* ook expliciet in één hoofdstuk op de helft van de stadbevolking die in het andere werk onderbelicht blijft, namelijk vrouwen. Omdat het boek recenter tot stand kwam, heeft het logischerwijs oog voor nieuwe tendensen in het onderzoek, en daarom mocht gendergeschiedenis niet

⁴ De auteurs zijn Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé, Marc Boone (tevens redacteurs), Wim Blockmans, Bert De Munck, Peter Stabel, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn, Jord Hanus, Jelle Haemers, Guido Marnef, Claire Billen, Chloé Deligne, Ineke Baatsen, Julie De Groot, Isis Sturtewagen, Hilde De Ridder-Symoens.

⁵ Peter Stabel en Véronique Lambert (tevens editors), Tim Soens, Jan Dumolyn, Jeroen Puttevels, Jelle Haemers, Jeroen Deploige, Andrea Bardin, Brigitte Meijns, Mario Damen, Dries Tys, Kristof Dombrecht, Eline Vanonacker, Katharina Van Cauteren, Elisabeth Bracke.

Beide boeken gaan in op de rijke stadscultuur van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Die uitte zich onder meer in talrijke optochten en processies waarin burgers die welstand etaleerden. Op deze afbeelding begeleidt een rijk uitgedoste menigte de 'Corpus Christi'-processie in een Vlaamse stad (uit de in Brugge of Gent geproduceerde *Spinola Hours*, nu in het Getty museum, Ms Ludwig IX 18, 48v). (The J. Paul Getty Museum, Los Angeles).

ontbreken. Ook qua interdisciplinariteit staat het boek sterker, gezien archeologen en kunsthistorici meewerkten. Dat is een gevolg van het opzet. *Gouden tijden* is namelijk verschenen bij de opening van de tentoonstelling *Voor God en geld. Gouden tijd van de Zuidelijke Nederlanden* die in het Gentse Caermersklooster liep van 17 juni 2016 tot 22 januari 2017. Eerder dan een catalogus van die tentoonstelling is het echter een 'koffietafelboek' geworden, dat qua omvang en illustraties, maar ook soortelijk gewicht en aankoop prijs, de andere synthese de loef afsteekt. Weliswaar is er minder coherentie in het werk want dit boek is duidelijk meer een aaneenschakeling van hoofdstukken dan de vrucht van een jarenlange samenwerking (en een index ontbreekt). Dat is deels te verklaren door de korte periode waarin het tot stand kwam – in één jaar tijd. De ondertitel *Rijkdom en status in de middeleeuwen* gaat niet alleen makkelijker mee in de waan van een gouden tijd die de middeleeuwen zouden geweest zijn, hij verwijst ook naar het opzet van de tentoonstelling. Met name is de Gentse expositie een bloemlezing uit de collectie van mecenas Fernand Huts, die in de afgelopen jaren een indrukwekkend kunstpatrimonium heeft opgekocht. Vooral zestiende-eeuwse stukken die de welstand van de toenmalige bewoners van Antwerpen en omstreken etaleren, zijn op deze tentoonstelling te bewonderen. In tegenstelling tot wat de titel van de tentoonstelling en het boek doen vermoeden, beperken beide zich niet tot het tijdvak dat historici traditioneel als 'middeleeuws' bestempelen, maar beslaan ze de periode tot 1600. Het voorwoord van initiatiefnemer Fernand Huts, bezieler van het havenbedrijf Katoen Natie, fêteert overigens zonder schroom zijn visie op de geschiedenis die ook de tentoonstelling kleurt, namelijk dat het kapitalisme in de Lage Landen ontstond en nadien allerlei goeds heeft gebracht over de toenmalige wereld.

Gelukkig laat het boek hem nadien niet meer aan het woord, maar geven wetenschappers een correctere en veel genuanceerdere visie op het verleden.⁶

Dat verleden is in beide boeken dus hoofdzakelijk Zuid-Nederlands. Brugge, Gent, Antwerpen, Mechelen en Brussel, en in mindere mate Luik, Namen, Rijsel en Atrecht zijn het onderwerp van studie, eerder dan Amsterdam, Rotterdam, Leiden en Utrecht. Daarom besloot *Stadsgeschiedenis* tot de confrontatie. Wat vinden twee stadshistorici uit Nederland van beide boeken? Maarten Prak (Universiteit Utrecht) en Arie Van Steensel (Rijksuniversiteit Groningen), die respectievelijk voornamelijk het vroegmoderne en middeleeuwse verleden van de Noordelijke Lage Landen onderzoeken, lazen beide werken en presenteren hierna hun kritisch inzicht. Gezien *Gouden eeuwen* nog niet in het Engels verschenen is (dat gebeurt nog – voor *Gouden tijden* is een Engelse versie wel al beschikbaar), is het nog even wachten wat de niet-Nederlandstalige ‘buitenwereld’ ervan vindt. Zijn zij overtuigd dat de Lage Landen een regio waren die uitzonderlijke gouden tijden beleefde in het besproken tijdvak? Worden zij verblind door de schijn? Of geldt dat eerder voor de historici die zelf onderzoek voeren naar de stadsgeschiedenis van onze gewesten? Zien zij amper de verschillen of gelijkenissen met de geschiedenis van andere steden aangezien hun focus voornamelijk op de Lage Landen en niet op die van andere Westerse, laat staan Oosterse steden ligt? Beide syntheses schreeuwen namelijk naar diepgaand comparatief onderzoek, dat niet louter algemene bevindingen van de historiografie naast elkaar legt, maar bronnenonderzoek naar verschillende regio’s combineert. Maar dat is voer voor toekomstige historici. Hun onderzoek zal bovendien uitwijzen hoe lang het stadsparadigma nog de geesten van onderzoekers zal beroeren. Voorlopig immers is de gouden tijd van de stadshistorici nog volop aan de gang.

6 Overigens hebben historici via onder meer opiniestukken en radio-interviews zich al hevig verzet tegen de toch wel heel eenzijdige visie van de tentoonstelling, naar aanleiding van de opening én in het bijzonder de vrouwonvriendelijke uitspraken van Fernand Huts, zie bijvoorbeeld de stukken in Belgische kranten van Andrea Baryn in *De Standaard* op 18 juni, en van Marc Boone, Bruno Blondé en Anne-Laure Van Bruaene in *De Morgen* op 17 juni 2016.

Gouden eeuwen, gouden tijden

De Lage Landen in de middeleeuwen

Het overweldigend uitgegeven boekwerk *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden*, onder redactie van Véronique Lambert en Peter Stabel, wordt ingeleid door een voorwoord, geschreven door Fernand Huts, 'ondernemer en schepper van meerwaarden'. Het liefst had ik het hele stuk geciteerd, maar omwille van de ruimte beperk ik mij tot de laatste zin. Ook na de val van Antwerpen bleven 'onze regio's ... internationale betekenis hebben, met de vrije burger en het kapitalistische systeem als motor van welvaarts- en welzijnscreatie en dit tot op de dag van vandaag'. We mogen alvast het vermoeden uitspreken dat Jan Dumolyn en Tim Soens het voorwoord niet hebben kunnen lezen voordat zij zich bereid verklaarden om aan dit boek mee te werken. Ook weet ik niet zeker of zij en de andere auteurs mochten meespreken toen besloten werd om het koffietafelboek goud-op-snee uit te geven. Deze vorm van uitgave en het voorwoord suggereren een platte interpretatie van de laatmiddeleeuwse geschiedenis van Vlaanderen en Brabant die door de inhoud van het boek gelukkig wordt gelogenstraft.

Het is, ondanks de in veel opzichten prijzenswaardige inhoud, niet eenvoudig om voor de lezers van dit tijdschrift een beoordeling te geven van dit boek. Dat heeft alles te maken met de aard van het werk, die alleszins hybride is. Enerzijds mikt het boek evident op een lekenpubliek, dat getraakteerd wordt op overvloedige illustraties, vaak speciaal voor dit doel gemaakt en op groot formaat afgedrukt. Helaas spelen die illustraties zelden een rol in de tekst; ze staan daar letterlijk naast. Het lekenpubliek wordt, anderzijds, ook op degelijke wijze geïnformeerd over de huidige inzichten zoals die zijn voortgekomen uit het onderzoek ter zake. Een veel gebruikte stijlfiguur in het boek is die van het contrast tussen oude en nieuwe opvattingen: 'u dacht dat het zus was, maar het blijkt eigenlijk zo te zijn'. De boodschap is echter niet altijd even makkelijk te begrijpen. In de zeer nuttige synthese die Andrea Bardyn geeft van de positie van de vrouw, moet de lezer goed en slecht nieuws voortdurend tegen elkaar afstrepenn: de middeleeuwen waren weliswaar voor vrouwen niet zo erg als we lang hadden gedacht, maar vanuit hedendaags perspectief was het toch wel een stuk minder. Vrouwen in de Lage Landen hadden het beter dan elders, maar ook hun positie verslechterde. Al die standpunten zijn herkenbaar, maar zal de minder geïnformeerde lezer hiermee uit de voeten kunnen?

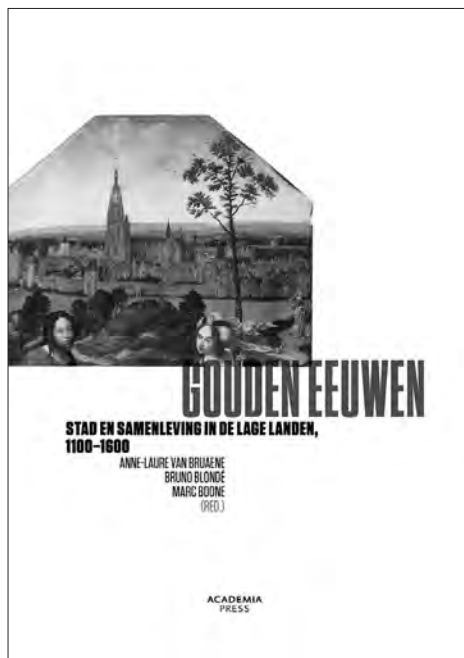
Het boek ontkomt hiermee dus niet aan het dilemma dat men gauw te veel vraagt van de lekenlezer en weer te weinig kan bieden voor de specialisten. Dit geldt allicht het sterkst voor de ambitieuze inleiding van Tim Soens en Peter Stabel. Dit is in wezen een erg nuttig overzicht waarin de ontwikkeling van vooral Vlaanderen en Brabant wordt gesitueerd in verschillende grote debatten, over feodaliteit en agrarische evolutie (Brenner), over uitputting van economische voorsprong (Ricardo), over stadsontwikkeling

(Pirenne en zijn critici), over klimaatverandering (Campbell), over de rol van de ambachten (Ogilvie), allemaal thema's en namen die de lezers van dit tijdschrift direct herkennen, maar de lekenlezers van het boek misschien toch weer niet. In de kern is dit boek een rijk geïllustreerde sociaal-economische geschiedenis, aangevuld met twee stukken over de kunstmarkt en de kunstenaar. Steden spelen in alle teksten een heel grote rol, maar dit boek is niet expliciet geschreven vanuit het perspectief van de steden.

Daarmee verschilt het wezenlijk van een tweede boek dat vrijwel tegelijkertijd verscheen over dezelfde regio en dezelfde periode, onder een vrijwel identieke titel: *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600*, geredigeerd door Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone. Dit tweede boek verscheen bij Academia Press en zonder ronkend voorwoord, wat alvast duidelijk maakt dat het geïntendeerd publiek een ander is. Niet zozeer de geïnteresseerde leken, maar de specialisten, en misschien nog wel meer de specialisten-in-opleiding, dat wil zeggen onze studenten. De hele opzet van het boek suggereert dat het bedoeld is om als handboek te gebruiken voor een cursus over stadsgeschiedenis van de Lage Landen in de late middeleeuwen.

Dit tweede boek is het resultaat van een groot project, gefinancierd door FWO in het kader van het Interuniversitaire Attractiepolen (IUAP) programma dat bedoeld is om de samenwerking te bevorderen tussen Nederlands- en Franstalige wetenschappers in België. Er is inderdaad een hoofdstuk van Claire Billen en Chloé Deligne over de stedelijke ruimte, maar de overige hoofdstukken zijn allemaal geschreven door Nederlandstalige koppels. De aandacht voor de Franstalige gewesten is mede als gevolg daarvan eerder beperkt te noemen. Voor een deel zijn het, onvermijdelijk, dezelfde namen die we al tegenkwamen in *Gouden tijden*; Jan Dumolyn, Jelle Haemers, en Peter Stabel drukken hun stempel op beide boeken. Maar terwijl het *Gouden tijden*-boek vooral sociale klassen en groepen behandelt, is het perspectief in het *Gouden eeuwen*-boek eerder thematisch. Voor wie de literatuur gevolgd heeft, is het een feest van herkenning: corporatisme, *bien commun*, *civic religion*, infrastructuur, consumptie, menselijk kapitaal.

Hoe vanzelfsprekend dat ook lijkt, wie even nadenkt ziet opmerkelijke verschillen met pakweg 25 jaar geleden. Een mooi voorbeeld is het laatste hoofdstuk, geschreven door Bert De Munck en Hilde De Ridder-Symoens. Vroeger zou men hier een verhaal hebben kunnen verwachten over de uitbreiding van het formele onderwijs en de ver-

Wikkel van het boek Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone (red.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016).

breiding van de geletterdheid, met een ruime plaats ook voor de universiteiten en hun geleerden.¹ Dit hoofdstuk bevat echter eerst een lange uiteenzetting over de vorming van ambachtslieden, gevolgd door een bespreking van de rederijerskamers en hun bijdrage aan de literaire vorming van de stedelijke middenklassen. Het legt, met andere woorden de nadruk op een heel ander soort 'onderwijs', maar beschouwt die, mijns inziens terecht, als de belangrijkste bronnen van educatie voor de stedelijke bevolkingen van deze periode.

De rederijers spelen ook een belangrijke rol in het hoofdstuk over religie (Guido Marnef en Anne-Laure van Bruaene), terwijl het hoofdstuk over *bien commun* (Marc Boone en Jelle Haemers) aandacht besteedt aan de stedelijke literaire cultuur die door Frits van Oostrom en Herman Pleij sterk naar voren werd gehaald in hun bijdragen aan de serie *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*. Het lijkt mij de grootste verworvenheid van dit boek dat op deze manier de 'cultuur' in de breedste zin van het woord een natuurlijke plaats heeft gekregen in het verhaal van de urbanisatie van de Lage Landen.

Het algemene beeld dat naar voren treedt uit beide boeken is de centrale rol die wordt toegedicht aan de uiteenlopende burgerlijke of corporatieve organisaties in het stedelijk leven van deze periode. Eigenlijk keren alle stukken steeds terug bij de gilden in het bijzonder, maar daarnaast komen ook de instellingen voor armenzorg, de reeds genoemde rederijers en een heel enkele keer de schuttersgilden naar voren als de belangrijkste maatschappelijke actoren. Zelfs in de hoofdstukken over ruimtelijkheid en consumptie komen zij aan bod, zij het slechts beperkt. Voor zover we het stadsbestuur als een soort super-corporatie mogen beschouwen, is er ook voor hun een plaats in dit verhaal.

Daarmee is dit boek een heel eind verder gevorderd langs een pad waarvan de contouren met terugwerkende kracht te herkennen zijn in de prachtige synthese die Raymond van Uytven in 1982 publiceerde in het tweede deel van de (nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* onder de titel *Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden*.² Daarin vinden we veel aandacht voor de instellingen, inclusief verschijnselen als burgerschap, gilden en communes. Van Uytven benadrukt het thema van de stedelijke autonomie. Wat bij hem nog ontbreekt, maar dankzij het nieuwere onderzoek zo sterk op de voorgrond is getreden, is de structurerende rol van die corporatieve instellingen in alle domeinen van het maatschappelijk leven.³ In *Gouden eeuwen* worden niet alleen de politiek en de economie er door bepaald, maar ook de sociale verhoudingen en de cultuur. In die zin kan men stellen dat er een corporatief paradigma is ontstaan voor deze fase van de geschiedenis van de Lage Landen.

Dat wil niet zeggen dat iedereen al overtuigd is. Zoals bekend woeden rondom die corporatieve instellingen nog steeds felle debatten in de vakliteratuur, die vooral focus-

1 Bijvoorbeeld de bijdragen van R. Calcoen en M.A. Nauwelaerts in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IV (Bussum 1980).

2 Raymond van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* II (Bussum 1982) 188-253.

3 Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak: 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999) hoofdstuk 7; voor een overzicht van de modern historiografie van de ambachtsgilden in Noord en Zuid: Maarten Prak, 'Corporatism and social models in the Low Countries', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11 (2014) 283-294.

sen op de vraag of ze vooral aan *rent-seeking* deden, of toch ook, of zelfs primair het algemeen belang dienden. Beide boeken houden het veilig op allebei. Toch ligt er materiaal – in vooral *Gouden eeuwen* – om de ontwikkelingscyclus van de Vlaamse en Brabantse steden te verbinden aan recente theorieën van, bij voorbeeld, David Stasavage of zeer recent Bas van Bavel. Beiden betogen dat de inherente dynamiek van regio's als deze was om hun eigen graf te graven. Beide auteurs zien precies die *rent-seeking* van (lokale) elites als een bron van kwaad. Economische groei leidde tot toenemende sociale ongelijkheid. Om hun voorrechten te beschermen, gebruikten elites institutionele middelen – daar komen de corporaties om de hoek kijken – die vervolgens fnuikend bleken voor de groei waaraan zij hun welvaart te danken hadden. Dat vonden die elites niet erg; zij hadden hun schaapjes op het droge. Maar grote sociale onrust leverde dit wel op.⁴ Dergelijke theses leveren allicht een analytischer blik op de geschiedenis van de steden, dan de nu overwegend beschrijvende aanpak van deze twee boeken.

Wat hebben deze boeken te bieden voor lezers buiten het moderne Vlaanderen (het oude Vlaanderen en Brabant), dat ontegenzegglijk de kern vormt van beide werken? Laat ik achtereenvolgens mijn Nederlandse en Europese petten opzetten. *Gouden tijden* eindigt met de volgende hartenkreet, neergeschreven door redacteur Véronique Lambert (p. 540): 'In de Noordelijke Nederlanden brak [na 1585] de Gouden Eeuw aan, die volledig steunde op het kapitaal van gevluchte Antwerpse kooplieden, op de arbeid en expertise van de Vlaamse textielwerkers en op het vernuft en vakmanschap van ambachtslieden uit het zuiden. Zonder de "gouden tijden" in het zuiden van de Nederlanden was de Gouden Eeuw in het noorden nooit mogelijk geweest'. In deze algemene zin lijkt mij dit een al te sterke verwoording, maar als zij bedoelt dat Nederlandse historici zich meer rekenschap moeten geven van wat er in Vlaanderen en Brabant gebeurde in de voorgaande eeuwen, dan heeft zij ongetwijfeld gelijk. En deze boeken bieden een heel geschikt hulpmiddel daarvoor, ook door hun uitvoerige bibliografieën.

Gouden eeuwen gaat een hele stap verder, want het kondigt zichzelf aan als een boek dat de hele Lage Landen wil bestrijken, het Noorden en het Zuiden. Iedereen zal begrijpen dat desondanks een zwaar accent op Vlaanderen en Brabant ligt, simpelweg omdat in die twee gewesten in het bestreken tijdvak de belangrijkste ontwikkelingen gaande waren. Het moet gezegd dat alle hoofdstukken gewag maken van ontwikkelingen in het noorden en in het oosten van de Lage Landen. Maar het moet ook gezegd worden dat die streken er eerder bekaaid afkomen. Het was allicht alvast geen goed idee om de auteurs uitsluitend in Vlaanderen te rekruteren. Hoezeer wij allemaal ook kosmopolieten moeten zijn, de meesten van ons hebben onze belangrijkste expertise toch nog vrij dicht bij huis gevonden.

Om mijn indruk van een ongelijke behandeling enige houvast te geven, heb ik in het plaatsnamenregister de verwijzingen naar gewesten geteld en naar steden die vaker dan tien keer genoemd worden. De resultaten zijn sprekend. Natuurlijk komen Vlaanderen (99) en Brabant (75) vaker voor dan Holland (57). Maar het is vooral de vermelding van steden die boekdelen spreekt: Brugge 104, Antwerpen 100, Gent 97 en Brussel 61, maar ook Leuven 49, Mechelen 44, Ieper 35, Doornik 33, Luik 32 en Namen 22 keer,

4 David Stasavage, 'Was Weber right? The role of urban autonomy in Europe's rise', *American Political Science Review* 108 (2014) 337–54; Bas van Bavel, *The invisible hand. How market economies have emerged and declined since AD 500* (Oxford 2016).

tegen Amsterdam 26, Leiden en Utrecht beide 24 maal; alle andere Noord-Nederlandse steden kregen minder dan 18 vermeldingen. We zien enerzijds hoe de redacteuren hun auteurs hebben aangespoord om ook de Noordelijke Nederlanden in alle hoofdstukken te betrekken, maar vaak is het resultaat toch een bijproduct van een ontwikkeling die primair vanuit Vlaams-Brabants perspectief wordt beschreven. Vanuit een Noord-Nederlands standpunt bezien maakt dit boek daarom de aanspraak om de gehele Lage Landen te bestrijken niet overtuigend waar. Ik vermoed dat een Franse vertaling in Wallonië evenmin op algemene instemming zal kunnen rekenen.

Dat brengt ons bij Europa. Als we ons in plaats van een Franse vertaling een Engelse voorstellen, wat zouden de internationale collega's hiervan vinden? Ik denk dat ze allereerst de loftrompet zouden steken op het kwantitatief en kwalitatief indrukwekkende onderzoek dat aan beide boeken ten grondslag ligt. Aannemende dat ook zij zich primair op het *Gouden eeuwen*-boek zouden richten, denk ik dat ze vervolgens misschien toch vragen zouden willen stellen over het eigenaardige van de ontwikkelingen in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. In beide boeken wordt geregeld beklemtoond dat de Lage Landen op allerlei terreinen – verstedelijking, commercialisering, geletterdheid, onafhankelijkheid van vrouwen – voorliepen op andere delen van Europa. Ook horen we geregeld dat ze niet onderdeden voor de Italiaanse steden van de Renaissance. Ik denk dat dit overtuigende claims zijn. Maar tegelijk stelt zich de vraag: wat betekent dit precies? Vinden we in de steden in de Lage Landen dezelfde ontwikkelingen als elders, maar dan groter, mooier, intenser? Of stonden ze toch op een manier apart? Ik kan ten minste één dimensie bedenken waar dat laatste inderdaad het geval lijkt te zijn, een dimensie die in het stadshistorisch onderzoek nog betrekkelijk weinig aandacht heeft gekregen. In Italië hadden sommige steden zich tot zelfstandige staten ontwikkeld. Na de Nederlandse Opstand gaven de Hollandse steden leiding aan een zelfstandige staat. In Vlaanderen en Brabant was dat nooit het geval. Wat betekende dat? Marc Boone en Jelle Haemers, om twee belangrijke auteurs over dit thema te noemen, hebben ons al veel geleerd over de complexe en conflictueuze relaties tussen de landsheren en de steden. Toch zou een verder doorgedreven vergelijking met andere Europese regio's, in navolging van recente aanzetten van Haemers zelf en recentelijk ook van Patrick Lantschner, ons allicht meer kunnen opleveren.⁵

De oogst van deze twee boeken kan zoals gezegd gerust omschreven worden als de consolidatie van een paradigma. Dat paradigma heeft diepe wortels in een historiografie waar de geest van Pirenne nog altijd goed in te herkennen valt. Het is niet zo makkelijk te voorspellen – en zeker niet voor iemand die er zelf zo sterk bij betrokken is als ik – op welke manier dit paradigma onderuit gehaald kan worden. Mij lijkt dat er, zoals in het voorgaande gesuggereerd, voorlopig nog heel wat winst te behalen zal zijn door het meer te confronteren met theorievorming uit de sociale wetenschappen en door een systematische vergelijking met andere regio's, zowel overeenkomstige zoals Italië, maar ook afwijkende zoals Frankrijk of Engeland.

⁵ Christian D. Liddy en Jelle Haemers, 'Popular politics in the Late Medieval city: York and Bruges', *English Historical Review* 128 (2013) 771-805; Patrick Lantschner, *The logic of political conflict in medieval cities. Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440* (Oxford 2015); zie ook Élisabeth Crouzet-Pavan en Élodie Lecuppre-Desjardin (red.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIIe siècle. Les enseignements d'une comparaison* (Turnhout 2008).

Gouden tijden voor de stadsgeschiedenis

De middeleeuwse en vroegmoderne stedelijke samenleving staat sinds enkele decennia in de warme belangstelling van historici in Nederland, maar vooral in België. Verschillende langlopende onderzoeksprogramma's en samenwerkingsverbanden hebben in het bijzonder bijgedragen aan het systematisch en vergelijkend onderzoek naar de stad in de breedste zin van het woord. Heel divers historisch onderzoek wordt tegenwoordig gepresenteerd onder de noemer van stadsgeschiedenis, waardoor het stedelijk leven steeds vaker vanuit een interdisciplinaire invalshoek wordt benaderd. De stad is als het ware een lens om zeer uiteenlopende historische processen op verschillende niveaus te kunnen onderzoeken, of het nu gaat om de interacties tussen steden en hun achterland of om de sociale verhoudingen tussen stedelingen. Ten slotte voedt de belangstelling voor de contemporaine stad het historisch onderzoek naar steden als drijvers van politieke dynamiek, economische innovatie en culturele creativiteit wereldwijd. Een keerzijde van de populariteit van stadsgeschiedenis is echter dat de samenhang tussen de verschillende aspecten van het stedelijk leven naar de achtergrond verdwijnt en de stad soms slechts als decor verschijnt.

De rijke oogst van het recente onderzoek komt duidelijk over het voetlicht in de twee bundels die besproken worden in dit dossier. De auteurs van *Gouden eeuwen*, samengesteld door Anne-Laure van Bruaene, Bruno Blondé en Marc Boone, beogen een breed toegankelijke synthese te geven van het stadshistorisch onderzoek voor de Lage Landen tussen 1100 en 1600; vanaf het begin van de eerste verstedelijkingsgolf tot de scheiding van de noordelijke en zuidelijke landen ten tijde van de Nederlandse opstand. De thematisch georganiseerde hoofdstukken weerspiegelen de recente inhoudelijke en methodologische ontwikkelingen in het veld. Naast bekende sociale en economische thema's komen ook het politiek handelen van burgers, de stedelijke ruimte, stedelijke identiteiten en gemeenschapsvorming, de materiële cultuur en praktijken van kennisoverdracht aan bod. Het resultaat is zonder meer een inhoudelijk prikkelende en functioneel geïllustreerde sociale geschiedenis van de steden in de middeleeuwse Nederlanden.

Gouden tijden, onder redactie van Véronique Lambert en Peter Stabel, heeft een andere invalshoek. De bundel verscheen als wetenschappelijke analyse van de economische ontwikkelingen in de Lage Landen tussen de twaalfde en zestiende eeuw naar aanleiding van de tentoonstelling 'Voor god en geld – Gouden tijd van de zuidelijke Nederlanden' in Gent (2016-2017). De bijdragen zijn daarom bedoeld voor een breder publiek en de auteurs – verschillende van hen werkten ook aan *Gouden eeuwen* mee – zijn er goed in geslaagd om op toegankelijke wijze het recente onderzoek te presenteren of om thematische overzichten te bieden. Ze beperken zich nadrukkelijk niet tot stedelijke of sociaaleconomische processen (de plattelandsgeschiedenis krijgt de aandacht

Wikkel van het boek Véronique Lambert en Peter Stabel (red.), *Gouden tijden. Rijkdom en status in de Middeleeuwen* (Tielt 2016).

die het verdient in een tweetal informatieve en lezenswaardige hoofdstukken en aan de artistieke ontwikkelingen zijn eveneens twee hoofdstukken gewijd), maar de nadruk ligt onmiskenbaar op de rol van de stad als katalysator van commerciële activiteiten. De ondertitel *Rijkdom en status in de middeleeuwen* dekt de inhoud niet helemaal, want de bijdragen richten zich in geografisch opzicht op het laatmiddeleeuwse Vlaanderen en Brabant.

In tegenstelling tot het handzame *Gouden eeuwen* is het lijvige *Gouden tijden* een echt koffietafelboek – het formaat verplicht de lezer daadwerkelijk om het boek aan tafel te lezen – op snee vergulden en ongekend rijk geïllustreerd. Veel afbeeldingen – soms ook nog eens afgedrukt op uitvouwbare bladen – zijn verrassend te noemen. Hierbij moet de kleine kanttekening geplaatst worden dat het leggen van een inhoudelijke relatie tussen tekst en beeld in een aantal hoofdstukken aan de lezer wordt overgelaten, dat is een gemiste kans. Ten slotte kan de vraag gesteld worden of een dergelijke rijke uitgave haar doel niet voorbij schiet. De teksten verdienen het eigenlijk om door een groter publiek op een meer praktische wijze gelezen te kunnen worden.

De overeenkomst tussen de titels – *Gouden eeuwen* en *Gouden tijden* – is opvallend. Deze verwijzen naar een idee dat reeds in de klassieke mythologie geformuleerd werd en waarvan sommige Duitse romantici in de negentiende eeuw erg waren gecharmeerd. Of dit gouden tijdperk nu in een ver verleden ligt of zich voordoet als een mogelijkheid in de toekomst, het is een toestand waarin harmonie en vrede heersen omdat de mens nog niet of niet meer vervreemd is van zijn of haar natuur. Kunnen de verstedelijkte laatmiddeleeuwse Nederlanden als een natuurlijke toestand worden begrepen? Of was niet juist de opkomst van steden in vele opzichten het resultaat van een langzame onderwerping van de natuur? Hoewel geografische factoren van bepalende invloed waren op de situering van steden en de vorming van hun netwerken, leggen de auteurs inderdaad vooral de nadruk op het handelen van de middeleeuwse stedelingen. Zij ga-

ven gestalte aan de stedelijke politiek, economie en samenleving: het ondernemerschap van de stedelijke kooplieden, de politieke invloed van de ambachtslieden, de nieuwe sociale en religieuze verbanden die een antwoord waren op sociale onthechting van migranten in de stad, de sociaal-ruimtelijke inrichting van de stad, of bijvoorbeeld de organisatie van de voorziening van de stedelijke vraag naar voedsel en grondstoffen. In alle opzichten lijken de stedelijke vorm en de daarbij behorende sociale verhoudingen culturele creaties bij uitstek. Met een categoriaal onderscheid tussen natuur en cultuur komen we echter niet veel verder om de stad als historisch verschijnsel te begrijpen, evenmin is het overtuigend om de middeleeuwse stad als een artificieel fenomeen (en atypisch voor de middeleeuwse periode) te bestempelen.

De vraag hoe het stedelijke begrepen kan worden, leidt tot een onderwerp dat in de Nederlandstalige stadsgeschiedenis nog relatief weinig aandacht heeft gekregen, namelijk welke ideeën er in de middeleeuwen en vroegmoderne periode leefden over de stad en in hoeverre de ruimtelijke ordening en sociale organisatie van de stad deze denkbeelden weerspiegelden. In de bijdragen in *Gouden eeuwen* over de stedelijke politieke gemeenschap die in religieus-culturele praktijken – een ‘stedelijke religie’ die typerend voor de Nederlanden voortkwam uit de wisselwerking tussen verschillende groepen in de stad – gestalte kreeg, komen deze vragen weliswaar impliciet aan de orde. Een nadere uitwerking van deze ideeën zou al te functionalistische verklaringen kunnen voorkomen en verbanden leggen met de inrichting, het gebruik en de perceptie van de stedelijke leefruimte.¹

De verstedelijkte samenleving van de laatmiddeleeuwse Nederlanden zou ook in meer praktische zin als een gouden tijdperk kunnen worden begrepen. Het besluit van de bundel *Gouden tijden* motiveert de titel enerzijds als een (voor het grote publiek vaak nog noodzakelijke) afrekening met het beeld van de middeleeuwen als donkere tijden; anderzijds beklemtoont het dat de Hollandse Gouden Eeuw zonder de vlucht van economisch en menselijk kapitaal uit de zuidelijke Nederlanden geheel ondenkbaar geweest zou zijn. Over die laatste stelling valt te twisten, maar er zijn bovenal redenen genoeg om het stedelijk landschap van de middeleeuwse Nederlanden te bestuderen zonder dat te motiveren vanuit een historiografische genoegdoening. Wat beide bundels bloot leggen, is dat het onderzoek naar de middeleeuwse steden in België een voor-sprong heeft genomen, waardoor er inmiddels veel meer bekend is over de Vlaamse en Brabantse steden dan over hun latere noordelijke tegenhangers. De laatsten hebben misschien wel langer in de schaduw van de Gouden Eeuw gestaan. Bovendien kwamen ze later tot ontwikkeling dan de steden in de zuidelijke Nederlanden met onder meer als gevolg dat er verschillen zijn in de aard en omvang van het beschikbare bronmateriaal. De stedelijke ontwikkelingen in de middeleeuwse Nederlanden waren chronologisch verscheiden en onderhevig aan uiteenlopende invloeden. De auteurs van de originele bijdrage in *Gouden eeuwen* over de stedelijke materiële cultuur onderkennen dit bijvoorbeeld door de regionale variatie in consumptiepatronen te benadrukken. Lang niet voor alle steden zijn er voldoende boedelinventarissen bewaard gebleven waaruit veranderingen in kledingsmaak of de inrichting van woonhuizen kan worden afgeleid. Niettemin is het spijtig dat vrijwel alle auteurs van *Gouden eeuwen* gespecialiseerd zijn

1 Zie, in algemene zin: Keith D. Lilley, *City and cosmos. The medieval world in urban form* (Londen 2009).

in de geschiedenis van de Vlaamse en Brabantse steden. Hoewel zij uitstekend thuis zijn in de literatuur, komen de voorbeelden die het betoog illustreren logischerwijs meestal voort uit hun eigen onderzoek. In een studie die een synthese beoogt te geven, had de aandacht iets evenwichtiger verdeeld mogen worden over de verschillende regio's van de Lage Landen om de variaties in het verstedelijkingsproces en de organisatie van de stedelijke gemeenschap sterker over het voetlicht te brengen.

Een nadere periodisering van de eeuwen tussen 1100 en 1600 had dergelijke regionale en chronologische variaties in het verstedelijkingsproces beter kunnen verduidelijken. Aan de hand van kaarten of tabellen hadden de verschillen in bijvoorbeeld het verstedelijkingsproces in Vlaanderen en Holland voor 1300, de verschuivingen in stedelijke netwerken of het proces van ontstedelijking in sommige Vlaamse regio's inzichtelijker gemaakt kunnen worden. De auteurs benadrukken in de tekst ook dat er lang niet overal en altijd sprake was van stedelijke groei en bloei. Op basis van het middeleeuwse bronmateriaal is het vanzelfsprekend geen sinecure om hierover kwantitatief onderbouwde conclusies te trekken; niettemin is het van belang om de indicatoren van stedelijke groei en welvaart expliciet te maken, temeer omdat dan pas diachrone en synchrone comparatieve beschouwingen mogelijk zijn. Het risico is anders dat de typering van de middeleeuwse stedelijke bloei in de Lage Landen als een gouden periode niet meer is dan een narratief dat of nog vastzit aan de oudere historiografie, waartegen de inleiding van *Gouden eeuwen* zich juist afzet, of aanhaakt bij de hedendaagse belangstelling voor steden als de motoren van groei, innovatie en creativiteit in een globaliserende wereld.² In de toekomst zal blijken of deze laatste (ideologisch niet minder beladen) boodschap – verstedelijking als indicator voor vooruitgang en groei – niet te optimistisch is. Uit de middeleeuwse bronnen blijkt in ieder geval dat slechts specifieke sociale groepen profiteerden van de handel en de productie in de steden van de Lage Landen. De auteurs betogen dan ook dat politieke conflicten, economische ongelijkheid en sociale polarisatie (misschien zelfs in toenemende mate) kenmerkend waren voor deze stedelijke samenleving.

In de bundels komt een trend in het recente historische stadsonderzoek in het bijzonder naar voren. De auteurs richten zich namelijk in de eerste plaats op de intern stedelijke ontwikkelingen, waardoor ze vooral oog hebben voor het functioneren van de stedelijke gemeenschap. Dit betekent dat de werking van stedelijke netwerken en de bredere politieke en economische context meer naar de achtergrond verdwijnen. Zonder de staat direct weer centraal te willen stellen, waren de politieke machtsverhoudingen in de middeleeuwse Lage Landen een belangrijke factor in de evolutie van de stedelijke autonomie en stedelijke netwerken. Het overwicht dat de vorsten behielden over de steden dwong hen om overleg te voeren over conflicten en gemeenschappelijke belangen. Steden kozen regelmatig voor een gemeenschappelijk opstelling tegenover de vorst, ondanks de onderlinge politieke en economische rivaliteit. Afgezien van de economische dynamiek die een iets prominenter plaats had mogen krijgen, is het voor een goed begrip van de geschiedenis van afzonderlijke steden en de stedelijke netwerken derhalve noodzakelijk om de politieke en met name de sociale en culturele interacties uit te pluizen. Een dergelijke transstedelijke geschiedenis zou meer inzicht

² Verwoord door onder meer: Edward Glaeser, *Triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier* (New York 2011).

geven in het verkeer van mensen, ideeën, instituties en technologieën tussen de steden in de middeleeuwse Lage Landen. Kort gezegd, de intern stedelijke ontwikkelingen moeten in hun samenhang met bredere politieke, sociaaleconomische en culturele processen geanalyseerd worden om kunnen te bepalen in hoeverre de stad daarin een onafhankelijke variabele was.

Het intern-stedelijke perspectief legt bovendien de nadruk op de culturele dimensie van de stedelijke gemeenschap en minder op economische structuren en de sociale geografie. De stelling die vrijwel alle auteurs uitdragen is dat de stedelijke middengroepen – veelal corporatief georganiseerd in gilden, broederschappen, schutterijen, begijnhoven of rederijderskamers – vanaf de late dertiende eeuw een sleutelrol gingen spelen in de stedelijke samenleving. De triomf van de mannen en vrouwen van de *middling sort* uitte zich niet alleen in de formele en informele inspraak in de stedelijke politiek, de onmisbare rol die zij speelden in de stedelijke productie en consumptie van goederen en diensten, of de actieve betrokkenheid in het stedelijke sociaal-culturele leven van de stad (verschriftelijking, processies, charitatieve initiatieven), het accent ligt ook op het morele aspect. Deze burgers waren de dragers van typische stedelijke waarden, zoals nut en profijt, arbeidszin en welgemanierdheid, die in de late middeleeuwen veelvuldig gearticuleerd werden in onder meer literaire teksten en opvoeringen. Deze kregen ook een politieke invulling, want stadsbestuurders werden geacht rekenschap af te leggen aan de stedelijke gemeenschap voor de wijze waarop zij het *bien commun* nastreefden. Deze moreel-kritische houding van de middengroepen richtte zich ten slotte niet alleen op de autoriteiten en de leden van de stedelijke elites, want de ontlukende burgermentaliteit met sterke economische connotaties werd gezien als richtsnoer voor alle lagen van de bevolking. Het ideaal van de corporatief georganiseerde en christelijke gemeenschap kon de ongelijkheid en verdeeldheid binnen de stad ook niet verhullen, waardoor deze actief en publiekelijk uitgedragen moest worden. Hoewel het wat ver gaat om de leden van de middengroepen als voorlopers van de latere verlichte burger te portretteren, daarmee zou ook de handelingsruimte van de overige ingezetenen onderschat worden, roepen deze prikkelende inzichten nieuwe vragen op over de samenhang van de processen die de stedelijke samenleving gestalte gaven. De bloei van de steden in de laatmiddeleeuwse Lage Landen was het resultaat van een specifieke samenloop van omstandigheden, maar hoe grepen politieke, sociaaleconomische en culturele ontwikkelingen in deze periode nu precies op elkaar in (denk aan de aangehaalde discussie over het Europese huwelijkspatroon)? Wanneer resulteerden co-evoluties van ideeën, praktijken en instituties tot een versterking van de dynamiek van het verstedelijkingsproces en wanneer tot verstarring?

Een minder gefragmenteerde focus op de stedelijke gemeenschap en meer oog voor de complexe samenhang tussen verschillende aspecten van het stedelijk leven zou tevens aanknopingspunten kunnen bieden voor verder onderzoek. In *Gouden eeuwen* wordt hiertoe een aanzet gegeven in de bijdragen over materiële cultuur en de kennis-economie. Een onderzoeksvraag die nog openligt, is op welke wijze de stad een thuis vormde voor de vele migranten die van het platteland naar de stad of van stad naar stad trokken in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode. In tegenstelling tot over burgerschap dat politieke en economische privileges aan mannen verleende, is er weinig bekend over het gevoel van verbondenheid dat de overige ingezetenen met be-

paalde groepen of plaatsen in de stad hadden. In hoeverre hadden (groeps)identiteiten van deze inwoners een uniek stedelijk karakter? Historisch kaartmateriaal kan door middel van digitale bewerkingen en de koppeling met andere (seriële) bronnen nieuwe inzichten bieden in de wijze waarop stedelingen hun leefruimte ervoeren en de sociale praktijken die eigen waren aan het stedelijke leven.³ Het is bijvoorbeeld mogelijk om uit te pluizen waar stedelijke ingezetenen woonachtig waren en op welke afstand zij zich bevonden tot plaatsen met centrale functies of bepaalde voorzieningen. Verder is het onderzoek naar regelgeving op het bredere terrein van publieke orde, milieu en gezondheid in dit opzicht veelbelovend. Het stedelijke beleid op dit vlak werd niet alleen ingegeven door praktische overwegingen, maar was tevens gegrond in politieke, economische en morele denkbeelden, waardoor de uitvoering een inkijsje geeft in het alledaagse functioneren van stedelijke gemeenschappen en de verschillende manieren waarop de inwoners daarvan deel van uitmaakten.⁴

Wat valt er aan het goede werk van de betrokken experts nog toe te voegen? Beide bundels zetten de nieuwste inzichten in de complexe geschiedenis van de stedelijke samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden reeds helder uiteen. De thematische benadering met bijdragen van meerdere auteurs spreekt ook meer aan dan een systematisch overzicht van een enkele auteur. Het maakt de bijdragen geschikt als inleidende teksten over specifieke onderwerpen uit de stadsgeschiedenis. Maar de bundels zijn geen naslagwerken zoals de al wat oudere en veel omvangrijkere stadsgeschiedenis van de Britse eilanden of de meer recente synthese over de Duitse stad in de middeleeuwen.⁵ Een blik over de grenzen zou voor de geschiedschrijving over de premoderne stad overigens grote meerwaarde hebben. In verschillende hoofdstukken brengen de auteurs de uitzonderlijk hoge verstedelijkingsgraad en het exceptionele karakter van de stedelijke samenleving in de Lage Landen ter sprake, bijvoorbeeld wanneer het gaat om de typische verschijningsvormen van de politieke cultuur of de *civic religion*, die het resultaat waren van een voortdurende onderhandeling tussen verschillende lagen van de bevolking, waarvan de middengroepen weer de belangrijkste waren. Dergelijke observaties nodigen uit tot meer systematische Europese vergelijkingen, ook omdat er nog weinig theoretische reflectie is over historische variaties in het verstedelijkingsproces en de vormen van stedelijke gemeenschappen. Wanneer daarbij ook nadrukkelijk aandacht is voor de samenhang tussen de intern stedelijke processen en de transstedelijke geschiedenis, dan zijn de gouden tijden voor de stadsgeschiedenis in België en Nederland voorlopig nog niet voorbij.

3 Zie, bijvoorbeeld: Nicholas Terpstra en Colin Rose (red.), *Mapping space, sense, and movement in Florence. Historical GIS and the early modern city* (New York 2016).

4 Zie, bijvoorbeeld: Carole Rawcliffe, *Urban bodies. Communal health in late medieval English towns and cities* (Woodbridge 2013).

5 D.M. Palliser (red.), *The Cambridge urban history of Britain III* (Cambridge en New York 2000); Eberhard Isenmann, *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtre Regiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Keulen en Weimar 2014).

Schetsen uit Finland

De ‘herinterpretatie’ van de stad op het dertiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Helsinki

ILJA VAN DAMME, ANDREA BARDYN, BRUNO BLONDÉ, HEIDI DENEWETH EN PETER STABEL

Inleiding

Geroezemoes, gelach en gepraat. De feestelijke, universitaire opening van het dertiende internationaal congres van de *European Association for Urban History* (EAUH), de tweejaarlijkse, internationale hoogmis gewijd aan stadshistorisch onderzoek, is net van start gegaan. Marjaana Niemi (University of Tampere), president van de EAUH, heeft de meer dan 600 genodigden hartelijk toegesproken op de openingszitting van het congres dat plaats vond in Helsinki van 24 tot 27 augustus 2016. Dan klinken plots in koor aanzwellende mannenstemmen op de tonen van *Finlandia hymn*, het symfonisch gedicht van Johan Sibelius (1865-1957):¹

Oh Finland, zie, uw daglicht is nu aangebroken,
de dreiging van de nacht is nu verdreven.
De leeuwerik roept in het licht van de ochtend,
Het blauw van de hemel ebt nu weg,
En nu de dag de nacht verslaat:
Het daglicht breekt door, Oh vaderland van ons!

De dirigent van het Finse mannenkoor maakt de rake observatie: ‘een stad is toch maar een lege plaats zonder zijn eigen muziek, klanken en specifiek geluid’. Waar we ons bevinden? De lezer moet zich nu de berekende kilheid en koele grandeur van de *Aula Magna* voorstellen, het universiteitslokaal waar de academische zitting doorgaat. De architecturale stijl van de hele instelling – net als die van de omliggende straten, kathedraal, stadhuis en aanpalende overheidsblokken – is onmiskenbaar neoclassicistisch en vroeg-negentiende-eeuws. Ze blijkt het werk te zijn van Carl Ludvig Engel (1778-1840), de architect en stadsplanner die een onooglijk, houten stadje aan de Finse golf zijn politiek-statige, maar ook wat afstandelijke vormtaal schenkt. De ‘classicerende’ stedenbouw past wonderwel bij haar nieuwe status als hoofdstad van het toenmalig Groot Hertogdom Finland, een quasi autonoom onderdeel van het Russische keizerrijk tot 1917.² Helsinki – want over deze stad hebben we het hier natuurlijk – zou deze hoofdstedelijke functie blijven behouden na de machtsovername van de Finse nationalisten aan het begin van de twintigste eeuw. Vandaag ademt de stad niet enkel Sibelius en verleden trots; ze is ook een interessant kruispunt tussen Oost en West, en vooral toch, ontegensprekelijk, kosmopolitische hub in het Scandinavische Noorden.

¹ Zie bijvoorbeeld: <https://youtu.be/WDXNHPeRBok> (4 november 2016). Eigen vertaling op basis van Engelse versie.

² Lees bijvoorbeeld: H. Lilius, *Carl Ludvig Engel und das klassizistische Helsinki. Pläne und Zeichnungen* (Helsinki 1999).

Als enige ‘metropool’ van de kleine, maar performante, sociale, en hoogtechnologische Finse economie, eindigt Helsinki al enkele jaren in de top 10 van *liveable cities*-indexen allerlei.³ En ook de organisatoren van de EAUH hebben kosten noch moeite gespaard om de deelnemers van het congres de levende en historische stad te laten ontdekken aan de hand van enkele goed gegidste thematische wandelingen.

Al op de feestelijke zitting komt het centrale thema van het congres – *Reinterpreting cities/Réinterpréter les Villes* – ter sprake. Het overkoepelend congressthema, de revisie van de stad – of nog beter: van de stadshistorische discipline als dusdanig – is ook als rode draad genomen voor deze journalistieke bijdrage over het laatste stadshistorische congres te Helsinki. Als tijdschrift en als discipline doen we er goed aan deze tweejaarlijkse congressen van de EAUH aandachtig te bestuderen, aangezien deze bijeenkomsten ‘kunnen gezien worden als belangrijke bouwstenen in de zelfidentificatie en zelfkennis van een wetenschappelijke discipline’.⁴ Wat hebben we dan nu juist geleerd uit het bijwonen van dit laatste stadshistorisch congres, afgezien van de vaststelling dat het Helsinki van vandaag meer is dan Sibelius en andere vastgeroeste clichés? Wat moet als trendsettend worden beschouwd voor de huidige en toekomstige onderzoeksagenda van stadshistorici? Het spreekt voor zich dat in een korte bijdrage als deze dergelijke vragen niet uitputtend kunnen worden beantwoord. Dit congresverslag is dan ook niet meer dan een serie impressies of ‘schetsen uit Finland’, in hoge mate gekleurd door het wetenschappelijk perspectief en de achtergrond van de auteurs die eraan hebben meegewerkt. Exhaustief zijn in rapportering van dit congres is sowieso niet mogelijk, gezien het grote aantal gepresenteerde papers en parallelle sessies die in Helsinki op het programma stonden. We hebben daarbij ook specifiek aandacht willen schenken aan onderzoekers actief in België en Nederland, aangezien dit uiteindelijk de historici en instellingen zijn die de dynamiek en de progressie van het vakgebied stadsgeschiedenis in hoge mate mee bepalen in de Lage Landen.

In wat volgt hebben we geprobeerd om in de wirwar van *keynotes*, sessies en individuele papers enige orde en overzicht te scheppen voor de geïnteresseerde lezer die er zelf niet bij kon zijn. De lens die we daarbij hebben gehanteerd, is in de eerste plaats afstandelijk-kwantitatief. Hoeveel papers, sessies, en welke tijdsvakken, regio’s en thema’s stonden daarbij op het laatste congres centraal? En welke evoluties of ‘trends’ zien we hier verschijnen in vergelijking met de vorige editie die in dit tijdschrift is besproken, Praag 2012?⁵ Vervolgens duiken we op een meer geëngageerde, kwalitatieve wijze in de thema’s en inhoud van enkele sessies om als het ware de vinger aan de pols te houden van het internationale stadshistorische métier anno 2016. Wat drijft stadshistorici vandaag? Wat houdt ze bezig en wat voor soort onderzoek, vragen en methodologieën worden daarbij op de agenda geplaatst, of juist niet? Eindigen doen we met een korte reflectie op de toekomst van de internationale congressen van de EAUH. Werden de ambities uit het verleden waargemaakt en waarheen met dit format en deze bijeenkomsten?

3 Zie bijvoorbeeld: <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2016/08/daily-chart-14> (3 november 2016).

4 B. Blondé, H. Greefs, J. Puttevils, P. Stabel, B. Tritsmans en I. Van Damme, ‘Stadsgeschiedenis in meervoud. Impressies van de internationale stadshistorische conferenties in Praag en New York, 2012’, *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 262–280, 263.

5 De EAUH conferentie in Lissabon 2014 werd eerder niet besproken in dit tijdschrift, vandaar dat de EAUH te Praag in 2012 als vergelijking en referentiepoint zal dienen.

De EAUH te Helsinki: enkele eerste bedenkingen

Wie de geschiedenis van de congressen van EAUH in overschouw neemt, moet onmiddellijk concluderen dat sinds de eerste editie in Amsterdam in 1992 het aantal sessies, papers en individuele deelnemers alleen maar sterk is toegenomen.⁶ Volgens bevoorrechte getuige en professor emeritus Peter Clark (University of Helsinki) was vooral de vierde editie in Venetië 1998 een echt keerpunt in de geschiedenis van de stadshistorische congressen.⁷ Als medeoprichter van de tweejaarlijkse, internationale congressen en penningmeester van de EAUH van 1989 tot 2010, wist Clark te vertellen dat vanaf het einde van het oude millennium de congressen niet langer verlieslatend waren en steeds meer academici aantrokken. Lag het aantal deelnemers in 1992 nog onder de 150, dan waren er tien jaar later al meer dan het dubbele en nog eens tien jaar later – op de internationale EAUH-congressen te Praag (2012) en Lissabon (2014) – meer dan 600 geregistreerde academici. Afgaande op het meer dan 100-pagina's dikke programmaboekje zette Helsinki 2016 deze positieve trend in aandacht voor stadsgeschiedenis onverminderd verder, met maar liefst 4 *keynote* lezingen, 44 *main sessions*, 30 *specialist sessions*, 2 *round tables*, meer dan 500 presentaties, en opnieuw meer dan 600 geregistreerde bezoekers.⁸

Hoe laten al deze presentaties en sessies zich nu onderverdelen volgens tijdsporiode, regionale focus en thematiek (zie Grafiek 1-3)? Vooreerst valt op te merken dat het 'ontschotten' van de traditionele tijdvakken in historisch onderzoek al langer een feit is (zie bijvoorbeeld Praag 2012), maar dat het congressthema *Reinterpreting cities/Réinterpréter les Villes* te Helsinki duidelijk een stimulans heeft gegeven voor periode-overbruggend, lange-termijnonderzoek naar stedelijke veranderingen.

De vroege middeleeuwen, en nog meer de oudheid is daarbij de grote, en jammerlijke afwezige. Met slechts één algemene sessie rond de herinterpretatie en revisie van het onderzoek naar Pompeï in de 21ste eeuw – en enkele verdwaalde oudheidkundige papers in eerder transversale, conceptueel-methodologische sessies – is het overduidelijk dat de EAUH nog niet haar pijlen richting de classici, archeologen en oudheidkundigen richt. Dat is ergens vreemd aangezien de oorsprong van de stad – de befaamde *urban revolution* – daar toch te zoeken is.⁹ Bovendien is al meermaals aangetoond hoe juist archeologische en oudheidkundige gegevens sterk kunnen bijdragen aan een beter historisch besef en, inderdaad, een herinterpretatie van zogenaamd 'hedendaagse' stedelijke problemen, zoals *urban sprawl*, duurzaam bouwen, enzovoort.¹⁰ Het zou dus zeker geen slecht idee zijn om deze groep van 'stadshistorici' (benieuwd of ze zichzelf zo noemen!) meer nadrukkelijk te betrekken en bijvoorbeeld ook op te nemen in het bestuur en de leiding van de EAUH. Zonder uitzondering treffen we in het EAUH-comité, zowel in het verleden als vandaag, onderzoekers aan wiens interesseveld in het beste

6 Zie www.eauh.eu voor meer informatie over de voorgaande congressen (7 november 2016).

7 P. Clark, 'Early years of the European Association for Urban History', *Helsinki Quarterly* 2 (2016) 93.

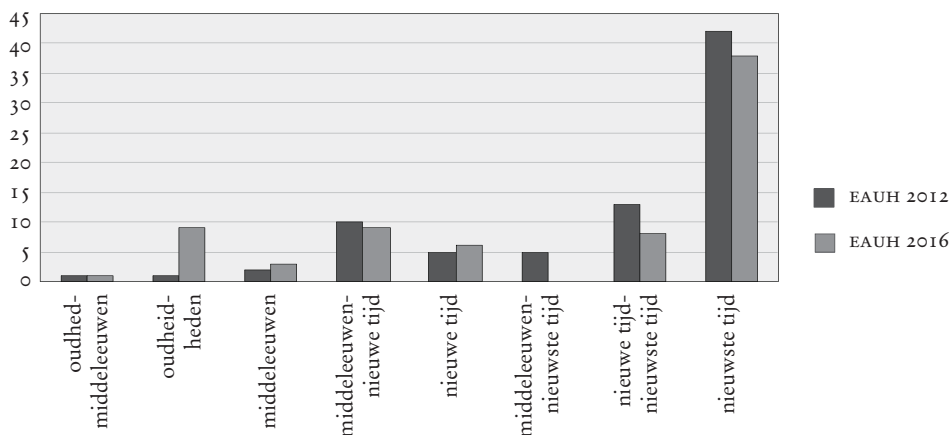
8 Zie: *Reinterpreting cities/Réinterpréter les villes. Programme. Helsinki*, Finland, 24-27 August, 2016. Alle hier weergegeven cijfers zijn bij benadering juist. De lezer moet echter wel bedenken dat sommige lezingen werden afgelast omdat sprekers soms *last minute* niet kwamen opdagen, of dat bepaalde academici juist wel aanwezig waren, maar pas bij aankomst registreerden, zodat hun naam dus niet in het uiteindelijk programmaboekje is te achterhalen.

9 Zie recent: P.J. Taylor, 'Extraordinary cities. Early "city-ness" and the origins of agriculture and states', *International Journal of Urban and Regional Research* 36 (2012) 415-447.

10 M.A. Smith, 'Sprawl, squatters and sustainable cities. Can archeological data shed light on modern urban issues', *Cambridge Archeological Journal* 20 (2009) 229-253.

GRAFIEK 1 SESSIES OP DE EAUH PRAAG 2012 EN HELSINKI 2016 VOLGENS CHRONOLOGISCHE FOCUS

Bron: Cities and societies in comparative perspective. Programme. Prague, Czech Republic, 29 August-1 September 2012 en Reinterpreting cities/Réinterpréter les villes. Programme. Helsinki, Finland, 24-27 August, 2016.

geval niet verder reikt dan het jaar 1000, het mythische breekpunt waarna vooral in West-Europa urbanisatiepercentages een sprong voorwaarts nemen.¹¹ Deze chronologische myopie van de EAUH – die aanvankelijk wellicht ook in een weinig-reflexieve, Europa-centristische uitgangspositie zat ingekapseld – weerspiegelt zich vandaag dus nog steeds in de programmatie van haar congressen.

Aan het andere uiteinde van het chronologisch spectrum, springt vooral de populariteit van stadsgeschiedenis naar de nieuwste tijd in het oog en dit zowel voor Praag 2012 als voor Helsinki 2016. De academische gerichtheid op de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis ligt voor de hand: ze lijkt een direct gevolg te zijn van de algemeen toegenomen interesse in stedelijke processen wereldwijd. Inderdaad, de historische aandacht voor de stad was al enige tijd groeiende en ook institutioneel aan te wijzen met de oprichting van nieuwe onderzoeksgroepen en gespecialiseerde stadshistorische tijdschriften allerlei.¹² Het besef dat we hoe langer hoe meer een *urban age* zijn geworden – met de triomfalistische verwijzing dat voor het eerst meer dan de helft van de wereldbevolking vandaag in steden leeft – heeft echter stadshistorisch onderzoek naar specifiek de nieuwste tijd een fikse duw in de rug gegeven.¹³ Meer en meer groeit het besef rond het unieke, stedelijke karakter van de eigen tijd, die oude voorspellingen rond een gehele *société urbaine* of *planetary urbanisation* helemaal lijken in te lossen.¹⁴ Die andere opvallende tendens, opnieuw bevestigd op het Helsinki-congres, met name dat van een

¹¹ Zie <http://www.eauh.eu/committee> (7 november 2016).

¹² Dit eigenste tijdschrift, bijvoorbeeld, ontsproot zo in 2006 uit de schoot van het in 2003 officieel opgerichte Centrum voor Stadsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen). Zie hiervoor: P. Stabel en M. Wagenaar, 'Stadsgeschiedenis. Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 1-6.

¹³ Voor een kritisch perspectief op het vaak triomfalistisch perspectief dat de huidige stadshistorische hausse onderbouwt, lees: B. Gleeson, 'Critical commentary. The urban age: paradox and prospect', *Urban Studies* 49 (2012) 931-943.

¹⁴ H. Lefebvre, *La révolution urbaine* (Parijs 1970) en N. Brenner (red.), *Impositions/explosions. Towards a study of planetary urbanisation* (Jovis 2014).

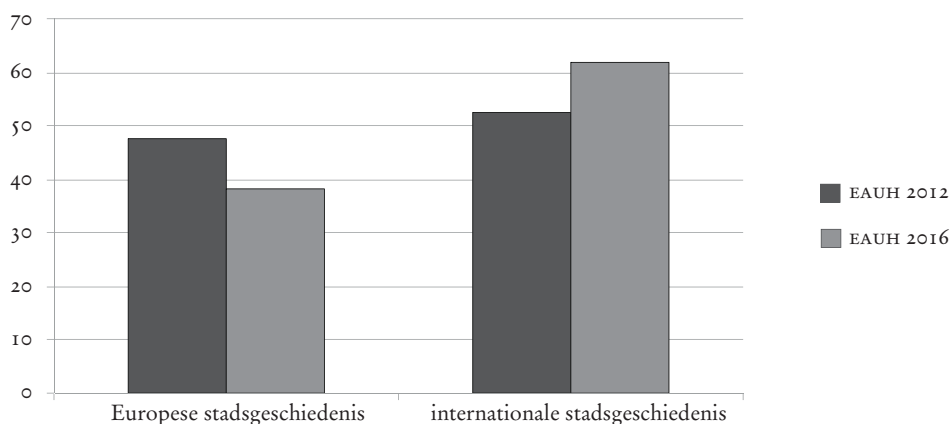
toenemende aandacht voor de ecologische problematiek die dit verstedelijkingsproces oproept, bevestigt deze trend. Zoals een van de sprekende sessietitels – *Urbanizing nature. The role of the city in reshaping nature 1500-2000*, georganiseerd door Dieter Schott (TU Darmstadt) en Tim Soens (Universiteit Antwerpen) – expliciet aangaf: zelfs de natuur geraakt steeds meer verstedelijkt, niet alleen in de realiteit van een krimpende en zich aanpassende natuur, maar ook in de perceptie van wat natuur dan wel in feite is en wat haar rol is in een verstedelijkte wereld.

Die gerichtheid op moderne verstedelijkingsprocessen in de negentiende, twintigste en vroege eenentwintigste eeuw, heeft ook comparatief, transnationaal en globaal stads-historisch onderzoek in de hand gewerkt.¹⁵ Meer en meer groeit het besef dat ‘steden’ en ‘verstedelijkingsprocessen’ geen unieke, westerse fenomenen zijn, maar een rijke en gelaagde geschiedenis kennen in vele delen van de wereld. Zoals gewoonlijk kwamen op het congres in Helsinki 2016 steden uit West-Europa en het Europese deel van het Middellandse Zeegebied uitgebreid aan bod: regio’s die van oudsher een sterke verstedelijking, of enkele dominante, grote steden kenden en waar stadshistorisch onderzoek al lang een gevestigde waarde is aan universiteiten en onderzoeksgroepen. Uit Grafiek 2 blijkt echter duidelijk dat de EAUH uit het Europese cocon gebroken is. Inderdaad, in vergelijking met Praag 2012 gingen in Helsinki 2016 meer dan 60 procent van de sessies ‘globaal’, al was dat, toegegeven, soms met de invoeging van maar één globale lezing in voor het overige nogal Europees-getinte sessies. Een opvallende tendens was alleszins een sterke aandacht voor de islamwereld, zowel via twee gespecialiseerde sessies over de stedelijke ruimte en middeleeuwse oorlogsvoering in islamitische steden, als in een aantal individuele papers. Daarbij werd duidelijk dat hier mooie mogelijkheden voor comparatief onderzoek liggen, zoals de paper van Malika Dekkiche en Peter Stabel (beiden Universiteit Antwerpen) illustreerde, die juridische ‘uitzonderingsruimtes’ in islamitische en Europese steden vergeleek. Hetzelfde kon gezegd worden voor trans-Atlantische vergelijkingen, die sinds Lissabon 2014, met een groot aandeel van Latijns-Amerikaanse onderzoekers, ook in Helsinki resultaten opleverde. De dynamiek van onderzoeksnetwerken werkt immers in grote mate accumulatief en de contacten die zo in Lissabon werden gelegd, bleken duurzaam te zijn in Helsinki.

Toch zijn hier opnieuw enige kanttekeningen bij te plaatsen. Het blijft evenwel een uitdaging om de exclusief Europese benadering van heel wat andere onderzoeksvelden te verbreden. Ondanks de expliciete verwelkoming van niet-Europese papers door meerdere organisatoren en de expliciete vraag tot comparatief onderzoek met niet-Europese regio’s, bleef de uiteindelijke respons gering en bestonden heel wat sessies uitsluitend uit Europese casestudies. Wel doen enkele sessies en papers verhopen dat de verbreding langzaamaan lijkt ingezet of kan worden uitgediept. Meer dan voorheen was er aandacht voor transnationale fenomenen, interculturele en interreligieuze contacten (waarover dadelijk meer). Tot nader orde blijven het echter veelal Europese en Noord-Amerikaanse onderzoekers uit eerder ‘Westerse’ instellingen die onderzoek naar niet-Europese regio’s voorstellen, op enkele uitzonderingen na. Slechts twee voorbeelden: in de sessie *Belief systems and the making of urban politics. Comparing cities in Europe and the wider mediterranean world (1100-1700)*, georganiseerd door Jelle

15 Zie hiervoor recent: P. Clark (red.), *The Oxford Handbook of cities in world history* (Oxford 2013) en N. Kenny en R. Madgin (red.), *Cities beyond borders. Comparative and transnational approaches to urban history* (Farnham 2015).

GRAFIEK 2 SESSIES OP DE EAUH PRAAG 2012 EN HELSINKI 2016 VOLGENS REGIONALE FOCUS

Bron: zie grafiek 1.

Haemers (Katholieke Universiteit Leuven) en Patrick Lantschner (University College London), bracht Amina Elbendary (American University of Cairo) een interessante paper over de deelname van het religieuze establishment aan protestbewegingen in de steden Caïro, Mahalla, Damascus en Aleppo in de vijftiende eeuw. In de sessie *Adapting city in the world of changing boundaries (16th-20th centuries)*, georganiseerd door Kirill Borisovich Nazarenko (Saint-Petersburg State University), maakten Seyed Milad Taheri (Iran University of Science and Technology) en Zeynab Ramesht (Art University of Isfahan) een analyse van de impact van de moderniteit (vroege twintigste eeuw) op historische steden. In een eerder methodologische *case study* over Yazd, de oudste adobe-stad van Iran, plaatsten zij vooral de relatie tussen de morfologische en de sociale structuur van de stad in de kijker. Zij waren zeker niet de enige niet-Europese (en niet-Noord-Amerikaanse) onderzoekers die nieuwe benaderingen vanuit een heel ander paradigma naar voren schoven, maar echt breed kan deze beweging bezwaarlijk worden genoemd.

Om het nog steeds latente ‘instellings-eurocentrisme’ te doorbreken, zou het goed zijn om in de toekomst meer onderzoekers te kunnen ontmoeten uit (Noord-)Afrika, het Nabije Oosten en Azië zelf. Doorheen de geschiedenis waren deze regio's niet enkel belangrijke handelspartners van Europese steden – en invloedrijk in een transculturele uitwisseling met Europa – de studie van deze ‘werelden van steden’ is op zichzelf ook boeiend en kan instrumenteel blijken te zijn om oude, vastgeroeste Westerse dogma's en concepten binnen de stadsgeschiedenis en stadstheorie te doorbreken.¹⁶ Ook hier zou een geografische verbreding van het EAUH-comité zoden aan de dijk brengen. Met uitzondering van corresponderende leden Michèle Dagenais (Université de Montréal) en Andrew May (University of Melbourne) zijn alle bestuursleden tot nader orde Europees en allemaal opvallend blank.¹⁷ De Keniaanse historica/antropologe Wangui

¹⁶ Lees in dit opzicht bijvoorbeeld: T. Edensor en M. Jayne (red.), *Urban theory beyond the West. A world of cities* (New York 2012) en A. Roy en A. Ong (red.), *Worlding cities* (Malden 2011).

¹⁷ Zie opnieuw: <http://www.eauh.eu/committee> met daar een foto die boekdelen spreekt (7 november 2016).

Kimari (niet toevallig verbonden aan York University, Canada) verbaasde zich er bijvoorbeeld over dat zij klaarblijkelijk de enige onderzoeker was met zichtbare *roots* in sub-Sahara Afrika. Haar paper over de specifieke geschiedenis van een aantal sloppenwijken in Nairobi – aanvankelijk gepland volgens Westerse *garden-city-movement* ideeën – toonde nochtans overduidelijk aan dat ze op haar plaats was op dit stadshistorische congres. Als het de EAUH echt menens is om globaal te gaan, dan zal dus een inhaalslag nodig zijn. Een eerste stap daartoe kan bestaan uit een verbreding van het bestuurscomité. Dat zou de EAUH echter voor nog meer fundamentele keuzes plaatsen. Ofwel ziet ze zichzelf, zoals vandaag meer en meer gebeurt, als een Europese instelling die wil onderzoeken welke invloeden, contacten en verstrengelingen Europa en haar steden hebben onderhouden met de rest van de wereld. Deze strategie kan uit een *provincialising*-Europe reflex bestaan, die wil nagaan wat nu juist de eigenheid en positie van Europa is in de rest van de wereld, maar deze invalshoek zal wellicht niet iedereen buiten Europa aanspreken en blijven boeien.¹⁸ Ofwel stelt ze haar *global history*-ambities enigszins bij en streeft ze, bijvoorbeeld met de Amerikaanse en andere stadshistorische associaties en netwerken, naar een nieuw wereldforum, naar analogie met bijvoorbeeld de World Economic History-congressen (WEH), of de International Planning History Society (IPHS). Beide strategieën sluiten elkaar trouwens niet noodzakelijk uit.

Het specifieke karakter van het congres te Helsinki 2016 valt misschien nog het best te analyseren door een inhoudelijke dieptelezing te maken van de diverse thema's en invalshoeken die op het congres centraal stonden (Grafiek 3)

Gerangschikt volgens algemene categorieën valt onmiddellijk af te lezen dat de verschillen tussen Praag 2012 en Helsinki 2016 klein waren. Zo schreef men al – enigszins dramatisch – in 2012: 'als stadshistorici anno 2012 academisch relevant willen blijven, dan zullen ze een herintegratie van de grote sociaaleconomische vraagstukken niet uit de weg mogen gaan'.¹⁹ Daar lijkt voornog weinig van in huis te komen en dit hoewel juist de recente kredietcrisis van 2008 en de daaropvolgende verschuivingen in het politiek-economische weefsel van steden, bijzonder boeiende vergelijkingen met het verleden mogelijk maken. Het veelbesproken werk van Thomas Piketty, bijvoorbeeld, met zijn nadruk op de dynamiek van sociaaleconomische ongelijkheden, lijkt de stadshistorici in Helsinki volledig voorbij te zijn gegaan.²⁰ Een van de weinige meer economische sessies, *Gender, credit and creditworthiness in premodern cities (1200-1800)*, georganiseerd door Andrea Bardyn (Katholieke Universiteit Leuven en Universiteit Antwerpen), Anna Bellavitis (Université de Rouen) en Cathryn Spence (University of New Brunswick), handelde wel over de rol van stedelijke kredietmarkten. En dan nog vanuit een nadrukkelijk genderperspectief, een invalshoek die economische historici weer al te vaak links hebben laten liggen. Stuk voor stuk toonden de papers in de sessie aan dat vrouwen als debiteurs en als crediteurs een belangrijke rol speelden in stedelijke kredietnetwerken, al hadden ze vaak een relatief klein aandeel op kredietmarkten.

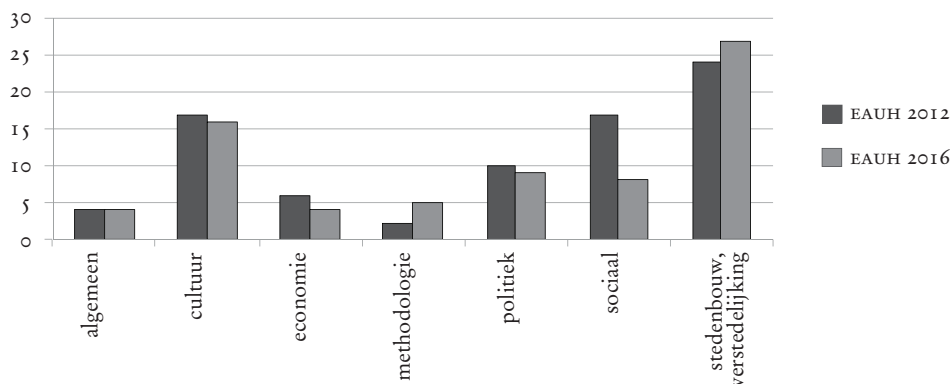
In nog een andere sessie, *The impact of the second industrialisation utilities on Eu-*

18 Lees hiervoor ter introductie: D. Chakrabarty, *Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference* (Princeton 2000).

19 Blondé e.a., 'Stadsgeschiedenis in meervoud', 280.

20 T. Piketty, *Le capital au XXIe siècle* (Parijs 2013).

GRAFIEK 3 SESSIES OP DE EAUH PRAAG 2012 EN HELSINKI 2016 VOLGENS THEMATISCHE FOCUS

Bron: zie grafiek 1.

ropean urban growth, 19th-20th centuries, georganiseerd door Andrea Giuntini (Università di Modena), Jesus Miras Araujo (Universidade da Coruña), Massimo Moraglio (Technische Universität Berlin), en deze keer met betrekking tot de nieuwste tijd, stond het belangrijk concept van stedelijke economische groei centraal. Maar daarmee zijn we ook al bijna door alle economische thema's in Helsinki. Deze laatste vermelde sessie besteedde trouwens meer aandacht aan belangrijke technologische en infrastructurele vernieuwingen in het stedelijke weefsel (zoals elektriciteitsvoorziening, spoorweg-infrastructuur, enzovoort) dan aan 'harde' economische groeibecijferingen als dusdanig. Echt kwantitatieve, laat staan cliometrische *approaches*, zijn een zeldzaamheid op de EAUH. Naar welke thema's en vragen ging dan wel de aandacht uit in Helsinki 2016 en waarom? Hoe werden centrale onderzoeksvragen relevant gemaakt voor de eigen tijd, hoe werden ze verantwoord, en hoe haakten ze in op het centrale thema van het congres, *Reinterpreting cities/Réinterpréter les Villes*? Een beantwoording van deze vragen stellen we in de volgende paragraaf centraal.

De EAUH te Helsinki: naar een revisie van de stad?

Al op de twee openings-*keynotes* van Riitta Nikula (University of Helsinki) en Maarten Prak (Universiteit van Utrecht) werd het belang aangestipt om stadsgeschiedenis blijvend heruit te vinden, of toch gevestigde wijsheden en waarheden te herzien en/of te 'herinterpretieren'. Bij Nikula, een architectuurhistorica, kreeg het congressthema een wel erg concrete invulling in de juxtapositie van visionaire plannen op de stadontwikkeling van Helsinki met de uiteindelijke, gerealiseerde praktijk en zo gegroeide contradicties. Het is een goede gewoonte van het congres dat de gaststad in de openingszitting ook extra in de belangstelling wordt geplaatst. Stadsgeschiedenis blijft toch in eerste instantie een benadering die steden wil lezen en ontleden in hun constituerende elementen. Meer ambitieus en programmatorisch van aard was de lezing van Maarten Prak, een sociaaleconomisch historicus. In een notendop herhaalde hij het belang van een stadsgeschiedenis die bovenal interdisciplinair en globaal-comparatief is en uiteindelijk gericht op de lange-termijn. Centraal daarbij stond zijn oproep om tot een

‘stadshistorische agenda’ te komen: volgens Prak zou de ‘meer succesvolle’ sociaaleconomische geschiedenis die wel hebben, maar de stadsgeschiedenis veel te weinig. En hij deed zelf onmiddellijk een oproep om die stadshistorische agenda vooral te stroomlijnen rond drie stedelijke *grand narratives* die de bredere samenleving en beleidsmakers aanbelangen, namelijk migratie, burgerschap en creativiteit & cultuur. In toch soms gechargeerde bewoordingen hamerde hij op het belang van deze thema’s, waarvan de maatschappelijke meerwaarde volgens hem ook de slaagkansen bij projectaanvragen allerlei danig zou vergroten. Of financierbaarheid van het onderzoek zo centraal moet staan in de keuzes die stadshistorici moeten maken en of Praks keuzes ook omwille van wetenschappelijke argumenten de enige of zelfs maar de meest prioritaire zijn, liet hij zelf in het midden. Maar alleszins lijkt een principiële zoektocht naar relevante thema’s die toelaten om met de globale stedelijkheid van vandaag om te gaan, zeker gerechtvaardigd. Op zijn minst een discussie hierover en een gerichte focus op centrale aandachtspunten in het stadshistorisch onderzoek, is zonder enige twijfel een strategie om het wetenschappelijk debat over de historiciteit van steden te stimuleren.

Wie het programma van Helsinki 2016 van dichtbij bestudeert, kan niet anders dan besluiten dat alvast het thema van migratie reeds volop de onderzoekstijd van stadshistorici domineert. Of deze academici nu werken over de middeleeuwen, nieuwe tijd, of nieuwste tijd, de schaduw van de migratiegeschiedenis hing alomtegenwoordig over het internationaal congres. De historische studie van migratie en mobiliteit staat uiteraard al langer op de onderzoeksagenda. Maar toch verraadt het gewicht van dit thema eens te meer de wijsheid dat historici niet zo zeer ‘objectief’ en ‘afstandelijk’ een verleden werkelijkheid beschrijven, maar vaak eerder werken vanuit een geëngageerd, historisch-wetenschappelijke betrokkenheid bij eigentijdse maatschappelijke problemen, kwesties en debatten.²¹ De voortdurende onrust in Syrië en daarbuiten – en vooral het klaarblijkelijk gebrek aan consensus en daadkracht van de Europese Unie om op de eigentijdse ‘vluchtelingencrisis’ een gefundeerd antwoord te bieden – echoot door in sessies allerlei, en verklaart, bijvoorbeeld, ook ten dele de al hoger aangehaalde interesse in de islamwereld.

De sessie *Strangers in the city. Migration, identity and place 1200–1700*, georganiseerd door Matthew Davies (University of London), Francesco Guidi-Bruscoli (University of Firenze), Bart Lambert (University of Durham) en Milan Pajic (Universiteit Gent), had, bijvoorbeeld, als doel nieuwe onderzoekspistes en methodologieën uit te wisselen. Het bood eveneens de gelegenheid om de publiek toegankelijke database *England’s immigrants* (www.englishimmigrants.com) onder de aandacht te brengen. Die toont overtuigend aan hoe al heel vroeg in de geschiedenis steden en landen door migratiestromen gevormd werden. Verschillende papers focusten op de identiteitsafbakening van de stedelijke gemeenschap, en de strategieën van nieuwkomers om zich te assimileren. Jonas Roelens (Universiteit Gent) paper over migranten die veroordeeld werden voor sodomie in de Zuidelijke Nederlanden, illustreerde mooi hoe de eigen gemeenschap bij uitstek als puur (heteronormatief) werd gepercipieerd en sodomie (net zoals andere misdaden) als een ‘vreemd’ misdrijf. Migrantenvonden weliswaar geen grotere vervolging voor sodomie dan burgers, maar zij werden, mede

21 Lees bijvoorbeeld ter illustratie: J. Guldi en D. Armitage, *The history manifesto* (Cambridge 2014).

door hun vaak zwakkere sociale positie, wel zwaarder gestraft. Vooral de papers over arbeidsmigratie benadrukten de rol van instellingen, met een sterke focus op gilden, in het opwerpen van barrières voor nieuwkomers, maar eveneens voor het creëren van integratiemogelijkheden. Ook huwelijken vormden een belangrijke toegang voor migranten tot de stedelijke gemeenschap. De bijdrage van Heather Dalton (University of Melbourne) toonde zo aan hoe buitenlandse handelaars via een huwelijk met een lokale vrouw toegang vonden tot lokale netwerken, waarbij zij terecht aanstipte dat genderrelaties en vrouwen in onderzoek naar pre-industriële handel en migratie nog steeds te weinig aan bod komen.

Intensieve handel- en migratiestromen hadden nochtans een belangrijke invloed op genderrelaties in steden, zo werd duidelijk in de sessie *Gender in maritime, trading and imperial towns. European and Atlantic urban communities c. 1650–1850*, georganiseerd door Deborah Simonton (University of Southern Denmark) en Emma Hart (University of St. Andrews). Deze sessie stelde de vraag in welke mate steden die sterk verankerd waren in internationale handelsnetwerken eigen genderverhoudingen hadden. Verschillende papers verkenden hoe in dergelijke steden, en zeker in havensteden, vaak meer economische mogelijkheden bestonden voor vrouwen dan in andere steden, wat een belangrijke pull factor voor migratie kon zijn. Hoewel die economische mogelijkheden vaak beperkt waren tot bepaalde niches, zoals kleinhandel, de textiel- of de dienstensector, waarschuwde Deborah Simonton om het belang van deze activiteiten niet te onderschatten. Bovendien waren vrouwen vaak ondernemers, en speelden ze een belangrijke rol in sociale netwerken, zoals de paper van Maarten F. Van Dijck (Erasmus Universiteit Rotterdam) over Nederlandse kolonies in Kaapstad en New Amsterdam illustreerde. Toch mogen de grotere mogelijkheden die handelssteden aan vrouwen boden niet veralgemeend worden: veel hing af van de lokale wetten en instellingen.

Vele vragen die werden opgeroepen in de sessies over migratie, kwamen ook terug in sessies over inclusie en exclusie in de stedelijke gemeenschap. Met deze sessies was ook de overstap gezet naar het tweede belangrijke onderzoeksthema – aangehaald door Maarten Prak – namelijk de complexe, historische notie van stedelijk ‘burgerschap’. De ene sessie – *Urban spaces, mobility and ‘citadinité’ in the mediterranean cities*, georganiseerd door Eleonora Canepari (Aix-Marseille Université) en Brigitte Marin (Aix-Marseille Université) – richtte zich op het concept ‘citadinité’, met als doel de notie van ‘behoren tot een stad’ breder dan het juridische begrip burgerschap in te vullen en te focussen op actuele praktijken van burgerschap. De andere sessie – *Out! Expulsions and removals from the urban communities, from the middle ages to the present*, georganiseerd door Hilde Greefs (Universiteit Antwerpen) en Anne Winter (Vrije Universiteit Brussel) – gebruikte diverse vormen van verbanning en uitsluiting uit de stad om te bestuderen hoe (stedelijke) machthebbers de eigen gemeenschap afbakenden. Hoewel hier al heel wat onderzoek naar is gebeurd, haalden de organisatoren terecht aan hoe tot nu toe een comparatieve dimensie nagenoeg ontbreekt, zowel tussen verschillende regio’s en soorten steden, als tussen verschillende periodes en vormen van uitsluiting uit de stedelijke gemeenschap. Papers uit verschillende tijdvakken in de sessie maakten duidelijk dat vooral mensen met een migratie-achtergrond en andersgelovigen in de pre-industriële periode vaker dan anderen bestraft werden met een verbanning. De meeste papers beperkten zich tot één casus, die in de discussie

achteraf werden vergeleken. De enige comparatieve paper in de sessie smaakte echter naar meer nauwgezet vergelijkend onderzoek in dit veld. Ariadne Schmidt en Jeannette Kamp (beiden Universiteit Leiden) bestudeerden de verbanningspolitiek in Frankfurt am Main en Leiden, waarbij de eerste stad een casus vormde van een 'gesloten' stad, en de tweede van een 'open' stad, waar nieuwkomers makkelijker toegang hadden tot burgerschap en ambachtsgilden. Opmerkelijk genoeg werd verbanning in beide steden op gelijkaardige wijze ingezet tegen vreemdelingen. Het vaak geroemde 'inclusieve' karakter van de Nederlandse steden had dus zijn beperkingen.

De notie burgerschap was ook nauw verweven met de geloofspraktijken van stedelingen in het verleden. Dat werd vooral duidelijk in de sessie *Belief systems and the making of urban politics. Comparing cities in Europe and the wider mediterranean world, 1100-1700*, georganiseerd door Jelle Haemers (Katholieke Universiteit Leuven) en Patrick Lantschner (University College London). De sessie combineerde recente inzichten uit de religieuze geschiedenis met die over de politieke geschiedenis van de middeleeuwse en vroegmoderne stad en ging na hoe religieuze denkbeelden het bestuur en het beleid in steden hebben vormgegeven. Meer dan vermoed wordt, laten gezagsdragers zich namelijk leiden door religieuze ideeën als ze een bepaald beleid uitstippelen en rechtvaardigen. Uit verschillende lezingen bleek dat de propaganda van beleidsmakers om genomen keuzes te legitimeren én de motivatie van burgers om zich hiertegen te verzetten, in West en Oost heel gelijkaardig was. Twee uitstekende papers van Igor Knezevic (University of Pennsylvania) over zeventiende-eeuws Sevilla enerzijds en van Amina Elbendary (American University of Cairo) over vijftiende-eeuws Caïro anderzijds toonden elk apart aan dat het verzet van burgers gemotiveerd werd door religieuze ideeën over rechtvaardige fiscaliteit en billijk bestuur. Net zoals stadsbestuurders in steden stelden dat ze zich door het geloof gesteund voelden om bepaalde beslissingen door te drukken, zo rechtvaardigden burgers hun verzet met gelijkaardige overtuigingen over goed en kwaad. Verder demonstreerde Frances Andrews (University of St. Andrews) dat de aanwezigheid van vooral bedelorden in de laatmiddeleeuwse stad verantwoordelijk kan worden geacht voor de wijde verspreiding van christelijke ideeën over 'goed bestuur', terwijl uit de discussie achteraf bleek dat gelijkaardige religieuze bewegingen ook in het Midden-Oosten een aantoonbare invloed hebben gehad. Kortom, hoewel de invloed van religie op politieke besluitvorming en burgerschap in het Midden-Oosten en het Europese vasteland nog grotendeels een onontgonnen terrein is, moedigde deze sessie alvast interessante onderzoekspistes aan voor verdere vergelijking tussen West en Oost.

We vermeldde het al hoger: dergelijke nadrukkelijk comparatieve, transnationale of vergelijkende oefeningen in stadsgeschiedenis waren duidelijk aanwezig te Helsinki. Dat was bijvoorbeeld ook het geval in de gespecialiseerde sessie *Inter-city competition in global urban history (middle ages-early modern period)*, georganiseerd door Jeroen Puttevils, Malika Dekkiche en Peter Stabel (allen Universiteit Antwerpen). Interstedelijke concurrentie is een relatief nieuwe en veelbelovende piste in het stadshistorisch onderzoek en ze draagt in grote mate bij tot het 'herinterpreteren van steden'. Zoals onder meer Oscar Gelderblom al eerder aantoonde, gaf concurrentie op handelsvlak aanleiding tot institutionele verandering die dan weer tot economische groei kon lei-

den.²² In sterk verstedelijkte gebieden kopieerden steden *best practices* van elkaar, maar interstedelijke concurrentie beïnvloedde ook het verstedelijkingsproces zelf. Hoewel de sessie-organisatoren sterk pleitten voor comparatief onderzoek in regio's met een verschillende mate van urbanisatie en marktintegratie en behorend tot diverse politieke systemen, bij voorkeur ook buiten Europa, behandelden de drie papers alleen Engeland, Italië en Duitsland. John Lee (University of York) besprak de concurrentie in de Engelse lakenproductie, terwijl Cristina Sasse (Justus-Liebig-Universiteit Giessen) Engelse commerciële adresboeken gebruikte om aan te tonen hoe die de interstedelijke concurrentie bevorderden en daarbij een goede marketing voor de eigen stad bleken te zijn. Interessant was hoe Michael Paul Martocchio (Northwestern University) dieper inging op de eigenlijke mechanismen van concurrentie en samenwerking. Hij toonde aan hoe elites onder meer hun militaire apparaat, kredietmarkten, diplomatieke netwerken en instituties aanpasten om tot samenwerking te komen tussen grote steden zoals Firenze, Ulm en Venetië en de steden in hun ruime omgeving, wat uiteindelijk het staatsvormingsproces ten goede kwam.

Die focus op de concurrentie of samenwerking zelf en de onderliggende mechanismen om die te realiseren, kwam niet helemaal tot rijping in sommige papers in de andere sessie die interstedelijke concurrentie tot onderwerp had. Nochtans stelden de organisatoren Maria Asenjo-Gonzalez (Computense University Madrid), Elisabeth Crouzet-Pavan (Sorbonne) en Andrea Zorzi (Università degli Studi di Firenze) van de sessie *Urban hierarchy. The interaction between towns and cities in Europe in late medieval and early modern times* zeer relevante vragen. Hoe leidden processen van interstedelijke concurrentie tot veranderingen in stedelijke hiërarchie en hoe bepaalde dat uiteindelijk de politieke beslissing om één stad tot hoofdstad te promoveren? Verschillende papers waren teleologisch van aard in die zin dat ze meer beklemtoonden waarom één stad tot centrumstad ontwikkelde of tot hoofdstad werd gekozen en minder hoe de voorafgaande hiërarchisering op basis van interstedelijke concurrentie tot stand was gekomen. Niettemin reikte de sessie wel belangrijke variabelen voor verder onderzoek aan: het juridisch-institutioneel kader waarbinnen steden wel of niet konden ontwikkelen, militaire macht, economisch-functionele differentiatie tussen steden, uiteenlopende economische ontwikkeling en demografische groei. Toch bleken vooral 'informatie' en 'communicatie' belangrijke factoren te zijn. Handelssteden creëerden de noodzakelijke internationale omgeving waarin informatie werd uitgewisseld, terwijl steden die zich nabij de bestaande machtscentra bevonden meer mogelijkheden kregen om via persoonlijke netwerken de politiek te beïnvloeden. Zoals de organisatoren ook stelden is meer empirisch-comparatief onderzoek naar stedelijke concurrentie en evoluerende hiërarchie noodzakelijk om de dynamiek van steden te kunnen capteren, maar ook om het reactievermogen van stedelijke netwerken ten aanzien van nieuwe uitdagingen diepgaand te kunnen onderzoeken.

Ook met betrekking tot het derde en laatste van de door Maarten Prak geprefereerde stadshistorische thema's – creativiteit & cultuur – was comparatief-transnationaal onderzoek *en vogue*. Cultuurhistorisch onderzoek naar de stad was trouwens de op één na populairste thematische cluster te Helsinki (zie opnieuw Grafiek 3). Interes-

²² O. Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2013).

sant was bijvoorbeeld de sessie over *European seaport cultures*, georganiseerd door de architectuurhistorica Carola Hein (TU Delft) en Dirk Schubert (HCU Hamburg), die onderzocht hoe onder meer politici, bedrijfsleiders en stadsplanners culturele dynamieken, architectuur, erfgoed, en zelfs de geschiedenis van de stad, specifiek hebben aangestuurd voor herontwikkeling van Europese havens in de laatste 150 jaar – van Barcelona, over Liverpool, Marseille, Rotterdam, enzovoort. Die laatste drie steden stonden centraal in de lezing van Paul Van de Laar en Reinhilde Sennema (beiden Erasmus Universiteit Rotterdam), die inging op de Europese overheidspraktijk om bepaalde steden uit te roepen en te ‘rebranden’ tot *European capitals of culture*.²³ Het Europees programma is een prachtige testcase om na te gaan wat de stedelijke effecten waren en zijn van een Europese politiek die vanaf de jaren 1980 steeds nadrukkelijker culturele politiek aan economische agenda’s koppelde. Met zijn ondernemingsgerichte *incentives* om stedelijke economische groei te stimuleren – en via allerhande culturele evenementen en de oprichting van *flagshi* -culturele projecten en gebouwen (zoals het in 2013 geopende *Musée des civilisations de l’Europe et de la Méditerranée* in Marseille) – kan de rol van erfgoed en geschiedenis in stedelijke branding-processen allerlei worden bestudeerd. Volgens Van de Laar en Sennema was de zogenaamde *urban waterfront-regeneration* in de drie onderzochte steden, en zeker in Rotterdam, een succes te noemen, precies omdat het beleid niet enkel, of zelfs niet in de eerste plaats, gentrificatie en ‘neoliberale’ stedenbouw faciliteerde, maar ook een nieuwe vorm van historisch doorleefde gemeenschapszin in de hand probeerde te werken in de sociaal en cultureel super-diverse havendistricten. De toekomst zal uitwijzen of hiermee ook een dam is opgeworpen tegen extreemrechtse en populistische politici, die in havensteden (ook bijvoorbeeld in Antwerpen) steeds een gewillig electoraat hebben gevonden.²⁴

Veruit de meest populaire thematische cluster waarlangs stadsgeschiedenis werd herbekeken – de stad als gebouwde plaats en geleefde ruimte – viel buiten de onderzoeksagenda van Prak, maar werd wel aangeraakt in de zonder meer schitterende *keynote* van de Amerikaans-Indische historica Swati Chattopadhyay (University of California, Santa Barbara). Duidelijk vertrekkend vanuit een postkoloniaal perspectief, was haar zorgvuldig en intelligent opgebouwde lezing een uitgesproken ode aan kritisch en vraag-gestuurd micro-historisch onderzoek. Chattopadhyay zette zich daarbij af tegen al te modieuze *big-data* of positivistisch-modelmatige benaderingen (bijvoorbeeld de *smart city*-beweging), waarbij een bevraging van de eigen uitgangspunten – laat staan die van de bronnen! – nog maar zelden aan de orde is. In de plaats stelde ze een aanpak voor die fundamenteel breekt met al te universalistische noties rond de stad, en wees ze op de fundamentele plaats- en tijdsgelatenheid van onze stadshistorische definities en concepten. Zelf is ze daarbij geïnteresseerd om via een aandachtig re-contextualiseren van objecten, ruimtes en praktijken te komen tot een soort *bottom-up* begrip van de duale notie subalterniteit-dominantie. Hierin toonde ze zich een aanhanger van de historicus James Deetz, die met de klassieker *In Small Things Forgotten* tot een gelijk-

²³ Zie voor een korte geschiedenis en achtergrond hiervan: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en (16 november 2016), met daar ook een brochure over de 30-jarige geschiedenis van het proces van culturele ‘rebranding’ (tussen 1985-2015).

²⁴ Over de invloed van de Europese culturele politiek te Antwerpen, na 1993 toen de stad werd uitgeroepen tot culturele hoofdstad, lees: J. Van den Broeck, P. Vermeulen, S. Oosterlynck en Y. Albeda, *Antwerpen, herwonnen stad? Maatschappij, ruimtelijke plannen en beleid – 1940-2012* (Brugge 2015).

aardig microchirurgisch begrip van de geschiedenis had opgeroepen.²⁵

Dat een microhistorische benadering zich goed leent tot een geschiedenis van de stad als gebouwde plaats en geleefde ruimte, kwam in verschillende sessies duidelijk naar voren. Dit bleek, bijvoorbeeld, uit de sessie *Inner city redevelopment 1300-1800. Transformations of the structure and appearance of pre-modern towns*, georganiseerd door Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel) en Reinout Rutte (TU Delft). Stadsuitbreidingen of -inkrimpingen, en stadsrenovaties als gevolg van economische groei, religieuze veranderingen, uitbreidende hoofdstedelijke functies en rampen zoals de pest en stadsbranden, kunnen dan wel goed gedocumenteerd zijn, toch blijft het moeilijk om herverkavelingen van en functiewijzigingen in bestaande bouwblokken en hun impact op de bredere stedelijke omgeving precies in kaart te brengen en te duiden. Een microhistorische benadering dringt zich dan vaak op, zoals geïllustreerd in de lezing van Liisa Seppänen (University of Turku). Onder meer haar detaillistische focus op bouwmaterialen en de impact van deze keuzes op het omliggende platteland toonde aan dat een fijnmazige aanpak tot mooie onderzoeksresultaten kan leiden. Daarbij combineerde Seppänen knap interdisciplinaire inzichten van onder meer archeologen en geografen. Haar langetermijnperspectief en de interactie tussen sociale, economische en professionele differentiatie enerzijds en de bebouwde omgeving anderzijds maakten dit een zeer boeiende presentatie. Niet enkel de binnenstad als dusdanig, ook de stedelijke rand en periferie, bepaalde plaatsen (de straat, het kerkhof, het stadsplein, ondergrondse plekken, plaatsen voor kinderen in de stad, enzovoort) en gebouwen (arbeiderswoningen, appartementsblokken, overheidsgebouwen, enzovoort), passeerden in deze thematische cluster rond de gebouwde stad de revue.

Benaderingen die de geleefde praktijk en belevingswereld van stedelingen en de stedelijke ruimte willen vatten, waren ook populair te Helsinki 2016. Deze onderwerpen vragen bij uitstek om een secure, microscopische aanpak. Dat bleek bijvoorbeeld bij diverse sessies die inzoomden op sensaties en emoties in en over de stad, een duidelijke *trendy* topic. De sessie *Sensing urban darkness and light in early modern and contemporary towns* van Panu Savolainen (University of Turku) en Sophie Reculin (Lille 3), wenste zich niet enkel te beperken tot het 'ervaren van donker', maar wilde ook onderzoeken hoe andere zintuigen het beperkte zicht in de nachtelijke stad compenseerden en vooral hoe dat uit bronnen af te leiden was. De papers zelf brachten die zintuiglijke compensatie niet echt naar boven, maar toonden wel mooi aan hoe de ervaren scheiding tussen dag en nacht en de introductie van kunstlicht verschilde naargelang van regio en sociale klasse. Toch bleek ook dat vooral de gebruikte bronnen (normatieve bronnen versus procesdossiers) de onderzoekers de nacht verschillend lieten ervaren. Ook geurzin en zicht kregen de nodige aandacht in de gespecialiseerde sessie *The noses and eyes of the city. Reinterpreting early modern politics and administrative practices of hygiene* van Hanna Sonkajärvi (Universidade Federal de Rio de Janeiro) en Birgit Näther (Universität München). In deze sessie werd gevraagd stedelijke ecologische problemen niet vanuit een hedendaagse bril te bekijken, maar wel te zoeken naar de contemporaine percepties van netheid en hygiëne, hoe die tot stand kwamen of veranderden en

25 J. Deetz, *In small things forgotten. An archaeology of early American life* (New York 1977).

leidraden werden voor een wijzigend stedelijk (ecologisch) beleid. Catherine Denys (Université de Lille) beklemtoonde hierbij hoe toenemende klachten over vuil in achttiende-eeuwse steden niet noodzakelijk wijzen op een falend ecologisch beleid maar veeleer op veranderende normen en verwachtingspatronen bij (een deel van) de bevolking. Een toenemende geurgevoeligheid viel niet toevallig samen met een veranderend veiligheidsgevoel in steden, wat in diezelfde periode leidde tot de ruimere verspreiding van straatverlichting. Ten slotte, in de sessie *Everyday experiences and emotions in transforming urban environments, 19th-20th century*, georganiseerd door Anneleen Arnout en Bart Tritsmans (beiden Universiteit Antwerpen) en in *Railways and cities. Sensorial and emotional perspectives* van Nicolas Kenny (Simon Fraser University, Vancouver) en George Revill (The Open University, Milton Keynes), werd, innovatief genoeg, een lans gebroken voor de zoektocht naar emoties in de ervaring en beleving van de snel moderniserende stad in de negentiende en twintigste eeuw. Niet alle papers waren daarbij even informatief of leerrijk omdat een duidelijk conceptueel-theoretisch of methodologisch raster ontbrak om de *history of emotions* te onderscheiden van een al langer bestaande culturele belevingsgeschiedenis. De paper van Camilla Schjerning (Odense City Museum), bijvoorbeeld, beloofde een 'emotionele geografie' van Odense te zijn, maar kwam niet veel verder dan een aaneenrijgen van representaties van Odense op basis van visuele en beschrijvende bronnen.

De zoektocht naar geschikte stadshistorische concepten, definities en methodes stond meer uitgesproken centraal te Helsinki 2016, niet verwonderlijk gezien de nadruk van het hoofdthema op *Reinterpreting cities/Réinterpréter les Villes*. Opvallend daarbij was de opmars van *digital humanities*-methodologieën, en dit zowel voor de interpretatie van bronteksten als stedelijke kaarten, plannen en ruimtes. De snelle ontwikkeling de laatste jaren van computersoftware en -toepassingen, heeft ertoe geleid dat archieven op veel grotere schaal worden gedigitaliseerd (zie de sessie *Facilitating urban history. Archives in digital transformation* van Soren Bitsch (Aarhus City Archives) en Mikkil Thelle (Aarhus University). De nieuwe digitale methodes en technieken maken ook vernieuwend stadsonderzoek en nieuwe historische inzichten mogelijk. Dit laatste bleek duidelijk in de sessie *Reinterpreting space and spatial relationships*, georganiseerd door Richard Rodger (University of Edinburgh) en Susanne Rau (Universität Erfurt), waar onder meer vernieuwende *digital mapping*-technieken, historisch GIS en *spatial syntax* analyses werden voorgesteld. Zeer interessant was ook *Mapping networks in historical cultural markets. Methods and tools*, georganiseerd door Claartje Rasterhoff (Universiteit van Amsterdam), Dries Lyna (Radboud Universiteit Nijmegen) en Karol Jan Borowiecki (University of Southern Denmark), waar de 'digitale revolutie' ten dienste stond van culturele netwerkanalyse. De organisatoren namen daarbij een opmaat op de veel gehoorde kritiek dat digitale netwerk-visualisering en ruimtelijke *mapping* misschien wel indrukwekkend ogen, maar al te vaak hun zijn doel voorbij schieten. Arbeidsintensiviteit inzake bronverwerking en bemeestering van soms weinig gebruiksvriendelijke software neemt zo de bovenhand, terwijl de toehoorder juist eerder overtuigd wil worden van de analytische meerwaarde van de nieuwe *tools*. Via de analyse van *cultural industries*, zoals filmproductie, het boek- en kunstbedrijf, kwamen verschillende analytische nieuwigheden voor het voetlicht. Harm Nijboer en Marten Jan Bok (beiden Universiteit van Amsterdam) maakten bijvoorbeeld van de

gelegenheid gebruik om de ECARTICO-database aan een breder publiek te presenteren (www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/), een gestructureerd, biografisch informatiesysteem met data en informatie uit het leven van nu bijna 7.900 kunstenaars actief in de Nederlanden tussen c. 1475 en c. 1725. Nijboer en Bok illustreerden treffend het analytisch potentieel van de via diverse *queries* doorzoekbare ECARTICO-database door een vergelijkende studie te maken naar Antwerpen en Amsterdam als rivaliserende kunstcentra. Uit de presentatie kwam treffend naar voren dat Antwerpen tot zeker 1640, het sterfjaar van Rubens, leidinggevend bleef, in tegenstelling tot vaak gangbare opinies binnen de bestaande historiografie.

In het kielzog van de stadshistorische vernieuwingsdrang op methodologisch gebied, probeerden in Helsinki tal van sessies bewust en expliciet de disciplinaire beperkingen van de geschiedwetenschap als dusdanig open te breken. De stad is dan ook bij uitstek een complexe, gelaagde en hybride realiteit, die precies uitnodigt om op verschillende manieren benaderd en bekeken te worden. En inderdaad vinden tal van architectuurwetenschappen al vlot de weg naar de EAUH. Dit blijkt minder het geval met betrekking tot planologen en geografen en nog minder wat betreft de stadssociologische en stads-economische subdisciplines. Opnieuw kan als verklaring hiervoor de samenstelling van het EAUH-comité worden aangehaald. Het valt in elk geval wel op dat de EAUH opvallend minder goed is ingebed in Europese *urban studies*-netwerken dan bijvoorbeeld de International Planning History Society (IPHS), die dit jaar haar zeventiende internationaal congres in Delft liet doorgaan. Wie het wetenschappelijk comité daar bekijkt ziet wel meer disciplinaire verscheidenheid en trouwens ook geografische veelkleurigheid.²⁶ Hoeft dat een probleem te zijn? Ergens wel, want zolang stadshistorici zich, bewust of onbewust, blijven segregeren van de bredere *urban studies*-gemeenschap, valt het te verwachten dat stadshistorische onderzoeksresultaten minder makkelijk zullen doorstromen naar precies die andere stadsgelateerde disciplines. Het kwam al aan bod in 2012, maar we herhalen het opnieuw graag hier: stadsgeschiedenis heeft nog een hele weg te gaan 'om haar fundamentele bijdrage tot het debat en het belang van de historiciteit van de stad in de *urban studies* als dusdanig erkend te zien'.²⁷

Het ontbreken van een degelijke *urban studies* inbedding van stadsgeschiedenis is ook zichtbaar in de wijze waarop sessies worden opgezet en individuele papers worden benaderd. Vaak is de aanpak empirisch-inductief, zelden stadstheoretisch van aard. Historici gaan typisch eclectisch te werk bij de interpretatie van hun resultaten en spelen daarbij leentjebuur bij tal van aanpalende disciplines, zoals de stadssociologie, economische geografie, ecologie, stedenbouw, bestuurskunde, culturele studies, enzovoort. Zelden is de weg omgekeerd, waarbij stadstheorie het begin en eindpunt is van verder onderzoek.²⁸ Het valt bijvoorbeeld op dat te Helsinki het studieobject van stadshistorici zelf opvallend weinig of helemaal niet werd bevraagd of geproblematiseerd, namelijk wat de 'stad' eigenlijk is, of wat de zogenaamde 'stedelijke variabele' dan wel of niet toevoegt aan de geobserveerde politieke, sociaaleconomische of cultu-

²⁶ Zie: <https://planninghistory.org/about-2/council-members/> (16 november 2016).

²⁷ Blondé e.a., 'Stadsgeschiedenis in meervoud', 262. Zie hiervoor ook de discussie in *Journal of Urban Affairs*, 33 (2011) 99-110, naar aanleiding van W.M. Bowen, R.A. Dunn en D.O. Kasdan, 'What is "urban studies"? Context, internal structure and content', *Journal of Urban Affairs* 33 (2010) 199-227.

²⁸ Lees over deze spanning, die trouwens breder leeft binnen de *urban studies*, het uitstekende: A. Harding en T. Blokland, *Urban theory. A critical introduction to power, cities, and urbanism in the 21st century* (Londen 2014).

rele processen.²⁹ Sessies die dat wel deden leunden niet toevallig aan bij de ecologische geschiedenis (zoals de eerder gememoreerde sessie *Urbanizing nature. The role of the city in reshaping nature 1500-2000* en de gespecialiseerde, maar erg interessante sessie *Life in ruins. Nature and urban dereliction* van Clare Griffiths (University of Sheffield) en Erika Hanna (University of Edinburgh). Of het ging om individuele papers die juist de dichotomie, gelijkenissen en verschillen bevroegen tussen stad en platteland. Olaf März (intrigerend genoeg een onderzoeker die niet verbonden was aan enige instelling) gebruikte zo GIS en nederzettingstheorieën om het verschil tussen ‘stedelijke’ en ‘rurale’ ruimtelijke structuren te bevragen in achttiende-eeuws Noord-Duitsland. Boris Bove (Paris 8) in de druk bijgewoonde sessie *Spaces on the urban margin and periphery in the pre-industrial period* van Denis Menjot (Université de Lyon) en Peter Clark (University of Helsinki) paste dan weer geografische theorievorming toe op middeleeuwse bronnen. In een paper over de veertiende-eeuwse periferie van Parijs maakte hij gebruik van geografische methoden om ‘graden van stedelijkheid’ te berekenen aan de hand van professionele densiteit en -diversiteit in middeleeuws Parijs en onmiddellijke omgeving. Wanneer beroepsdifferentiatie en concentratie gelden als criteria voor stedelijkheid, dan moet de strikte dichotomie tussen stad en platteland, zelfs voor duidelijk ommuurde pre-industriële steden en hun zogenaamd ‘landelijke’ omgeving, in vraag worden gesteld.

Tot slot bleek ook ‘publieksgeschiedenis’ een sterke nieuwkomer. Helsinki 2016 is misschien wel vooral het eerste grote stadshistorische congres geweest waar presentaties over wetenschapscommunicatie, materieel en immaterieel erfgoed en stedelijk geheugen als factor van stedelijkheid zo op de voorgrond zijn getreden. Sessies over steden als *lieux de mémoire* of als instrumenten van ‘collectief geheugen’ – *The city as mnemonic device*, georganiseerd door Ingrid Martins Holmberg (Universiteit van Gothenburg) en Sybille Frank (Technische Universität Berlin) – bleken bijzonder succesvol, zeker als het stedelijk geheugen ook werd opgehangen aan een gecontesteerd verleden en een ontbreken van maatschappelijke consensus over dat verleden. Twistgebieden als het Oostzeegebied (met de Baltische Staten en Finland zelf) of Oost-Europa, maar ook gebieden in de koloniale wereld waar grenzen nog kunstmatiger zijn getrokken dan in het door oorlogen verwoeste Europa van de zeventiende-achttiende eeuw en de twintigste eeuw, bieden een toetssteen voor regio’s waar wel een consensus, of minstens een tijdelijk compromis tot stand is gekomen over het verleden. Op het congres kwamen zo transnationale confrontaties over de omgang met het eigen verleden aan bod, confrontaties die niet alleen op papier werden uitgevochten, maar ook in de stedelijke ruimte zelf met narratieven van materialiteit. Een sessie focuste daarbij niet toevallig op het erfgoed van post-totalitaire steden, met name over post-communistische steden in Servië, Polen, Duitsland en Rusland, gebieden waar de erfenis van het recente gecontesteerde verleden nog in elke straat zichtbaar is. Hoewel politieke ideologie, ook in de presentaties, daarbij nog erg nadrukkelijk aanwezig was, ligt hier een groot terrein braak voor het aftoetsen van bepaalde manieren van omgaan met erfgoed in alle delen

²⁹ Zie hiervoor het lopend studieprogramma aan de Universiteit Antwerpen: ‘Urban agency: the historical fabrication of the city as an object of study’, niet toevallig een samenwerking tussen het Centrum voor Stadsgeschiedenis en het Antwerpse Urban Studies Institute (zie: <https://www.uantwerpen.be/en/rg/urban-studies-institute/research/research-community--/>, 16 november 2016).

van de wereld (en overigens niet enkel met betrekking tot voorbijge totalitaire regimes).

Het zal de lezer ook niet verwonderen dat ook wat betreft de omgang met erfgoed, digitalisering nooit ver weg is. Onderzoeksresultaten kunnen via onder meer virtuele en 3D-media, sneller en aan een veel breder publiek beschikbaar worden gemaakt, wat het erfgoedveld in de nabije toekomst sterk zal veranderen. Ideeën over ‘virtuele musea’ in bijvoorbeeld Turijn of de grootschalige projecten over Venetië lichten alvast een tip van de sluier zoals bijvoorbeeld in de sessie *Digital cities. A new paradigm for urban historical research*, georganiseerd door Maria Helena Da Cunha Murteira (Universiteit van Evora); en in de sessie *The city on display. How to interpret and share urban history* van Rosa Tamborrino (Politecnico di Torino) en Minna Sarantola-Weiss (Helsinki City Museum). Af en toe bekruipt in dit digitale geweld je wel eens het gevoel dat het vooral om een goednieuwsshow gaat. Het zijn hoofdzakelijk *good practices* die worden voorgesteld, terwijl mislukte experimenten – en die zijn vaak talrijker dan de geslaagde – nauwelijks in beeld komen. Ook een reflectieve toetsing blijft nagenoeg steeds ver op de achtergrond. Nochtans zijn de gevaren voor een verregaande ‘gebruiksvriendelijke’ digitale erfgoedomgeving niet min. Het uittekenen van ‘persoonlijke belevingstrajecten’ die stevast in deze initiatieven centraal staan, leidt immers onvermijdelijk tot een versplintering van het historische narratief, zonder dat de diepgang van een gedegen ‘micro-storia’-benadering een tegengewicht biedt.³⁰

De EAUH in Rome 2018: een blik op de toekomst

Besluiten willen we doen met een blik op de geschiedenis en vooral toekomst van de internationale congressen van de EAUH. Werden de ambities uit het verleden waargemaakt, en waarheen met dit format en deze bijeenkomsten? Alleszins lijkt de populariteit van het congres bij (stads)historici almaar toe te nemen en was de gemiddelde kwaliteit van de presentaties en de sessies vrij hoog te noemen.³¹ Qua stadshistorische thematieken lijken de trends die ook al overduidelijk aanwezig waren op vorige congressen zich te bevestigen: de gebouwde, geleefde en beleefde stedelijke ruimte in zijn meest brede betekenis staat nog steeds erg centraal, wat zich ook vertaalt in de ruime belangstelling die het Europese stadshistorische congres blijft genieten vanwege architectuurhistorici allerlei. Specifiek is dat deze belangstelling voor ruimtelijke ontwikkelingen zich ook verder doorzet naar voorheen wat verwaarloosde stadsdelen als de stedelijke rurale periferie en naar suburbane ontwikkelingen, zelfs naar marginale ruimtes in het hart van de stad, en dat ook de perceptie van emoties en zintuiglijke ervaringen in de stedelijke ruimte ruime aandacht kregen. Andere thema’s en methodes bleken dan weer grotendeels afwezig ofschoon deze erg veel maatschappelijke aandacht kregen in de voorbij jaren, het meest uitgesproken de sociaal-economische themata, zoals patronen van inclusie en exclusie van stedelingen, de economische werking van de im-

30 Over deze problematiek P. Stabel, ‘Opening a pandora’s box? An essay about the pitfalls of digital history and digital heritage’, in: R. Tamborrino e.a. (red.), *Digital urban history. Telling the history of the city in the age of ICT revolution* (Rome 2015) 29–38.

31 Er kan wellicht terecht worden opgemerkt dat niet alle historici die opduiken op de EAUH zich stadshistoricus noemen, of zich als dusdanig identificeren. Het feit echter dat ze een paper of sessie aanbieden aan de EAUH, door de selectieprocedures raken voor het congres, en uiteindelijk dus op het programma staan, duidt er in elk geval op dat zowel zichzelf als het organiserend comité hun onderzoek relevant genoeg vonden voor de stadshistorische discipline als dusdanig.

mobiliënmarkt, enzovoort. Wel toe te juichen is de grotere aandacht voor comparatief onderzoek en de grotere belangstelling voor Islamitische landen en gebieden, hoewel deze aandacht zich vreemd genoeg vooral richtte op oudere periodes.

Het voornaamste pijnpunt van de EAUH blijft evenwel de schaarste aan impulsen op het gebied van methodologische en paradigmatische innovatie en dit ondanks de oproep van de EAUH om de stad te ‘herinterpreteren’. Stadshistorici zijn de voorbije decennia zelden grote vernieuwers geweest van thematieken en methodes. Eerder hebben ze voortdurend de vinger aan de pols gehouden door trends en innovaties te volgen. Dat was in Helsinki niet anders. Zelfs voor methodologieën die als geen ander geëigend zijn voor stadshistorisch onderzoek, zoals de toepassing van geografische informatiesystemen, bleef de bezoeker van EAUH veelal op zijn honger. Hier en daar werd de potentie van krachtige dataverwerking wel aangetoond, maar zelden gebeurde dat vanuit conceptuele en methodologische bekommernissen.

Deze vaststelling op een congres dat was opgebouwd rondom ‘steden herinterpreteren’ mag wel niet de valse indruk wekken dat stadshistorici te weinig vernieuwend zouden zijn, enkel dat deze vernieuwing zich vooral uit in een thematische, eerder dan in theoretische, conceptuele of methodologische rijkdom. Desalniettemin zou het ontbreken van dergelijke impulsen voor het internationale comité een stimulans moeten zijn om actiever in te grijpen. In het volgende Europese stadshistorische congres, in Rome in 2018, zal het centrale thema *Urban renewal and resilience* zijn. De flyer van het congres vergelijkt luchtopnames van het stedelijke weefsel in Rome rond het Colosseum en het Forum Romanum voor en na de urbanistische ingrepen onder Mussolini. De twee foto’s tonen hoe uit ideologische overwegingen genadeloos huizenblokken werden verwoest om de grootsheid van het Romeinse verleden, de voorganger van de fascistische staat, aan te tonen, maar dat nauwelijks enkele tientallen meter verder het stedelijke weefsel ongeschonden en schijnbaar onverstoortbaar de politieke greep op de stad kon overleven. Continuïteit en discontinuïteit staan zo symbool voor innovatie en duurzaamheid, voor innovatieve planning en duurzame sociale evenwichten. Voorwaar, een prachtig veld om nu ook de stadsgeschiedenis als wetenschappelijke discipline fundamenteel te bevragen.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015)

PETRA BROUWER, HEIDI DENEWETH, JAN HEIN FURNÉE, MAARTJE VAN GELDER, MA-
NON VAN DER HEIJDEN EN SANNE MUURLING

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in de voorgaande jaargang in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse en Vlaamse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals onze eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch kan bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Urbanisering

Historische studies naar urbaniseringsprocessen onderscheiden zich van veel ander stadshistorisch onderzoek door de focus op de lange termijn. Een wel heel ambitieuze periodisering biedt het artikel 'Urban scale shifts since the Bronze Age. Upsweeps, collapses, and semiperipheral development', *Social Science History* 39 (2015) 175-200. Een omvangrijk onderzoeksteam, bestaande uit Hiroko Inoue, Alexis Alvarez, Eugene N. Anderson, Andrew Owen, Rebecca Alvarez, Kirk Lawrence en Christopher Chase-Dunn, beschouwt urbanisering als een belangrijk element in de evolutie naar meer complexe en hiërarchische menselijke samenlevingen en wereldsystemen. In navolging van Immanuel Wallerstein identificeren zij wereldsystemen als een geheel van nederzettingen en staatsvormen die binnen één regio op belangrijke manieren met elkaar interageren. In dit artikel focussen ze op systemen waarbinnen een politiek-militaire interactie bestond in de periode tussen 3500 voor onze jaartelling tot ca. 1900: Mesopotamië, Egypte, Zuid-Azië, Oost-Azië en tot slot ook het centrale politiek-militaire netwerk dat zich vanaf 1500 voor onze jaartelling vanuit Mesopotamië en Egypte uitbreidde tot het wereldsysteem van vandaag. Binnen elk van die systemen onderzoeken ze cycli van groei en verval van de grootste stad in het stedensysteem, gaande van Ur tot New York. Ze toetsen of die cycli kunnen worden verklaard vanuit de hypothese van semi-perifere ontwikkeling waarbij semi-perifere staten – gelegen tussen de kern en de

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op de website van *Stadsgeschiedenis*. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten.

periferie die Wallerstein in elk systeem detecteerde – oplossingen vonden voor problemen die voordien grenzen stelden aan de groei, en precies daardoor verdere groeimogelijkheden voor steden creëerden. De auteurs stellen vast dat dit inderdaad een verklaring biedt voor ruim de helft van de stedelijke groeisprunten, waarmee ze meteen de noodzaak beklemtonen om geen enkelvoudige steden te bestuderen, maar wel hele wereldsystemen die beter de socioculturele evoluties kunnen verklaren. Tegelijkertijd vinden ze bevestiging voor het feit dat het westelijke centrale systeem meer cyclische bewegingen kende dan het Oost-Aziatische systeem en dus iets minder stabiel was.²

In het artikel 'Newcastle's long nineteenth century. A world-historical interpretation of making a multi-nodal city region', *Urban History* 42 (2015) 43-69 proberen Michael Barke and Peter J. Taylor in een interessant gekozen casestudy hetzelfde theoretisch kader van Immanuel Wallerstein over regionale wereldhegemonieën te integreren met de theoretische inzichten van Jane Jacobs over de innovatieve economische rol van steden. Wallerstein heeft in zijn model van leidende cycli in wereldsystemen aangetoond hoe in het Westen achtereenvolgens de Republiek, Engeland en de vs wereldhegemonie uitoefenden en tegelijkertijd voorbeelden waren van de opeenvolging van *mercantile modernity*, *industrial modernity* en *consumer modernity*. De auteurs confronteren dit met Jacobs' theorie van stedelijke economisch ontwikkeling: innovatie en import-vervanging die op hun beurt tot arbeidsdifferentiatie leiden. Waar Wallerstein in lange economische cycli een belangrijke rol toebedeelt aan staten, deelt Jacobs een voortrekkersrol toe aan steden, want hun meest spectaculaire economische ontwikkeling situeert zich telkens in de beginjaren van de systemen van Wallerstein. Toch zijn er in elke cyclus ook uitzonderingen zoals Rotterdam, Los Angeles evenals Newcastle die pas aan het einde van een cyclus tot bloei kwamen. Dergelijke steden profiteren op dat moment van de bestaande stedelijke netwerken waarbinnen ze zelf aan innovatie en importvervanging kunnen doen. De ideeën van Jacobs bieden daarbij ook een goede verklaring voor het feit dat de moderniteiten van Wallerstein slechts opgaan voor bepaalde regio's binnen staten. Steden dragen hun ontwikkeling namelijk uit naar hun hinterland en creëren hierdoor succesvolle verstedelijkte regio's met economische integratie wat dan de regioverschillen binnen staten verklaart. De auteurs toetsen de interactie van beide theorieën op Newcastle dat in de loop van de negentiende eeuw van een ietwat slaperig plaatsje in een bruisende stad veranderde: het centrum van wat de toenmalige Britse equivalent van Silicon Valley wordt genoemd en als voorbeeld gold voor moderne elektriciteitsvoorziening. Het empirisch onderzoek toont aan hoe Newcastle een multi-nodale stadsregio werd, hoe economische groei tot een complexe arbeidsverdeling leidde en hoe de grootte van de stad en de toenemende complexiteit de belangrijkste stimuli werden voor nieuwe patronen van productie en consumptie.

Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft zich in Zuid-Oost-Azië en Australië een overrompelend proces van urbanisatie voltrokken. Gregg Huff en Gillian Huff, 'Urban growth and change in 1940s Southeast Asia', *Economic History Review* 68 (2015) 522-

2 Zie voor urbaniseringsprocessen in de middeleeuwen ook de beschouwingen van Gerhard Fouquet, 'Landesgeschichte und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Urbanisierungsgeschichtliche Aspekte deutschsprachiger Forschung', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 52-58; Keith. D. Lilley en Gareth Dean, 'A silent witness? Medieval urban landscapes and unfolding their mapping histories', *Journal Medieval History* 41 (2015) 273-291.

547 onderzoeken waarom de urbanisatie in Zuidoost-Azië in de naoorlogse periode zo snel is toegenomen. De wortels daarvoor zien zij in de Tweede Wereldoorlog. Hierbij zetten ze zich gedeeltelijk af tegen oudere literatuur die stelt dat de-urbanisatie in Zuid-Oost-Azië een oorlogseffect was dat de hongerige bevolking naar het platteland dreef om daar aan subsistentielandbouw te doen. Zij stellen in Zuid-Oost-Azië een divergente stedelijke groei vast die te verklaren is door de verschillende economische structuur ten tijde van de oorlog. Een regionale analyse van de belangrijkste economische sectoren toont aan dat er enerzijds regio's waren met een sterke basisvoedselvoorziening en anderzijds regio's die zich toelegden op commerciële landbouw of mineraalontginning voor westerse markten. Migratiebewegingen van of naar steden verschilden in beide regio's en waren ingegeven door een *trade-off* tussen honger en angst. In regio's met ruime voedselproductie (Birma, Thailand, Indochina) verjoegen de bombardementen de stedelingen naar het platteland; in regio's met voedseltekorten (Indonesië, Filipijnen, Maleisië) trokken plattelandsbewoners naar de steden. Daar werden immers voedseldistributies en bijstand georganiseerd, bleef voldoende vraag naar (deeltijds) werk bestaan en floreerden zwarte markten. Daarenboven kwamen er spontane nederzettingen (*squatter settlements*) tot stand en zorgde stadslandbouw voor bijkomende voedselproductie. De groei van *squatter settlements* in en nabij de steden was een effect van kettingmigratie en heeft op langere termijn de verdere urbanisatie in de hand gewerkt.

Stedelijk bestuur en politiek protest

Waarom liet op het Iberische schiereiland de vormgeving van een kerkelijke stedenhiërarchie in de vroege middeleeuwen zo lang op zich wachten? Sabine Panzram, "Hilferufe" aus Hispaniens Städten. Zur Ausbildung einer Metropolitanordnung auf der Iberischen Halbinsel (4.-6. Jahrhundert)', *Historische Zeitschrift* 301 (2015) 626-661 analyseert de correspondentie van de Spaanse bisschoppen en de bisschop van Rome van de vierde tot en met de zesde eeuw om dit te verklaren. Deze correspondentie bestond voornamelijk uit verzoeken om hulp van de bisschoppen, meestal met betrekking tot ecclesiastische discipline of de belangen van de kerk. Het toont een mix van tegengestelde belangen en regionale conflicten, deels voortkomend uit het feit dat veel Iberische steden sinds de keizerstijd vrijwel ongebreidelde macht hadden. Vanaf het moment dat Leovigild, van 569 tot 586 koning van het Visigothische rijk, Toletum – het huidige Toledo – aanwees als hoofdstad en de locatie van een serie kerkelijke concilies kwam deze stad bovenaan de stedelijke hiërarchie te staan. Toledo ontwikkelde zich tot een 'Spaans Rome'.

In tegenstelling tot mediterrane steden, zo stelde Max Weber, werden Noord-Europese steden in de middeleeuwen gekenmerkt door een duidelijke scheiding tussen de adel en het patriciaat. Christof Rolker neemt deze these als uitgangspunt in zijn artikel 'Heraldische Orgien und sozialer Aufstieg. Oder: wo ist eigentlich "oben" in der spätmittelalterlichen Stadt?', *Zeitschrift für Historische Forschung* 42 (2015) 191-224. Aan de hand van laat-veertiende-eeuwse heraldische bronnen en toernooiboeken, met name voor de stad Konstanz, toont hij – niet geheel verrassend – aan dat afkomst in patrilineaire lijn en familiebanden vooral binnen steden in toenemende mate een belangrijke rol hadden. Wel verrassend is dat hij kan laten zien dat deze ontwikkeling

in Konstanz als eerste plaatsvond binnen de gilden en niet binnen de adel. Patrick Lant-schner, 'Fragmented cities in the later middle ages. Italy and the Near East compared', *English Historical Review* 130 (2015) 546-582 bestrijdt op overtuigende wijze het strikte onderscheid dat Weber maakte tussen 'de' Europese en 'de' islamitische stad in de middeleeuwen, door de vele overeenkomsten te belichten in de politieke cultuur en institutionele structuur van Bologna en Damascus tussen de achtste en vijftiende eeuw.

In 'Vicars and citizen office-holding in the dominions of fifteenth-century Lucca, 1430-1501', *Urban History* 42 (2015) 183-203 onderzoekt Michael Bratchel de verschillende functionarissen die het territorium van deze republikeinse stadstaat in de vijftiende eeuw bestuurden. Welke burgers werden gekozen voor welke functies? Hoe lang dienden ze? Wie maakten hier een carrière van en wie probeerden juist onder deze functies uit te komen? Hoewel het lastig is om de kleine stadstaat Lucca te vergelijken met de grotere staten in Renaissance Italië laat Bratchel mooi zien hoe de functionarissen aan de ene kant uit de grotere gemeenschap werden gekozen, terwijl tegelijkertijd een kern van semi-professionals zich toelagde op het besturen van het territorium. Tegen het einde van de vijftiende eeuw trokken deze functies ook steeds meer mannen uit de hogere sociale klassen aan, een tendens die in de grotere Italiaanse staten ook plaatsvond.³

Binnen de (laat)middeleeuwse Engelse historiografie blijft stedelijk verzet een belangrijk en vruchtbaar thema. Christian Liddy, 'Urban enclosure riots. Risings of the commons in English towns, 1480-1525', *Past & Present* 226 (2015) 41-77 combineert twee klassieke thema's uit de Engelse sociale geschiedenis, namelijk stedelijk verzet en zogeheten *enclosure riots* – een fenomeen dat in de historiografie met verzet op het platteland wordt geassocieerd en gezien wordt als de meest voorkomende vorm van sociaal protest tussen ruwweg 1530 en 1640. Het verzet tegen de transformatie van gemeenschappelijk terrein tot private grond richtte zich vaak op de heggen, hekken en sloten die die grond omsloten. Liddy toont aan dat een generatie eerder, tussen 1480-1525, deze enclosure riots juist een stedelijk fenomeen waren. Hij analyseert daartoe opstanden in steden als York, Southampton, Gloucester en Coventry. Waar op het platteland dit verzet vaak werd ingegeven door demografische groei, laat Liddy zien dat dit niet voor deze stedelijke opstanden gold. Hij onderzoekt wie de opstandelingen waren en wat hun achtergrond was. Deze *commoners* blijken in laatmiddeleeuws Engeland een duidelijk te onderscheiden sociaal-politieke groep te zijn. Voor deze burgers (*burgesses* in towns; *citizens* in cities) was de gemeenschappelijke stedelijke ruimte, de *commons* (vaak weiden en tuinen) een essentieel onderdeel van hun identiteit: iedere aantasting van deze ruimte was automatisch een aantasting van de sociaal-politieke positie van deze groep. De stedelijke politieke elite zag zich in deze periode door slechte financiële omstandigheden vaak genooddaakt delen van de commons aan naburige landeigenaren te verkopen, wat vervolgens hevig verzet van burgers veroorzaakte. Achter deze *urban enclosure riots* gaan niet alleen economische, maar ook interne stedelijk-politieke spanningen schuil.

Ook Matthew Philips onderzocht stedelijk conflict in middeleeuws Engeland, in dit geval in Bishop's Lynn (nu King's Lynn), een haven- en marktstad in Norfolk. Zijn

3 Voor de politieke verhoudingen tussen Venetië en haar directe hinterland in de vroegmoderne tijd zie: Alessandra Sambo, 'Les délégations de la Seigneurie (xvie-xviiie siècle). Communication politique ou pratique de négociation entre Venise et la Terre ferme?', *Annales* 70 (2015) 819-848.

artikel 'Urban conflict and legal strategy in medieval England. The case of Bishop's Lynn, 1346-1350', *Urban History* 42 (2015) 365-380 onderzoekt een botsing tussen de burgers van de stad en de bisschop van Norwich. Philips analyseert welke juridische strategieën de burgers van Bishop's Lynn hanteerden, en hoe op zijn beurt de bisschop de opstandelingen in het Engelse parlement probeerde zwart te maken. Het conflict richtte zich op twee gerechtshoven – beide van groot belang voor het besturen van de stad – die de bisschop naar zich toe had getrokken. Om dit verlies aan invloed tegen te gaan, begonnen de burgers een rechtszaak tegen hun *landlord*, die werd uitgevochten in het parlement. Philips laat zien hoe de burgers van Lynn een juridische strategie hadden voor zowel de lokale als de centrale setting en zo uiteindelijk de macht van de bisschop aan banden legden.⁴

In de negentiende eeuw konden onroerend-goed-magnaten en hoteleigenaren in Amerikaanse steden als New York politieke bliksemcarrières maken. In 'The boss's "brains". Political capital, democratic commerce and the New York Tweed Ring, 1868-1871', *Journal of Historical Sociology* 28 (2015) 374-403 onderzoekt Jeffrey D. Broxmeyer de politieke kringen rond een zekere William Tweed in 1868-1871. Tweed was één van de grootste grondbezitters in New York, die razendsnel opklom binnen de stedelijke en landelijke politiek als lid van de Democratische Partij. Broxmeyer analyseert de relaties tussen Tweed en zijn zakenpartners – ook wel de *Tweed Ring* genaamd – om het sociale, politieke en economische belang – of kapitaal – van deze contacten te achterhalen. Op het hoogtepunt van Tweeds macht was zijn controle over de rechtspraak, wetgeving, de stedelijke schatkist en het politieke apparaat in de stad totaal. Met Pierre Bourdieu als uitgangspunt zoekt Broxmeyer in egodocumenten, belasting en census gegevens, gerechtelijke stukken, kranten en politieke cartoons hoe Tweed en zijn connecties New York tijdens de *Gilded Age* beheersten. Achtergrond voor deze casestudy vormt de late negentiende eeuw, waarin ambitieuze politici als tussenpersonen de stem van arbeiders verwierven en vaak in dienst stelden van rijke entrepreneurs met behoefte aan politieke toegangen. Het artikel biedt in deze tijden broodnodige inzichten in de historische ontwikkeling van Amerikaanse electorale instituties, en de verwevenheid van politieke macht met grondbezit. Uiteindelijk bleek zijn macht vluchtig: snel verworven, maar ook weer snel verloren – hij werd in 1877 veroordeeld voor fraude. Daar klampen we ons dan maar aan vast.

In de nacht van 16 oktober 1973 wachtten de inwoners van Atlanta, Georgia, gespannen op de uitslag van de burgemeestersverkiezing. Met een recordopkomst van zwarte kiezers won Maynard Jackson en werd zo de eerste zwarte burgemeester van een omvangrijke zuidelijke stad. Voorafgaand aan zijn verkiezing hadden protestbewegingen decennia lang geprotesteerd tegen politiegeweld. Met Jacksons' verkiezing kon Atlanta's stedelijke politiek radicaal veranderen. Jessica Ann Levy, 'Selling Atlanta. Black mayoral politics from protest to entrepreneurship, 1973 to 1990', *Journal of Urban History* 41 (2015) 420-433 analyseert de burgemeesterscampagnes in Atlanta, Georgia, tussen 1973-1990. Deze periode beslaat de eerste twee generaties van Afro-Amerikaans stedelijk bestuur. Levy richt zich met name op de eerste twee burgemees-

⁴ Voor een analyse van de kracht van taal in nationale politieke conflicten in een grootstedelijke context, zie: Tom Leng, 'Citizens at the door. Mobilising against the enemy in civil war London', *Journal Historical Sociology* 28 (2015) 26-48.

ters, Jackson en Andrew Young, en plaatst hun politieke carrières tegen de achtergrond van de economische, politieke, en sociale veranderingen in de jaren 1970 en 1980. Zij signaleert dat in eerste instantie de politiek van de burgemeesters in overeenstemming was met de lijn van de *civil rights* en *black power movements*, met veel aandacht voor de vakbewegingen, maar gestaag werd een politieke stimulering van toerisme steeds belangrijker. Volgens Levy ontstond in deze periode een nieuw soort liberale politiek, die het gemengde electoraat van de stad en investeerders aansprak. Eerdere studies hebben deze burgemeesters weggezet als *sell-outs* die de activistische doelen opzij schoven voor financieel gewin. Levy laat echter zien dat hun politieke keuzes tegemoet kwamen aan de wensen van een brede basis en dat juist Atlanta's geschiedenis als bolwerk van de civil rights movement een belangrijk onderdeel werd van hun politiek.

Het onderzoek naar politiek protest in laat-twintigste-eeuwse steden heeft ook dit jaar veel pennen in beweging gezet. Zo publiceerde het *Journal of Urban History* het themanummer 'Protest in the city. Democracy and dissent in 1980s Europe', samengesteld door Astrid Mignon Kirchhof, Carla MacDougall en Peter Ulrich Weiss. De inleiding en vijf artikelen onderzoeken de relatie tussen *grassroots* politiek en onconventionele politieke actoren in steden tijdens de Koude Oorlog. Artikelen over Britse steden, milieubewegingen in Oost- en West-Berlijn, antifascistische groeperingen in de DDR, protesten in Wrocław, Leipzig en Timișoara passeren hier de revue.⁵ Relevant in dit verband is ook het themanummer van *Urban History*, 'Histories of Cold War cities', samengesteld door Matthew Farish en David Monteyne. Aan de hand van steden in de Verenigde Staten, Canada, Nieuw-Zeeland, Argentinië, Nicaragua, Finland, Groot-Brittannië en Joegoslavië bestuderen de auteurs de impact van geopolitieke ontwikkelingen tijdens de Koude Oorlog op de stedelijke ruimte en stedelijke bewoners – en vice versa.⁶

Nationale politiek en stedelijke ruimte

De relatie tussen nationale politiek, architectuur en stedelijke planning is een terugkerend thema in stads- en architectuurhistorisch onderzoek. In 'Shaping public opinion through architecture and urban design. Perspectives on Ludwig I and his building program for a "New Munich"', *Central European History* 481 (2015) 4-30 traceert Joshua

5 Astrid Mignon Kirchhof, Carla MacDougall en Peter Ulrich Weiss, 'Introduction. Protest in the city. Democracy and dissent in 1980s Europe', *Journal of Urban History* 41 (2015) 603-606; Monia O'Brien Castro, 'Pandemonium Britain. Interactions between formal and informal places of governance in the 1980s', 607-624; Astrid Mignon Kirchhof, 'For a decent quality of life'. Environmental groups in East and West Berlin', 625-646; Peter Ulrich Weiß, 'Civil society from the underground. The alternative antifa network in the GDR', 647-664; Berenika Szymanski-Düll, 'Strategies of protest from Wrocław. The orange alternative or the riot of the gnomes', 665-678; Martin Hofmann, 'Remembrance of revolutions past – a democratic resource? 1989, space of remembrance in the "hero cities" of Leipzig and Timișoara', 679-692.

6 Matthew Farish en David Monteyne, 'Introduction. Histories of Cold War cities', *Urban History* 42 (2015) 543-546; Eric S. Singer, 'Civil defence in the city. Federal policy meets local resistance in Baltimore, 1957-1964', 547-563; Susanne Schregel, 'Nuclear war and the city. Perspectives on municipal interventions in defence (Great Britain, New Zealand, West Germany, USA, 1980-1985)', 564-583; Jonathan Hogg, 'Cultures of nuclear resistance in 1980s Liverpool', 584-602; Timo Vilén, 'Where East met West. Helsinki and the staging of the 1975 Conference on Security and Co-operation in Europe', 603-621; Aleksandra Stupar, 'Cold War vs. architectural exchange. Belgrade beyond the confines?', 622-645; Jennifer T. Hoyt, 'Fast, clean and green. Cold War ideologies and urban reforms in Buenos Aires, 1976-1983', 646-662; David Johnson Lee, 'De-centring Managua. Post-earthquake reconstruction and revolution in Nicaragua', 663-685.

Hagen hoe Lodewijk I van Beieren zijn hoofdstad transformeerde. Hij laat zien hoe de representatie van en het verzet tegen politieke autoriteit hand in hand gaan in de Europese hoofdsteden die gedurende de negentiende eeuw op grote schaal (her)ontworpen werden. Het koninkrijk Beieren, waarover Lodewijk van 1825 tot 1848 regeerde, breidde zich gedurende de Napoleontische periode sterk uit. Lodewijk zag zich als een vorst in de traditie van het verlichte absolutisme, waarbij de politieke autoriteit bij de koning lag, niet bij het volk of de raden. Hij startte een uitgebreid bouwprogramma om zijn hoofdstad München te transformeren: musea, luxe residenties, historische monumenten en prestigieuze instituten en overheidsgebouwen. Een historiserende stijl en gehistoriseerde ruimten dienden om zijn politieke autoriteit te onderstrepen en de historische legitimiteit van zijn koninkrijk te doen groeien. Hij legde dan ook een grote voorkeur aan de dag voor klassieke en renaissance stijlen. Maar de grote financiële lasten die dit programma met zich meebracht, maakte dat publieke onrust toenam: zijn bouwdrift werd het doel van politieke oppositiegroepen en leidde uiteindelijk tot het aftreden van de koning. Hagen laat echter ook zien dat na 1848 juist zijn bouwprojecten steeds meer gewaardeerd werden.

Ook Emmanuel Fureix, 'Police des signes. Ordre et désordre urbains en temps de crise (1814-1816)', *Histoire Urbaine* 43 (2015) 157-176 bestudeert de zichtbaarheid en betekenis van politieke – iconische of symbolische – tekens in de stedelijke ruimte. Fureix onderzoekt welke tekens door wie gebruikt werden in de roerige periode waarin Napoleon aftrad (1814), Lodewijk XVIII op de troon kwam en Napoleon in 1815 gedurende honderd dagen terugkeerde als keizer. Dit onderzoek maakt deel uit van een groter project naar politiek iconoclasm in de negentiende eeuw. Hij combineert benaderingen uit de *visual studies* en de antropologie en grijpt terug naar het werk van de kunsthistoricus David Freedberg. Op een ietwat impressionistische manier beschrijft hij allerhande symbolen, zoals bustes van Napoleon en 'fleur de lys': de competitie tussen keizerlijke, napoleontische tekens en symbolen verbonden aan het Huis van Bourbon. Gezien de instabiele en gespannen politieke situatie was de strijd om de publieke ruimte in veel Franse steden intens.

In 'Masterplanning public memorials. An historical comparison of Washington, Ottawa and Canberra', *Planning Perspectives* 30 (2015) 39-66 vergelijkt Quentin Stevens situering, ontwerp, betekenis en gebruik van belangrijke monumenten in drie democratische hoofdsteden in de Nieuwe Wereld. Het fysieke herinneringslandschap van deze hoofdsteden is volgens Stevens van groot nationaal belang omdat het op een zichtbare en leesbare wijze nationale identiteit en waarden representeerde en bovendien een podium bood voor nationale rituelen. Hoewel de beeldmiddelen als de vista, symmetrie en monumentengroepen zijn overgenomen van absolutistische regimes, zijn ze in het democratische publiek domein het product van voortdurende onderhandelingen (tussen politici, belangengroepen en planners) over de wijze waarop nationale waarden en gebeurtenissen gerepresenteerd worden.

Drie lezenswaardige artikelen die in 2015 in *Journal of the Society of Architectural Historians* verschenen, focussen op één specifiek onderdeel van een hoofdstad, waardoor de problematiek van politieke representatie in het publiek domein nog meer verdieping krijgt. Danilo Udovički-Selb, 'Reinventing Paris. The competitions for the 1937 Paris International Exposition', 179-200 beschrijft locatievoorstellen voor de we-

reldtentoonstelling in Parijs in 1937, die uiteindelijk op het al vaker gebruikte terrein tussen de Eiffeltoren en Trocadero plaatsvond. De tentoonstelling was het onderwerp van twist tussen voor- en tegenstanders van een *Grand Paris*. Voorstanders verbeeldde de regionale aspiraties van Parijs door het doortrekken van de *Voie Triumphale*, die gemarkeerd werd door de Arc de Triomphe, in westelijke richting. Flavia Marcello en Paul Gwynne analyseren de ideologische context waarin Romes universiteitswijk onder Mussolini tot stand kwam, in 'Speaking from the walls. Militarism, education, and Romanità in Rome's Città Universitaria (1932–35)', 323–343.⁷

Weinig pleinen hebben zo'n bekendheid verworven het afgelopen decennium als het Taksimplein in Istanbul. De naam van het plein is inmiddels vrijwel synoniem aan de hevige protesten tegen de huidige Turkse regering. Het is dan ook meer dan terecht dat de politieke constructie en gebruik van dit belangrijke plein aandacht krijgt in Bülent Batumans "Everywhere is Taksim". The politics of public space from nation-building to neoliberal Islamism and beyond', *Journal of Urban History* 41 (2015) 881–907. Gebruikmakend van Henri Lefebvres gedachtengoed analyseert Batuman de ontwikkeling van het plein vanaf de vroege twintigste eeuw tot aan de rellen op het plein in mei-juni 2013. Hij laat zien hoe de stedelijke ruimte door verschillende politiek regimes is ingezet ter ondersteuning van de staatsvorming en in het kielzog van de snelle naoorlogse urbanisatie is toegeëigend door verschillende politieke stromingen, inclusief de neoliberale islam en de recente landelijke protesten tegen de regering. Batuman analyseert de politieke en sociale betekenis van verschillende ontwerpplannen en gebouwen voor het plein en laat zien vanuit welke hoeken hier verzet tegen kwam. De Taksimmoskee die Erdogan direct na zijn verkiezing in 2011 voor ogen had vormde het laatste, belangrijke element om het plein te voegen naar de lijn van zijn politiek. Na hevige protesten wordt de moskee nu elders in de stad gebouwd. Maar belangrijke aanpassingen aan de ruimtelijke structuur en invulling van het plein maken inmiddels een grotere controle mogelijk, en belemmeren dus het gebruik van de stedelijke ruimte voor protest. Tegelijkertijd is het plein daarmee zelf juist het symbool geworden van protest tegen *urban renewal* en de toenemende islamisering van Turkije.

Stedelijke economie

Verdwijnt de economie uit ons vakgebied? Richard Rodger, voormalig directeur van het Centre for Urban History en oud-redacteur van *Urban History*, schrijft niet zo vaak meer een artikel in het tijdschrift, tenzij hij blijkbaar de noodzaak daartoe ziet. In zijn 'Putting the economy back in to the city', *Urban History* 42 (2015) 157–168 houdt hij stadshistorici een duidelijke boodschap voor: verlaat het pad van de cultural en linguistic turn en geef de economie een grotere plaats in het onderzoek. Extra aandacht voor zijn artikel in dit overzicht van buitenlandse tijdschriften is op zijn plaats. Rodger vraagt zich af waarom de lokale economie zo weinig aandacht van stadshistorici krijgt terwijl economie zo'n essentieel aspect is van het dagelijkse leven. Belangrijke actuele onderwerpen zoals sociale zorg, culturele activiteiten en onderwijsvoorzieningen zijn immers niet los te zien van publieke financiën en economische groei. Ook individuen

⁷ Vermeldenswaardig in dit verband is ook het artikel van Anthony Raynsford, 'Urban contrast and neo-Toryism. On the social and political symbolism of The Architectural Review's Townscape campaign', *Planning Perspectives* 30 (2015) 95–128.

worden in hun levenskeuzes beperkt door de financiële ruimte die zij hebben. Andersom is het aanbod aan en de uitvoering van publieke voorzieningen voor een belangrijk deel afhankelijk van financiële overeenkomsten tussen overheden en grote bedrijven, die weinig affiniteit hebben met de lokale gebruikers van die voorzieningen. Steden en alle aspecten van het leven van hun bewoners worden dus bepaald en vormgegeven door economische verhoudingen, maar toch blijken economie, industrie en financiën als onderwerp uit *Urban History* te verdwijnen.

Rodger onderzocht de onderwerpen in *Urban History* tijdens de afgelopen veertig jaar en komt tot de conclusie dat 39 procent van de artikelen sociaal-culturele aspecten van steden betrof, terwijl slechts 6 procent industrie, banken, arbeid en lokale markt tot onderwerp had. Vervolgens stelt hij de vraag: 'how might this denial of the economic context of urban history be explained?' Rodger stelt dat de economische geschiedenis sinds de jaren 1990 als onderzoeks- en onderwijsgebied aan belang heeft ingeboet omdat de institutionele inbedding van de economie in de geesteswetenschappen verdween. Dat had ook gevolgen voor de focus van stadshistorici. Om de publicatiekans bij tijdschriften te vergroten, zouden zij er namelijk voor hebben gekozen geen artikelen meer te schrijven over specialistische economische geschiedenis, maar zich te richten op sociaal-culturele aspecten van de stad. In de rest van zijn artikel steekt Rodger een vurig pleidooi af voor de integratie van de economie in de stadsgeschiedenis, want de stad kan alleen begrepen worden met een interdisciplinaire benadering.

Maar zijn we dan terug bij af? Al in 1996 betoogde Charles Tilly in zijn artikel 'What good is urban history?', *Journal of Urban History* 22 (1996) 702-719 dat stadsgeschiedenis bij uitstek interdisciplinair is en daarom als geen ander vakgebied inzicht verschaft in sociaaleconomische processen. Het onderzoek van Rodger zou erop wijzen dat stadshistorici slechts een korte periode de economie hebben geïntegreerd in hun werk. Een conclusie op basis van een onderzoek naar één tijdschrift, geplaatst in de specifieke context van Groot-Brittannië en zonder methodische verantwoording is wellicht wat voorbarig. In andere buitenlandse tijdschriften komen thema's als economische groei en neergang, stedelijke arbeidsmarkt en bezitsverhoudingen immers nog regelmatig prominent aan bod.

In het economisch-historisch onderzoek naar steden staan havensteden vaak centraal. In verschillende artikelen ligt daarbij de nadruk op de toetsing van theorieën die economische groei en de rol van staatsvorming kunnen verklaren. Zo wil Junko Thérèse Takeda in het korte artikel 'French mercantilism and the early modern Mediterranean. A case study of Marseille's silk industry', *French History* 19 (2015) 12-17 aantonen dat Braudels negatieve karakterisering van de vroegmoderne mediterrane handel in relatie tot de dominantie van Noord-Europese opkomende staten moet worden bijgesteld. De casus van Marseilles zijde-industrie tijdens de vroegmoderne periode bevestigt volgens haar de visie van Robert Paris en Molly Greene dat de Europese dominantie in het Middellandse gebied tot ver in de achttiende eeuw bevochten werd. Ook Apostolos Delis neemt een havenstad als uitgangspunt om lange-termijn-ontwikkelingen in het Middellandse zeegebied te duiden in zijn artikel 'A Mediterranean insular port-city in transition. Economic transformations, spatial antagonism and the metamorphosis of landscape in nineteenth century Hermoupolis on the island of Syros', *Urban History* 42 (2015) 225-245. Delis kijkt naar een latere periode, namelijk de overgang van

handelskapitalisme naar industrieel kapitalisme in de loop van de negentiende eeuw. Zijn studie over de Griekse eilandstad Hermoupolis laat zien dat er weliswaar een strijd ontstond tussen oorspronkelijke scheepsbouwers en industriëlen over stedelijk landgebruik en infrastructuur, maar dat de opgebouwde kennis en vaardigheden van ondernemers en het bestaande arbeidspotentieel er tegelijkertijd voor zorgde dat nieuwe industievormen succesvol werden geïntroduceerd. Als gevolg daarvan wist Hermoupolis zich te ontwikkelen tot belangrijke havenstad en kon het deze positie behouden tot de Tweede Wereldoorlog.⁸

In het onderzoek naar stedelijke economische ontwikkeling worden aspecten van beeldvorming, presentatie en representatie intussen op een vaak vruchtbare manier in de analyse geïntegreerd. Een duidelijk voorbeeld daarvan is het themanummer 'Reinventing the American post-industrial city' van het *Journal of Urban History* 41 (2015) 147-353, dat in twaalf artikelen (exclusief introductie) aandacht besteedt aan de verschillende manieren waarop stedelijke bewoners bijdroegen aan de economische revitalisering van postindustriële Amerikaanse steden vanaf het begin van de twintigste eeuw. Het themanummer onder redactie van Pamela Karimi en Thomas Stubblefield geeft een mooi overzicht van de verschillende belangengroepen – migrantengemeenschappen, kunstenaars, scholen, buurten en stedelijke overheden – en hun pogingen om de lokale economie van hun stad te verbeteren en aantrekkelijker te maken.

Het meest interessant zijn de vier artikelen over de sterk dalende economie van Detroit na het vertrek van de auto-industrie (met het faillissement van de stad in 2013 als dieptepunt), omdat zij vanuit verschillende perspectieven het proces van revitalisering analyseren. Saima Akhtar betoogt in 'Immigrant island cities in Industrial Detroit', 175-192 dat Arabische en Zuid-Aziatische migranten door een gezamenlijk beleid van de auto-industrie en de lokale politiek in de eerste decennia van de twintigste eeuw in min of meer afgesloten migrantenenclaves kwamen te wonen. Deze migranten wisten echter na de jaren 1980 en 1990 door sociaal-culturele en economische toe-eigening van de buurten een eigen infrastructuur en economie op te bouwen. In het artikel 'Urban triage, city systems, and the remnants of community. Some "sticky" complications in the greening of Detroit', 261-278 adresseert L Owen Kirkpatrick hetzelfde proces, maar dan bekeken vanuit het stadsbestuur van Detroit dat vergane migrantenwijken wil omvormen tot groene ruimtes door infrastructuur te verplaatsen. Kirkpatrick heeft kritiek op de veronderstelling die aan dit beleid ten grondslag ligt: stadsbewoners zullen vanzelf uit wijken trekken waar geen goede voorzieningen en diensten zijn, waarna de 'verlaten' ruimte een groene zone kan worden. Hij betoogt – en dit wordt bevestigd door het onderzoek van Akhtar – dat gemeenschappen veelal geworteld zijn in een wijk en in plaats van te vertrekken eerder de neiging hebben om hun eigen voorzieningen te creëren. Ook heeft hij bezwaar tegen het ondemocratische gehalte van de operatie, want de lokale overheid voert dit beleid van revitalisering en reallocatie buiten de inspraak van buurtgemeenschappen en stadsbewoners om. In ditzelfde themanummer laten Wes Albrecht, 'Decline and renaissance. Photographing Detroit in the 1940s and 1980s', 307-325 en Sarah Arnold, 'Urban decay photography and film. Fetishism

⁸ Een meer traditioneel economisch-historische benadering ten aanzien van havensteden biedt Markus A. Denzel, 'Der seewärtige Einfuhrhandel Hamburgs nach den Admiralitäts- und Convoygeld-Einnahmebüchern (1733-1798)', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 131-160.

and the apocalyptic imagination', 326-339 zien op welke manier fotografie en film in Detroit een rol speelden in de beeldvorming over de bovenstaande processen van economische achteruitgang en stedelijke vernieuwing. Zo kwam Detroit model te staan voor industriële degeneratie en stedelijk verval. Daarnaast stelden de verschillende betrokken partijen foto's van verlaten industrieterreinen, herbouwde huizenblokken en grote infrastructuur projecten in dienst van hun politieke belangen.

De vraag in hoeverre kunst en cultuur een actieve bijdrage kan leveren aan de economische ontwikkeling van de stad is niet nieuw. De zogenaamde Arts Economic Development (AED) verwijst naar een revitaliseringsstrategie van burgemeesters, economen en kunstenaars om de stad door middel van kunst en cultuur aantrekkelijker te maken en daarmee economische groei te stimuleren. Amanda Johnson Ashley betoogt in haar artikel 'Beyond the aesthetic. The historical pursuit of local arts economic development', *Journal of Planning History* 14 (2015) 38-61 dat AED geen nieuw fenomeen is en plaatst het in historisch perspectief. Ze meent dat AED al vanaf het begin van de vorige eeuw op verschillende terreinen werd toegepast, zoals culturele agglomeratie, stedelijke gebouwen, leefbaarheid en voorzieningen, creatieve-groene zones en gemeenschapsontwikkeling. Jammer genoeg biedt het artikel weinig inzicht in het effect van culturele investeringen op de stedelijke economie in de loop van de afgelopen eeuw.

Arbeidsmarkt

Het afgelopen jaar zijn er binnen het onderzoek naar stedelijke arbeid twee belangrijke thema's te ontwaren. Het eerste thema betreft de industrialisering en de eigenschappen van de arbeidsmarkten die dit creëerde. Dat men in de leer ging bij een meester (*apprenticeship*) wordt in de historiografie veelal gezien als een onderdeel van het gildesysteem bedoeld om de controle over beroepsgroepen te handhaven en concurrentie te ondermijnen. Recent onderzoek benadrukt echter juist ook de economische bijdrage van dit systeem van leerlingenschap aan innovatie en arbeidsmobiliteit in een industrialiserende samenleving. Het artikel van Moshe Justman en Karine van der Beek, 'Market forces shaping human capital in eighteenth-century London', *The Economic History Review* 68 (2015) 1177-1202 sluit hier op aan en bestudeert de relatie van deze systemen van leerlingenschap in Engeland tot de vrije markt rond het midden van de achttiende eeuw. Aan de hand van Robert Campbells *The London Tradesman*, een handboek voor toekomstige leerlingen uit 1747, wordt bestudeerd welke factoren de hoogte van het leergeld bepaalden dat aan de meester betaald werd bij aanvang van een leerlingenschap. Hiertoe behoorden bijvoorbeeld de reële kosten die de meester maakte, maar ook de verwachte, toekomstige voordelen voor de leerling en de competitie onder de meesters om de premies laag te houden. Dat de prijzen mede tot stand kwamen door de mechanismes van vraag en aanbod vormt volgens de auteurs een belangrijke verklaring voor hoe deze leerlingenschappen een belangrijke rol konden spelen in het leveren van arbeidskrachten met de juiste kennis en vaardigheden die cruciaal waren voor de industriële ontwikkelingen en economische groei.

Arbeidsmobiliteit is ook een cruciaal concept binnen de theorie van het zogenaamde 'competitief equilibrium'. Deze (bekritiseerde) economische theorie gaat er vanuit dat als lonen compleet flexibel zijn, er in de industrie en de landbouw gelijke lonen zouden worden uitgekeerd omdat arbeiders anders wel zouden migreren. Het artikel van

Christer Lundh en Svante Prado, 'Markets and politics. The Swedish urban-rural wage gap, 1865-1985', *European Review of Economic History* 19 (2015) 67-87 laat echter zien dat dit voor Zweden tussen 1865 en 1985 geenszins het geval was en dat de lonen in de stedelijke en rurale arbeidsmarkten structureel ongelijk waren. De institutionele context kon deze verschillen bovendien verscherpen. In hun langetermijnstudie laten Lundh en Prado zien dat dit gebeurde in de periode 1910 en aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen de lonen op het platteland daalden als gevolg van schaarste en inflatie. In de stedelijke industrie gebeurde niet vanwege de invloed van de stedelijke vakbonden en het politiek beleid omtrent arbeidsrechten. Hierdoor nam de inkomenskloof tussen stad en platteland tijdelijk toe, tot landbouwsubsidies de balans vanaf de jaren dertig langzaamaan weer herstelden.

Vakbonden creëerden niet alleen de (betere) voorwaarden waaronder mensen werkten, maar vervulden ook een belangrijke rol in de zelfidentificati van arbeiders. In 'Becoming workers? Strikes by hotel and restaurant staff in Italy (1902-1923)', *International Review of Social History* 60 (2015) 379-411 bespreekt Paolo Raspadori de ontwikkeling, doelen en acties van de vakbonden van horecawerknemers in Italië gedurende het eerste kwart van de twintigste eeuw. Zijn belangrijkste argument is dat de vakbondsstakingen er in grote mate toe bijdroegen dat het horeca personeel zichzelf als echte arbeiders ging beschouwen, vergelijkbaar met andere beroepsgroepen.

De mate waarin migranten werden geïncorporeerd in de stedelijke arbeidsmarkt van Barcelona tussen het eind van de negentiende eeuw en 1930 staat centraal in Javier Silvestre, Maria Isabel Ayuda en Vicente Pinilla, 'The occupational attainment of migrants and natives in Barcelona, 1930', *The Economic History Review* 68 (2015) 985-1015. De belangrijkste bron is een steekproef uit de census data uit 1930. De auteurs merken hier een ontwikkeling op. De zogenaamde 'vroeg' migranten die aan het einde van de negentiende eeuw naar de steden kwamen hadden binnen de arbeidsmarkt grofweg dezelfde kansen als de lokale bevolking. Rond 1930 blijkt deze situatie echter ingrijpend te zijn veranderd: niet alleen verdienden migranten beduidend minder dan de lokale bevolking, ook ontbraken de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit. Volgens de auteurs kwam dit enerzijds door de arbeidsmarkt, waarin vanwege de industrialisering steeds meer behoefte was aan ongeschoolde in plaats van aan geschoolde werknemers, en anderzijds doordat de groep migranten veranderd was. Rond 1930 waren ze bovenal afkomstig uit verder gelegen, armere regio's en misten ze zowel het menselijk kapitaal als de netwerken om toegang te krijgen tot de beter betaalde banen.

Het tweede belangrijke thema in het onderzoek naar stedelijke arbeid richt zich direct of indirect op de arbeidsparticipatie van vrouwen en de kenmerken daarvan. In het vroegmoderne huishouden was onder het grootste deel van de bevolking het inkomen van louter de man onvoldoende om het gezin draaiende te houden. In 'Becoming poor in eighteenth-century Turin', *Journal of Interdisciplinary History* 46 (2015) 153-183 probeert Luciano Allegra te achterhalen welke determinanten in het verleden bepaalden dat men tot armoede verviel. Klassieke theorieën verbinden armoede aan economische crises of de stijging van de voedselprijzen, maar volgens Allegra zijn er ook andere, meer structurele factoren die bepaalden wie arm zou worden. Aan de hand van bijna 4000 verzoekschriften tot bijstand van Turijns belangrijkste liefdadigheidsinstelling (de Ospedale di Carità) gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw,

een periode van toenemende werkloosheid en verarming, worden allerlei factoren zoals beroep, ziekte, leefomstandigheden, migratie, leeftijd, gender en de demografie van het huishouden besproken. Deze laatste factor, die de ratio tussen het aantal werkenden en de te voeden monden betreft, is volgens Allegra doorslaggevend, omdat die bepaalde welke bewegingsruimte huishoudens hadden om een mouw te passen aan de uitdaging van cyclische armoede. Deze conclusie is wel een beetje vertekend door de bronnenkeuze, doordat alleen gevestigde inwoners van de stad die konden aantonen meer dan drie jaar in de stad te hebben gewoond en gewerkt, aanspraak konden maken op hulp van deze instelling, terwijl vagebonden en bedelaars verbannen werden.

Dat de economische bijdragen van vrouwen en kinderen in achttiende-eeuws Turijn onder deze meer gevestigde stadsbewoners zeer belangrijk waren voor de welvaart van het huishouden, wordt ook bevestigd in Beatrice Zucca Micheletto, 'Husbands, masculinity, male work and household economy in eighteenth century Italy. The case of Turin', *Gender & History* 27 (2015) 752-772. Op basis van dezelfde verzoekschriften tot bijstand, aangevuld met petitie van ambachtslieden aan gilden en verzoeken aan het gerechtshof om bruidsschatten te innen, bestudeert Zucca Micheletto de economische rol van mannen binnen de economie van het huishouden in deze achttiende-eeuws stad. De rol van de man als hoofd van het huishouden, dat als productie-eenheid functioneerde, is minder eenduidig dan gedacht en de economische rol van vrouwen en kinderen gezegd veel groter. Volgens Zucca Micheletto betekende dit echter niet per se een aantasting van de eer of respectabiliteit van de man binnen het huishouden omdat, naast de ideologie van de pater familias, onder de lage en middenklassen het principe wijdverbreid was dat alle leden van het huishouden een economische verantwoordelijkheid hadden.

Hoewel wordt aangenomen dat de arbeidsparticipatie van vrouwen afnam naarmate de industrialisatie voortschreed, beschrijft Jessica S. Bean, "To help keep the home going". Female labour supply in interwar London', *The Economic History Review* 68 (2015) 441-470 dat hun economische bijdragen van belang bleven voor het huishouden. Gebruikmakend van een onderzoek uit 1928-32 dat als doel had om de armoede onder de arbeidersklasse te meten, bekijkt zij de arbeidsparticipatie van vrouwen binnen meer dan 20.000 Londense huishoudens. Geconcludeerd wordt dat de beslissing voor gehuwde vrouwen om toe te treden tot de arbeidsmarkt nauw gerelateerd was aan het (ontoereikende) inkomen van het huishouden. Tijdens de Grote Depressie van 1930 kan er bijvoorbeeld een grote toename van het aantal gehuwde vrouwen op de werkvloer worden waargenomen. Hoeveel uren zij werkten, was sterk afhankelijk van de hoogte van het loon dat zij ontvingen. Voor het Interbellum geldt dat naarmate gehuwde vrouwen meer loon of bijstand ontvingen, zij ervoor kozen om minder te werken. Volgens de auteurs is deze tendens ook waarneembaar in ontwikkelingslanden en het is daarmee mogelijk een eigenschap van dit specifieke arbeidssegment, met laaggeschoolde en slecht betaalde functies, binnen het proces van economische groei.

Welk soort werk geschikt werd bevonden voor vrouwen hing lange tijd samen met sociale, sekse-specifieke verwachtingen. In 'At the borders of non-work. Poor female workers and definitions of vagrancy in early twentieth-century Rio de Janeiro', *International Review of Social History* 60 (2015) 193-224 laat Leriche de Castro Garzoni zien dat er in Rio de Janeiro tussen 1905 en 1925 een duidelijk verband bestond tussen werk en immoraliteit. Aan de hand van 120 rechtszaken voor landloperij stelt zij dat de

definitie voor landloperij in de wet genderneutraal was, maar dit in de praktijk geenszins het geval was. Naast werk- en dakloosheid, was voor vrouwen ook hun morele status belangrijk in de beoordeling van de legitimiteit van hun werk en onderdak. Hun aanwezigheid in de publieke ruimte maakte hen al verdacht en tijdens het proces was er ook grote onduidelijkheid welke beroepen legitiem werden geacht voor vrouwen of juist bij een deviante levensstijl hoorden. Maatschappelijke en sociale verwachtingen speelden ook een vaak impliciete, maar desalniettemin belangrijke rol in de beroepskeuze van vrouwen. Colin G. Pooley onderzoekt in ‘“My father found it for me”. Changing experiences of entering the workforce in twentieth-century Britain’, *Urban History* 42 (2015) 290-308 hoe mannen en vrouwen de keuze voor een bepaald beroep maakten en hoe dit veranderde tussen 1920 en 1980. Aan de hand van 90 interviews met mensen geboren tussen 1912 en 1969 in Glasgow, Manchester en Londen stelt Pooley dat de rol van ouders hierin gedurende de hele periode doorslaggevend was, maar dat hun invloed rond 1960 wel beduidend afnam. De toenemende autonomie van de zonen en dochters hield volgens hem vooral verband met de hogere leeftijd waarop zij school verlieten en dit gold voor zowel mannen als vrouwen. Wel zijn er aanwijzingen dat sociale verwachtingen veel bepalender waren voor de beroepskeuze van vrouwen dan die van mannen. De beroepen die het meest geschikt werden geacht voor vrouwen waren toch voornamelijk de lager geschoolde en slechter betaalde, ondersteunende beroepen.

Bezit en krediet

Een heel ander aspect van de stedelijke economie is verdeling van inkomen en bezit onder de stedelijke bevolking in relatie tot beroepen en rechte mogelijkheden. In de afgelopen periode verschenen daarover een paar noemenswaardige artikelen. Jeff Fynn-Paul won met zijn analyse ‘Occupation, family, and inheritance in fourteenth-century Barcelona. A socio-economic profile of one of Europe’s earliest investing publics’, *European History Quarterly* 45 (2015) 417-445 de *European History Quarterly* 2016 Prize. Fynn-Paul onderzocht de investeringen in de publieke schuld van de elite van Barcelona in de decennia na de Zwarte Dood (1365-1375). De financiële ambtenaren van de Catalaanse koning Pere III zetten tijdens deze periode een zeer aantrekkelijk systeem van publieke schuld op, de *violari*, waarbij investeerders hoge rentes kregen uitbetaald die werden bekostigd met de belastinginkomsten van de staat. Vanwege het vrijwillige karakter van de leningen en de grote verscheidenheid van de investeerders meent Fynn-Paul in dit systeem de eerste ‘Financial Revolution’ te ontwaren. Die term gaf James D. Tracy aan het succesvolle systeem van publieke schuld van de Habsburgers in de vijftiende en zestiende eeuw en het wordt door economisch historici als een belangrijk kenmerk van moderne staatsvorming beschouwd. Het is de vraag of er daadwerkelijk sprake was van een financiële revolutie, maar het is opmerkelijk dat de investeerders in de publieke schuld van Catalonië-Aragon niet zozeer voortkwamen uit de adellijke elite, maar uit de stedelijke middengroepen, onder wie veel weduwen en gehuwde vrouwen en lagere beroepsgroepen.

Ian Doolittle concludeert in zijn onderzoek naar ‘Property law and practice in seventeenth-century London’, *Urban History* 42 (2015) 204-224 eveneens dat vrouwen behoorlijk actief waren op de financiële markten. De vermogensovereenkomsten in Londen in de jaren 1660 werden zowel ten gunste van als door vrouwen zelf af-

gesloten, ondanks wetgeving die hun rol moest beperken. Het onderzoek van Peter Fearona speelt zich drie eeuwen later af, maar in 'A "social evil". Liverpool money-lenders 1920s-1940s', *Urban History* 42 (2015) 440-462 komt hij tot de conclusie dat het netwerk van informele geldleners tussen 1920 en 1940 vooral uit vrouwen bestond. Zij waren zowel degenen die krediet verschaften als de personen die het geld uit armoede leenden. Dat vrouwen een grotere rol speelden in de stedelijke economie, is geen nieuwe constatering en blijkt ook het recente onderzoek naar de Lage Landen, maar het is jammer dat weinig artikelen ingaan op de implicaties die dit inzicht heeft voor de analyse van sociaaleconomische ontwikkelingen en financiële markten ⁹

Huishouden en gezin

Het huwelijkspatroon is één van de manieren waarop Italië zich zou hebben onderscheiden van West-Europa. Uitgebreid onderzoek naar de Florentijnse *catasto*-registers in de vijftiende eeuw heeft immers uitgewezen dat er een groot leeftijdsverschil bestond tussen de bruid en de bruidegom. Met dit leeftijdsverschil waren ook machtsverschillen gemoeid, waarbij de vrouw traditioneel gezien het onderspit delfde. Corinne Wieben betoogt in 'Unwilling grooms in fourteenth-century Lucca', *Journal of Family History* 40 (2015) 263-276 dat de praktijk diverser was dan dat. Zij stelt dat er ook huwelijken waren waarin de leeftijdsverschillen kleiner waren. Omdat dit artikel echter slechts gebruik maakt van twee rechtszaken die in 1349 voorkwamen bij de kerkelijke rechtbank in Lucca, is dit argument niet zo sterk. Wel toont zij aan dat naast gender ook leeftijd (het meerderjarig zijn) een bepalende factor was voor het kunnen nemen van eigen beslissingen rondom het huwelijk in laatmiddeleeuws Italië.

Dat te vrij gedrag van vrouwen verdacht werd gevonden is een historische constante. Wel is de mate van criminalisering van bepaalde gedragingen zoals overspel aan veranderingen onderhevig. In eerste opzicht versterkte de invoering van de Code Pénal gedurende de negentiende eeuw de dubbele moraal met betrekking tot seksuele moraliteit door veel zwaardere straffen uit te schrijven voor vrouwen die overspel pleegden dan voor mannen. James M. Donovan, 'Adultery and the decline of the sexual double standard in Marseille, 1825-84', *French History* 29 (2015) 530-549 suggereert aan de hand van zijn onderzoek naar de correctionele rechtbank in Marseille echter dat de rechters deze discriminerende kanten van het systeem ondermijnden door de voorgeschreven straffen te verlagen wegens ongedefinieerde verzachtende omstandigheden. De bestudering van de bestraffingspraktijk toont aan dat de rechters steeds meer sympathie hadden voor de vrouwen die voor hun rechtbank verschenen. Volgens Donovan sluit dit aan bij de bredere ontwikkelingen in de samenleving waarin vrouwen op steeds meer sympathie en bescherming konden rekenen, bijvoorbeeld in het geval van huiselijk geweld.

De sympathie voor de omstandigheden van vrouwen komt ook naar voren in Leanne McCormick, '“No sense of wrongdoing”. Abortion in Belfast, 1917-1967', *Journal of*

⁹ Zie voor dit thema voorts: Jean-François Chauvard, 'Adaptabilité versus inaliénabilité. Les dérogations des fidéicommiss dans la Venise du XVIIIe siècle', *Annales* 70 (2015) 849-878; Simon Hupfel, 'Cultures du crédit et mouvement ouvrier dans la fabrique lyonnaise de soieries (1831-1876)', *Histoire, Économie, Société* 34 (2015) 13-29; Anish Vanaik, 'Representing commodified space. Maps, leases, auctions and "narrations" of property in Delhi, c. 1900-47', *Historical Research* 88 (2015) 314-332.

Social History 49 (2015) 125-148. Op basis van rechtszaken en lijkschouwersrapporten bekijkt zij aan de hand van 33 abortuszaken wat de houding van zowel vrouwen als de medische en juridische autoriteiten was ten opzichte van abortus in Belfast tussen 1917 en 1967. McCormick wijst op een duidelijke discrepantie tussen de wet, waarin abortus in de meeste gevallen illegaal was, en de houding van vrouwen uit de arbeidersklasse zelf die allerlei stappen namen om hun 'vruchtbaarheid te reguleren'. Voor de kennis over de methoden en middelen hiertoe waren zij afhankelijk van een informeel en grotendeels vrouwelijk netwerk van burens, die hulp boden omdat zij sympathie hadden voor de vrouwen die ongewenst in verwachting waren geraakt. Dit kennisnetwerk is volgens McCormick ook belangrijk om te begrijpen wie er voor de rechtbank verscheen. Bij de rechtszaken waren katholieken relatief ondervertegenwoordigd. Dit was zowel vanwege het taboe van gezinsplanning dat zulke kennisuitwisseling beperkte, maar ook doordat het grotendeels protestantse politiekorps betere informatie had over de praktijken binnen hun gemeenschappen. Alleenstaande vrouwen waren aan de andere kant oververtegenwoordigd voor de rechtbank. Als veelal inwonende dienstmeiden hadden zij niet alleen minder toegang tot deze kennisnetwerken, maar konden zij in verband met de maatschappelijke intolerantie ten opzichte van buitenechtelijke zwangerschappen ook minder rekenen op de steun en geheimhouding van deze gemeenschap.

De veranderende houding van de gemeenschap ten opzichte van ouderschap staat centraal in Caroline Rusterholz' verklaring voor de tweede demografische transitie in 'Costs of children and models of parenthood. Comparative evidence from two Swiss cities, 1955-1970', *Journal of Family History* 40 (2015) 208-229. Zij bestudeert hierin de overgang van de *baby boom* naar de zogenaamde *baby bust*, oftewel de afname in het aantal geboortes tussen 1955 en 1970, in twee Zwitserse steden: Lausanne en Freiburg. Op basis van censusinformatie, parlementaire debatten, krantenartikelen en interviews stelt Rusterholz dat deze afname niet alleen verklaard kan worden door te wijzen op de toenemende mogelijkheden voor geboortebeperking, maar dat de kern ligt in de verspreiding van nieuwe normen met betrekking tot de rechten van het kind en goed ouderschap. In het artikel worden drie manieren onderscheiden waarop het opvoeden van een kind in de ogen van ouders 'duurder' werd: van de letterlijke toenemende financiële investering in het kind (*monetary costs*) en het ontbreken van inkomsten of hulp in de huishouding (*opportunity costs*) tot de sociale investering in het welzijn van het kind (*social costs*) die hoorden bij het nieuwe opvoeden, zoals affectie, hulp bij huiswerk en genoeg ruimte binnen het huis. Deze veranderende perceptie op de betekenis van ouderschap verklaart volgens Rusterholz waarom mensen er steeds vaker voor kozen om geboortebeperking toe te passen.

Gezondheids- en armenzorg

Vergeleken met continentaal Europa was Engeland vrij laat met het reguleren van de medische beroepen. Hoewel de eerste regulering daar pas in het begin van de zestiende eeuw ontstond, staat in Justin Colson en Robert Ralley, 'Medical practice, urban politics and patronage. The London "commonalty" of physicians and surgeons of the 1420s', *English Historical Review* 130 (2015) 1102-1131 een gefaald plan voor zulke regulering uit de jaren 1421-1423 centraal. In die tijd bood een aantal dokters

en chirurgen namelijk twee petitieën aan: één aan het parlement en vervolgens één aan het stadsbestuur van Londen. Het doel was om een institutionele structuur van lokale regulering van de medische praktijk in te voeren, met de dokters en chirurgijnen als controleurs van praktijken van de barbiers die geen officiële scholing hadden genoten. Hoewel de petitie bestuurlijk gezien goed ontvangen werd, bleek de praktische uitvoering ervan onmogelijk vanwege het verzet van de barbiersgilde, die haar eigen rechten succesvol wist te verdedigen.

Binnen de armenzorg was het lange tijd een twistpunt wie er nou eigenlijk verantwoordelijk voor was. Gregory Goudot bestudeert deze kwestie voor zestiende- en zeventiende-eeuws Clermont-Ferrand in 'Between town and church. Public assistance and charity in the Clermont hospitals in the sixteenth and seventeenth centuries', *French History* 29 (2015) 469-490. Aan de hand van zijn casestudy plaatst hij twee kanttekeningen bij de traditionele historiografie over Franse armenzorg. Allereerst blijkt het proces waarin de verantwoordelijkheid voor de armenzorg vanaf de zestiende eeuw verschoof van de kerk naar de stedelijke overheid in Clermont minder eenduidig te zijn geweest. Geestelijken zaten weliswaar niet langer in het bestuur van de armenzorginstellingen, maar zij waren er wel alsnog verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding ervan. Ten tweede benadrukt Goudot dat het weliswaar aanlokkelijk is om te denken dat publieke armenzorg onder de Franse absolute monarchie een staatszaak was, maar dat het bovenal een strikt lokale aangelegenheid bleef waarmee de staat zich uiteindelijk maar weinig bemoeide.¹⁰

Ook over veel recentere publieke instellingen bestaan allerlei misverstanden. In David Kuchenbuch, 'A laboratory of anarchy? The London Pioneer Health Centre and the experimentalisation of the social, 1935-1950', *Journal of Modern European History* 13 (2015) 480-498 staat een Zuid-Londens gezondheidscentrum uit de jaren 1935 tot 1950 genaamd de 'Pioneer Health Centre' centraal. Hoewel dit gezondheids- annex gemeenschapscentrum nu vooral herinnerd wordt als een 'anarchistisch laboratorium' van onderlinge samenwerking en gemeenschapshulp, was dit volgens de auteur niet de historische realiteit. De oorspronkelijke doelstellingen volgden namelijk aanvankelijk meer Victoriaanse tradities van sociaal werk, waarin het centrum zowel wilde bijdragen aan de verbetering van de fysieke omstandigheden van de stedelijke arbeidersklasse als hun onderrichting op het gebied van hygiëne en geboortebeperving. Onder het bewind van wetenschappers veranderde het centrum zich al vrij snel in een soort sociaal experiment waarin de ontwikkeling van de betrokken families werd bestudeerd door de medici. Omdat het centrum zichzelf niet langer financieel draaiende kon houden op basis van de contributies van de deelnemende families en omdat het experimenteren op de arbeidersklasse niet meer paste binnen het nationale beleid, werd het centrum in 1950 echter opgedoekt.

Criminaliteit en bestraffen

10 Over de opkomst van nieuwe praktijken omtrent het begraven van doden in de negentiende eeuw zie M. Bähr, 'Tod ist ihr Geschäft. Die Ökonomisierung der Beerdigungspraxis im viktorianischen London', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 102 (2015) 421-436; Stéphanie Sauget, 'Enterrer les morts pendant le double siège de Paris (1870-1871)', *Revue Historique* 675 (2015) 557-586; Ingrid Compo-Ruiz, 'Equality in death. Sigurd Lewerentz and the planning of Malmö Eastern Cemetery 1916-1973', *Planning Perspectives* 30 (2015) 639-657.

Het is misschien verrassend, maar er is nog weinig bekend over de rol van vooroordelen in de stedelijke rechtspraak in de vroegmoderne periode. Daar lijkt nu met een aantal artikelen verandering in te komen. Peter King en John Carter Wood – bekende Britse criminaliteitshistorici – deden een onderzoek naar ‘Black people and the criminal justice system. Prejudice and practice in later eighteenth- and early nineteenth-century London’, *Historical Research* 88 (2015) 100-124. Op basis van processen en veroordelingen door de strafrechtbank Old Bailey in Londen tussen 1791 en 1805 constateren zij dat de zwarte bevolking van Londen geen grotere kans liep om vervolgd en veroordeeld te worden dan de rest van de stedelijke bevolking. Sterker nog, er bestond een onder-representatie: het percentage vervolgte zwarte personen was in verhouding tot hun aandeel in de gehele bevolking van Londen minder groot. Er bestonden wel kleine verschillen in de bestraffing, want zwarte verdachten kregen iets sneller geseling en overzeese transportatie opgelegd, terwijl witte verdachten vaker werden veroordeeld tot een gevangenisstraf. King en Carter Wood opperen dat de bestraffing aansloot bij de behandeling van slaven in de koloniale gebieden, omdat transportatie en geseling tot de standaard praktijken behoorden. Toch lijkt er geen sprake te zijn geweest van echte discriminatie. De zwarte Londenaren werden niet alleen in verhouding minder snel vervolgd of veroordeeld, maar zij waren ook zeer succesvol in hun rechtszaken tegen anderen. De auteurs concluderen dan ook dat de ‘black-white dichotomy’ in de Britse plantage kolonies niet was te vinden in de rechtspraktijk van Londen.

Het artikel van Frank Trey Proctor III, ‘An “imponderable servitude”. Slave versus master litigation for cruelty (maltratamiento or servicia) in late eighteenth-century Lima, Peru’, *Journal of Social History* 48 (2015) 662-684 sluit heel mooi bij de bevindingen van King en Carter Wood aan. Trey Proctor III bekijkt de rechtpositie van slaven in hun aanklachten tegen mishandeling van een meester en baseert zich op 72 civiele zaken vóór 1800. Ook hier zijn de bevindingen enigszins paradoxaal. In de achttiende eeuw kregen slaven meer mogelijkheden om een rechtszaak te starten tegen mishandeling en breidde het type zaken dat zij voor de rechtbank brachten uit. Ook hier waren zij succesvol, want driekwart van hen zag hun verzoek om een nieuwe meester ingewilligd door de rechtbank. Deze ontwikkeling lijkt te duiden op meer *agency* van slaven vóór 1800, maar het beeld is niet eenduidig, want in andere opzichten veranderde er weinig. Rechtbanken ondersteunden nog evenzeer het recht van meesters om hun slaven naar eigen goeddunken te verkopen en de meesters zelf bleven zich verzetten tegen het recht van slaven om bij de rechtbank om een andere meester te verzoeken.

Het mediaonderzoek naar twee casussen van David Taylor in ‘Cass, Coverdale and consent. The Metropolitan Police and working-class women in late Victorian London’, *Cultural and Social History* 12 (2015) 113-135 duidt erop dat de arbeidersklasse tijdens deze periode in het algemeen niet kon rekenen op eerlijke behandeling door de politie van Londen. Taylor meent dat zijn bevindingen ingaan tegen het idee van ‘policing by consent’, namelijk dat het politiebeleid breed werd gesteund door alle lagen van de bevolking van Londen. In hoeverre de stedelijke arbeidersklasse zich kon verenigen met het beleid van de politie is niet op basis van twee casussen te bepalen, maar Taylors mediastudie vraagt in ieder geval om nader onderzoek naar de

veronderstelde legitimering van het gezag van de politie.¹¹

In de huidige tijd hebben de Verenigde Staten het hoogste percentage gevangenen ter wereld en hierin speelt etniciteit en klasse onmiskenbaar een rol, want in de gevangenissen is er een sterke over-representatie van armen en gekleurden uit grote steden. Heather Ann Thompson en Donna Murch beogen met het themanummer 'Urban America and the carceral state', *Journal of Urban History* 41 (2015) 751-861 de opkomst van de 'kerker staat' nader te onderzoeken. Het themanummer bevat zeven artikelen waarin de 'war on drugs' en 'war on crime' vanaf de jaren 1950 in relatie worden gebracht met de criminalisering van verschillende minderheidsgroepen. Julilly Kohler-Hausmann stelt in 'Welfare crises, penal solutions, and the origins of the "welfare queen"', 756-771 dat criminalisering van fraude in de sociale zorg een ontwrichtende impact had op het Amerikaanse zorgsysteem. Ten eerste leidde de grootschalige aanpak van zorgfraude tot hardnekkige stereotypes over arme families en ten tweede ondermijnde het ook het vertrouwen dat de staat grotere gelijkheid onder de bevolking kon bewerkstelligen. In de artikelen van Matthew D. Lassiter, 'Pushers, victims, and the lost innocence of white suburbia. California's war on narcotics during the 1950s', 787-807 en Elizabeth Hinton, 'Creating crime. The rise and impact of national juvenile delinquency programs in black neighbourhoods', 808-824 ligt de nadruk eveneens op criminalisering van vooral jonge Mexicanen en Afro-Amerikanen in de jaren 1950 en 1960 als gevolg van het politieke beleid tegen drugs. Lassiter betoogt dat de 'war on drugs' een dichotomie creëerde, waarbij minderheidsgroepen als drugsdealers werden neergezet en witte adolescenten als slachtoffers. Hinton brengt de sterke toename van opsluiting van jongeren uit zwarte buurten net als Kohler-Hausmann in relatie tot de sociale zorg en betoogt dat de samenwerking tussen sociale zorgorganisaties en justitie ertoe leidde dat arme jongeren in toenemende mate als potentieel crimineel werden gezien. Als gevolg daarvan kende de Verenigde Staten tegen het einde van jaren 1970 het hoogste percentage jonge gevangenen van alle geïndustrialiseerde naties.

Vertier en consumptie

In de vroegmoderne tijd was het Palais de Justice op het Parijse Ile de la Cité niet alleen een plaats van macht en rechtspraak, maar ook een levendig centrum van luxe en vertier. Verspreid over het terrein trof men in 1700 maar liefst 600 winkels in luxe artikelen: van modes, horloges, boeken, prenten, porselein, tot wijn en fruit. Nicolas Lyon-Caen, 'Les marchands du temple. Les boutiques du Palais de Justice de Paris aux XVIe-XVIIIe siècles', *Revue Historique* (2015) 323-352 beschrijft op basis van minutieus archiefonderzoek de bouw-, onteigening- en verhuurstrategieën waarmee koninklijke ambtenaren het terrein exploiteerden als een plaats van vertier voor rijke edellieden, juristen en toeristen. Met halfoverdekte en overdekte galerijen, winkelinterieurs vol spiegels, fauteuils en tapijten en sinds 1670 zelfs een openbare wc liep dit winkelcomplex ver vooruit op de galerij van het Palais Royal die vanouds als voorloper van de negentiende-eeuwse winkelpassages wordt beschouwd. De trek van de adel naar Versailles beroofde de luxe winkels echter van hun belangrijkste clientèle. In de achttiende eeuw, zo blijkt ook uit dalende huurprijzen, ging de loop eruit.

11 Zie voor de context ook David Churchill, 'Local initiative, central oversight, provincial perspective. Governing police forces in nineteenth-century Leeds', *Historical Research* 88 (2015) 458-481.

Laurent Turcot, 'The rise of the *promeneur*. Walking the city in eighteenth-century Paris', *Historical Research* 88 (2015) 67-99 beschrijft hoe mannen uit de elite in Parijs tegelijkertijd een nieuwe vorm van stedelijke vrijetijdsbesteding begonnen te cultiveren: de individuele wandeling, gericht op de combinatie van lichamelijke ontspanning, zelfreflectie en een verhoogd bewustzijn voor de stedelijke ruimte. Rond 1700 dicteerden Franse etiquetteboeken – waarvan Turcot er niet minder dan tachtig heeft bestudeerd – nog gedetailleerd hoe mannen tijdens de wandeling in de open lucht hun schouders, armen en ellebogen ten opzichte van elkaar moesten bewegen, en voor wie zij tijdens de op status gerichte sociale promenade een buiging moesten maken. Na 1750 won in de etiquetteboeken het pleidooi voor een meer 'natuurlijke' en 'authentieke' manier van wandelen, terwijl Rousseau de individuele wandeling bepleitte als een middel om de geest in beweging te krijgen. De aanleg van de nieuwe boulevards bevorderde de nieuwe vrijetijdsbesteding met afzonderlijke lanen voor wandelaars en rijtuigen, maar ook door de voortdurende bouwwerkzaamheden en de drukke activiteit die de individuele wandeling een aantrekkelijk punt van aandacht aanreikten. Met deze combinatie van zelfreflectie en reflectie op de stad, weerspiegeld en aangewakkerd door Sebastian Merciers twaalfdelige *Tableau de Paris* (1781-88), liepen de beoefenaars van de nieuwe mode van de promenade letterlijk vooruit op het model van de negentiende-eeuwse flaneur.

In de negentiende eeuw kregen liefhebbers van wandelen er nog een fascinerend schouwspel bij: de individuele of groepsgewijze wandeling langs dieren en planten in dierentuinen die overal in Europese steden werden opgericht. Volgens Helen Cowie, "An attractive and improving place of resort". Zoo, community and civic pride in nineteenth-century Britain', *Cultural and Social History* 12 (2015) 365-384 is de historiografie over negentiende-eeuwse dierentuinen nog te exclusief gericht op hoofdstedelijke dierentuinen zoals de London Zoo (1828) en de Parijse Jardin des Plantes (1793). Zoals onder Engelse historici helaas nog vaak het geval is, ziet zij hierbij de Duitse en Franse geschiedschrijving volledig over het hoofd,¹² maar haar onderzoek naar dierentuinen in Britse 'provinciesteden' en hun bijdrage aan stedelijke gemeenschapszin is echter niet minder interessant. Cowie bevestigt aan de hand van dierentuinen in Dublin (1831), Brighton (1832), Liverpool (1833), Bristol (1836), Manchester (1836) en Edinburgh (1840) de nadruk op stedelijke competitie en het streven naar 'rationele recreatie' die doorgaans aan de oprichting ten grondslag lag. De vele kleine financiële donaties die een brede groep burgers bijeenbracht bij de oprichting en later ook bij de aankoop van speciale dieren en de bouw van nieuwe dierenverblijven, zorgden voor een sterk gevoel van collectief eigenaarschap. Het stedelijke gemeenschapsgevoel werd ook versterkt door de incidentele openstelling voor arme kinderen, de intense contacten met lokale geleerde genootschappen en de zogenaamde acclimatatie van exotische dieren, alsook door de weinig bestudeerde praktijk om olifanten en andere bijzondere en niet al te gevaarlijke dieren uit de dierentuin te laten meelopen in stedelijke optochten. Cowie wijst met goed gekozen voorbeelden tevens op de grenzen van het stedelijke gemeenschapsideaal: de systematische uitsluiting van arbeiders, ook op zondag, en de vaak juist opvallend geringe animo onder gegoede burgers om de lokale dierentuin

¹² Zie bijvoorbeeld: Lothar Dittrich en Annelore Rieke-Müller, *Der Löwe brüllt nebenan. Die Gründung Zoölogischer Gärten im deutschsprachigen Raum, 1833-1869* (Keulen 1998).

levensvatbaar te houden. De dierentuin in Brighton moest daarom al na zes maanden (!) sluiten en Manchester na zes jaar, terwijl de dierentuin in Liverpool kort voor de sluiting in 1864 weinig meer vertoonde dan wat eenden, een paar apen en een geit.

Een totaal ander perspectief op negentiende-eeuwse dierentuinen treffen we aan in Violette Pouillard, 'Quelques éclairages sur l'histoire des relations entre hommes et animaux de zoo, issus du jardin zoologique de Londres (1828-vers 2000)', *Histoire Urbaine* 44 (2015) 125-138. In een themanummer over dieren en de stad neemt Pouillard, in het voetspoor van Eric Baratay en Elisabeth Hardouin-Fugier, niet langer de sociale geschiedenis van mensen, maar die van dieren als uitgangspunt. Op basis van royaal bewaard gebleven registers van aankoop, verkoop, geboorte en overlijden van dieren brengt ze de belangrijkste historisch-demografische patronen in de London Zoo in kaart, waarbij ze de hoge mate van sterfte relateert aan de eveneens minutieus gedocumenteerde voedselvoorziening en aan de vaak abominabele huisvesting. Het meest verrassend zijn de bronnen die gewag maken van de grote stress onder apen en de al dan niet succesvolle maatregelen om deze te verminderen met steeds nieuwe onderkomens, strikte regulering van bezoekers (niet pesten!) en beter begrip van de sociale dynamiek onder primaten.

Stijgende inkomens, verkorting van arbeidstijd en technologische innovatie op het terrein van onder meer transport stelden arbeiders in de eerste helft van de twintigste eeuw in staat zich steeds vaker te ontspannen en aan die ontspanning ook geld uit te geven. Peter Scott, James T. Walker en Peter Miskell, 'British working-class household composition, labour supply, and commercial leisure participation during the 1930s', *The Economic History Review* 68 (2015) 657-682 berekenen op basis van bewaard gebleven data van een groot nationaal budgetonderzoek uit 1937/38 dat arbeiders kort voor de Tweede Wereldoorlog in Britse steden zo'n 18 procent van het vrij besteedbaar inkomen besteedden aan ontspanning: 5,1 procent aan bioscoop, kranten en boeken, 3,8 procent aan schouwburg, sport, vakantie en opleiding en 8,8 procent aan sigaretten en drank. Een regressie-analyse wijst uit dat het mannelijke kostwinner-model de toegang van vrouwen en adolescenten daarbij aanzienlijk beperkte.

Voor veel arbeiders werd voetbal in deze periode een van de belangrijkste vormen van vrijetijdsbesteding. De honderden voetbalclubs die New York in het Interbellum telde, versterkten niet alleen hun klasse-, maar vaak ook hun etnische identiteit. Brian D. Bunk, 'Sardinero and not a can of sardines. Soccer and Spanish ethnic identities in New York City during the 1920s', *Journal of Urban History* 41 (2015) 444-459 beschrijft met gevoel voor detail de geschiedenis van de Liga Hispano Americana de Balompié: een competitie van uitsluitend Spaanse voetbalclubs, die aanvankelijk plechtig afspraken dat elk elftal voor ruim de helft uit Spaanstaligen zou moeten bestaan. De leider van de Sardinero Football Club was trots dat zijn club zelfs uitsluitend Spaanse spelers aannam: 'I would prefer to go out and lose every game rather than leave out players of our own race in favor of foreigners.' Deze militante identiteitspolitiek viel echter niet lang vol te houden. In 1926 drongen enkele Spaanstalige clubs al door tot een hogere competitie, die hen dwong om niet-Spaanstalige spelers aan te nemen om in de race te blijven. De migratiequota voor Spanjaarden, de Spaanse Burgeroorlog en daardoor versnelde Amerikanisering van Spaanse migranten deed de rest.

Dat de toenemende behoefte aan ontspanning de sociale verhoudingen regelmatig

onder hoogspanning zette, is in de twintigste eeuw een terugkerend gegeven. Een wel heel explosief staaltje ‘not in my backyard’ gedrag biedt Kara M. Schlichting, “‘They shall not pass’. Opposition to public leisure and state park planning in Connecticut and on Long Island’, *Journal of Urban History* 41 (2015) 116-142. De rijkste moghuls van New York – figuren als Morgan, Hearst, Astor, Ford, Vanderbilt – genoten aan het begin van de twintigste eeuw aan de noordkust van Long Island en de zuidkust van Connecticut met volle teugen van hun exclusieve toegang tot zon, zee en strand. Toen ambtenaren van de State Park Commission vanaf de jaren 1910 langs de kust op zoek gingen naar kleine enclaves waar hardwerkende burgers en arbeiders zich op zondag zouden kunnen ontspannen, trok de elite alle wapens uit de kast om het volk buiten beeld te houden. Niet alleen met hekken en intimiderende verbodsborden, maar ook met strategische grondaankopen en jarenlang politiek-juridisch steekspel tussen lokale en regionale overheden. De bekende ontwerper Louis Tiffany ging nog een stap verder. Om van het gezeur van dagjesmensen af te zijn beval hij zijn personeel eenvoudigweg om de stenen versterkingen die de gemeente had aangelegd onder het populaire strandje dat zijn panorama doorkruiste met dynamiet op te blazen. Aan de zuidkust van Connecticut liet het eerste publieke park zo tot eind jaren 1930 op zich wachten, aan de noordkust van Long Island duurde het zelfs tot de jaren 1970.

Niet in mijn achtertuin, dat vonden ook veel inwoners van Hannover, toen ze in de maanden na de Tweede Wereldoorlog werden geconfronteerd met tienduizenden terugkerende buitenlandse arbeiders, krijgsgevangenen en Holocaust-overlevenden. Alex d’Erizans, ‘Securing the garden and longings for *Heimat* in post-war Hanover, 1945-1948’, *Historical Journal* 58 (2015) 183-215 beschrijft hoe de duizenden inwoners van de zwaar gebombardeerde stad kort na de oorlog een veilig heenkomen zochten in de 25.000 volkstuinen die de stad telde. De tuinen boden hen niet alleen een vluchthaven vanwege de bescheiden mogelijkheden om zichzelf van voedsel te voorzien, maar, zo betoogt D’Erizans, ook vanwege de herinnering aan hun gelukkige familieontspanning in de vooroorlogse jaren en de heimwee naar het beschermende *Heimat* in het algemeen. Toen sommige Italianen, Polen, Russen en anderen eveneens hun kampementen in de volkstuinen opsloegen, hier met zang en dans hun tradities levend hielden, maar ook groenten, kippen en varkens stalen, terwijl enkelen zich zelfs schuldig maakten aan verkrachtingen en ander wraakzuchtig geweld, bracht dat een golf van paniek en boze brieven aan de geallieerden teweeg. D’Erizans, die vaststelt dat slechts vier procent van de in 1946 bestrafte criminele misdrijven door buitenlanders werden gepleegd, ziet hierin een aanwijzing dat Duitsers, in hun feeërieke leefomgeving pijnlijk geconfronteerd met de slachtoffers van hun nazi-regime, reeds kort na de oorlog een eigen slachtoffercultus tot stand brachten. En met succes: zelfs geallieerde ambtenaren begonnen over de onbehouden en ondankbare Polen te klagen.

Sinds het wereldwijde succes van Richard Florida, *The rise of the creative class* (2002) zien veel stadsbestuurders grootschalige investeringen in stedelijke cultuur als een typisch eenentwintigste-eeuws succesrecept voor stedelijke revitalisering en economische groei. Het themanummer ‘Dancing in the streets. The arts in postwar US cities’, *Journal of Urban History* 41 (2015) analyseert de naoorlogse voorgeschiedenis van deze (in feite al eeuwenoude) cultuurpolitiek. Susannah Engstrom, ‘Building a Midwest cultural capital. Professional theater and urban development in Minneapolis’, *Journal*

of *Urban History* 41 (2015) 962-980 beschrijft in het meest interessante artikel hoe de zakenelite van Minneapolis in de jaren 1950 besloot om de stad, die al beroemd was vanwege het Walker Art Centre en het Minneapolis Symphony Orchestra, expliciet als *creative city* op de kaart te zetten. Met de bouw van een nieuw, prachtig ontworpen theater wist het stadsbestuur de beroemde Britse regisseur Tyrone Guthrie te verleiden om Broadway te verlaten en weg te kapen van concurrenten als San Francisco, Detroit en Denver om zich in een van de koudste steden van de Verenigde Staten te wijden aan de hoge kunst. Voor de omslag van productie- naar kennisindustrie, inclusief papier- en kantoortechnologie, wilde de zakenelite immers jonge creatieve talenten naar de stad trekken die in hun vrije tijd meer wilden doen dan vissen en baseball. Ondanks de politieke retoriek dat het Guthrie-theater hoge kunst bood voor de gehele gemeenschap, zouden de klassieke en experimentele voorstellingen hoofdzakelijk hoogopgeleide bezoekers lokken, een proces dat nog eens werd versterkt door de professionele, op marktsegmentatie gericht klantenonderzoek en dito publiciteit.¹³

Bouwen in steden

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd was de kerk één van de belangrijke actoren in het stedelijke weefsel. Haar rol bij de drooglegging, verkaveling en projectontwikkeling van de stedelijke ruimte is al vrij goed gekend, net zoals de evolutie van haar religieuze, institutionele en caritatieve functies. Het themanummer 'Patrimoines ecclésiastiques urbains au moyen âge et à l'époque moderne' van *Histoire Urbaine* (2015) buigt zich over de nog minder bestudeerde economische rol van kerkelijke instellingen en hun impact op de bestaande stedelijke ruimte. Vastgoedbezit speelde immers een belangrijke rol in kerkelijke investeringsportfolio's. In vroegmodern Rome, Parijs, Venetië en Lyon genereerden huuropbrengsten maar liefst 70 procent van de totale jaarinkomsten van kerkelijke instellingen.

Julien Puget, 'Une opération d'utilité publique au service d'intérêts privés. L'exemple de la création du quartier Mazarin d'Aix (1646-1750)', 81-97 beklemtoont dat de kerk zich alleen al door haar vastgoedbezit kon profileren als een belangrijke motor van stadsontwikkeling en een actor die zijn machtspositie in de stad kon laten gelden. Hij illustreert dit aan de hand van de negende stadsvergroting van Aix in 1646. Aartsbisshop Mazarin toonde zich bezorgd door de toestroom van migranten en wilde een zone van 20 hectare (deels eigendom van het aartsbisdom en deels in bezit van de Orde van Malta) in de stad integreren op een esthetische en stedenbouwkundige verantwoorde manier. Geruggensteund door de koningin, maar zonder enige financiële inbreng van de stad, liet hij nieuwe verdedigingsmuren optrekken en verwierf hij in de volgende decennia ook zelf de gronden van de Orde van Malta. De initiële belofte aan migranten-huisvesting ten spijt, ontwikkelde hij deze zone tot een esthetische, maar wel adellijk residentiële buurt. Het immobiëlenbeleid van Mazarin bleek een economisch hoogstandje. Door alle gronden in erfpacht te geven controleerde hij de socioprofessionele woonpatronen in dit stadsdeel, verdubbelde hij zijn inkomsten uit vastgoed én genereerde hij tegelijkertijd extra opbrengsten via de meerwaarde van bebouwing, belasting op aan- en verkoop van huizen en inbeslagnemingen van de panden van wanbetalers.

¹³ Vergelijk Damon Scott, 'Before the creative class. Blight, gay movies, and family values in the Haight-Ashbury neighborhood, 1964', *Journal of Planning History* 14 (2015) 149-173.

Een dwarsdoorsnede van het vastgoedbezit van de kathedraalkapittels van respectievelijk Oviedo en Barcelona in de overgangperiode van middeleeuwen naar vroegmoderne tijd wordt gegeven in María Álvarez Fernández en María Soledad Beltrán Suárez, 'Le patrimoine immobilier des chapitres cathédraux du moyen âge à l'époque moderne. L'exemple de San Salvador d'Oviedo', 15-36 en Julia Conesa Soriano, 'La gestion d'un patrimoine ecclésiastique urbain à la fin de moyen âge. L'inscription du chapitre cathédral de Barcelone dans la ville', 37-55. Beide artikelen concluderen dat deze kerkelijke heerlijkheden zich vrij goed konden handhaven tijdens de zogenaamde *crise des seigneuries* van de late middeleeuwen. In haar inleiding op het themanummer voegt Denyse Riche daaraan toe dat ze dat ongetwijfeld beter deden dan monastieke heerlijkheden, een thema dat iets meer uitdieping had verdiend. Beide auteurs brengen eerder beschrijvende artikelen over huizentypologieën en gebruikte bouwmaterialen (Oviedo), de spreiding van vastgoed (Oviedo en Barcelona) en het beheer ervan (Barcelona). Via schenkingen en een actieve investeringspolitiek spreidden beide kapittels hun vastgoed over diverse buurten met een verschillend sociaaleconomisch profiel, maar ook hier met een voorkeur voor de rijkere buurten. De auteurs concluderen dat het kerkelijke domein in Oviedo, ondanks de laatmiddeleeuwse crisis van heerlijkheden, 29 procent van het vastgoed *intra muros* bezat en haar positie vrij goed kon handhaven omdat stedelijke inkomsten gemakkelijker te herbeleggen en heroriënteren waren dan landelijke, maar dit wordt jammer genoeg niet onderbouwd door concrete gegevens. Conesa Soriano komt tot vrij gelijkaardige conclusies voor Barcelona: door haar vastgoedbeleid creëerde het kapittel een gezonde financiële basis voor haar verdere institutionele groei en de uitbreiding van haar machtspositie in de stad.¹⁴

Somaiyeh Falahat en M. Reza Shirazi, 'Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan', *Urban History* 42 (2015) 3-21 beschrijven hoe Isfahan (Iran) zich als stad in de vroegmoderne tijd ontwikkelde door bottom-up processen met spontane verkavelingen en aanpassingen. Strikte stedenbouwkundige regels waren er niet, maar de bewoners hielden er zich wel aan informele codes waarmee ze elkaars privacy respecteerden. Het oude centrum van Isfahan bestond uit een wirwar van steegjes en talrijke gebouwen die in de loop der eeuwen de bestaande ruimte hadden ingevuld. Toen de Safaviden zeventiende-eeuws Isfahan uitbreidden met een nieuwe zone die snel top-down werd uitgewerkt, ontstond een veel regelmatigere bebouwingspatroon dat in schril contrast stond met het oude stadscentrum. Op bouwblokniveau echter bleek de bevolking de bestaande ruimte ingevuld te hebben via haar eeuwenoude mentale ruimte, met doodlopende straatjes en huizencomplexen die op precies dezelfde manier waren ingedeeld als in het oude centrum. De bevolking had zich de nieuwe wijken toegeëigend en ze aangepast aan hun eigen mentale kaarten. Dit staat in schril contrast tot de negentiende-eeuwse, op Europese voorbeelden geïnspireerde ruimtelijke ontwikkeling van Teheran. Daar waren het de bebouwingspatronen van de nieuwe wijken die zich ontwikkelden tot de algemene stedenbouwkundige norm.

Een tweede themanummer van *Histoire Urbaine*, 'Mesurer et construire Paris' (2015) richt zich op de concrete bouwpraktijk in Parijs. Drie artikelen reflecteren over de impact van meetkundige concepten en instrumenten voor tijdgenoten, en over

¹⁴ Keith D. Lilley, 'Urban planning after the Black Death. Townscape transformation in later medieval England (1350-1530)', *Urban History* 42 (2015) 22-42.

‘meetmethoden’ voor historici. Léa Hermenault, ‘Mesurer et localiser le travail des artisans paveurs dans la ville. Les dépenses de pavage du domaine à Paris au XVe siècle’, 13-29 gebruikt de boekhouding van de Domeinen in Parijs om bestratingsactiviteiten en werkorganisatie van straatleggers te onderzoeken. Een GIS-visualisering van de werkzaamheden toont mooi aan hoe de grootste verkeersaders van de stad de meeste investeringen naar zich toe trokken omdat ze zo belangrijk waren voor de bevoorrading. De werkorganisatie op vlak van materiaallevering, transport en het eigenlijke plaveien werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw hoofdzakelijk gecontroleerd door de ambachtslieden-stratenleggers zelf die zoveel mogelijk taken combineerden om een voldoende inkomen te genereren. Toen zich na 1450 een periode van economische groei voordeed, leidde die tot toenemende arbeidsspecialisatie tussen materiaalleveranciers, transporteurs, laders en lossers, en stratenleggers. Dit had voor gevolg dat de administratie voortaan meerdere kleine betalingen aan diverse personen moest bundelen (en dus langere kredietlijnen creëerde). Dit reflecteerde overigens in de boekhoudkundige praktijk die meer afzonderlijke rubrieken met subtotalen en sub-subtotalen voorzag, een effect van de reële werkorganisatie op het terrein.

Ook Robert Carvais, ‘Mesurer le bâti parisien à l’époque moderne. Les enjeux juridiques et surtout économiques du toisé’, 31-53 detecteert een evoluerende werkorganisatie en arbeidsspecialisatie bij het opmeten van gebouwen, een praktijk die voorafgaat aan bouwbestekken en afrekeningen van uitgevoerde werken, maar ook leidt tot waardebepalingen van vastgoed in functie van notariële contracten. Waar de bouwkundige meetpraktijk van de bouwers traditioneel gebaseerd was op ‘gebruiken’ die neerkwamen op een ‘blind schatten’, leidde de bouwmeetkunde in de wetenschappelijke opleiding van architecten vanaf de zeventiende eeuw tot toenemende conflicten tussen practici (metselaars) en theoretici (architecten). Tegelijkertijd ontstonden nieuwe intermedierende beroepen zoals opmeters, verificateurs en inspecteurs die zich steeds onafhankelijker van de eigenlijke bouwers gingen opstellen.

Nicolas Lyon-Caen ging intussen zelf meten en berekende de prijsvorming van huurwaarden in zijn artikel ‘L’immobilier parisien au XVIIIe siècle. Un marché locatif’, 71-97. Traditioneel worden die beschouwd als een vast percentage van de kapitaalwaarde van een woning, in de achttiende eeuw variërend van 4 tot 5 procent. Toch lijkt die vaste verhouding eerder een ideologisch of gewoonterechtelijk concept dan economische ratio. In de praktijk werden huurwaarden bepaald door vraag en aanbod en conjunctuur, maar ook door de ligging en intrinsieke waarde van de panden, fiscale effecten en een goede kennis van de markt bij de eigenaar of hoofdhuurder van de woning. In de praktijk waren het de huurwaarden die de verkoopprijzen van woningen bepaalden en in een markt als Parijs gold dat voor ruim 90 procent van de panden. Dit ondermijnt de traditionele idee dat de opbrengst van investeringen het gedrag van actoren bepaalt. Hier bepalen de opbrengsten de uiteindelijke kapitaalwaarden.

De drie overige artikelen van dit themanummer richten zich op de praktijk van bouw en afbraak. Thomas Le Roux, ‘Chantiers et matériaux de constructions à Paris à la fin de l’Ancien Régime. Un espace urbain sous tension’, 99-113 bespreekt de achttiende-eeuwse bouwreglementen en de inbreuken daarop. Na 1780 nam het aantal klachten omwille van bouwmaterialen op straat, stof, verkeershinder en gevaar voor passanten aanzienlijk toe. Toch reageerde de politie vrij laks en bleven de boetes voor bouwover-

tredders, zelfs recidivisten, laag in vergelijking tot de boetes die andere beroepsgroepen moesten betalen. Precies omdat de bouwsector tijdens de 'bouwboom' zo belangrijk was, opteerde de politie eerder voor bemiddelen dan voor bestraffen. Youri Carbonnier, 'Le déroulement d'un chantier parisien sous l'Ancien Régime. Le dégagement des ponts et des quais', 71-97 bespreekt de afbraak van de huizen op de bruggen en kaden van Parijs. Deze opdrachten werden via openbare aanbestedingen aan aannemers toegewezen die de materialen tweedehands konden verkopen of recupereren in latere bouwwerken. Tijdens die werken gebeurden regelmatig ongevallen, maar bij de bepaling van schadevergoedingen speelde de aard van de schade minder mee dan de sociale status van het slachtoffer, wat negatief uitdraaide voor de betrokken arbeiders. Pauline Rossi, 'Construction et démolitions dans le faubourg Saint-Antoine (1930-1990)', 115-135 bestudeert ten slotte Saint-Antoine, een oude industriële en artisanale wijk. Hier werden onder impuls van de hygiënisten rond 1900 diverse eilandjes afgebakend die aan een grondige sanering toe waren. Rossi schetst hoe de eerste plannen daar *tabula rasa* wilden maken ten gunste van nieuwbouw. Erfgoed kreeg in deze perifere en ongezonde wijken nauwelijks aandacht. Door geldgebrek zijn die plannen evenwel uitgesteld tot in de jaren 1960. Alvorens tot saneren over te gaan, werd eerst een bouwkundig en sociaal-economisch onderzoek uitgevoerd om de reële noden van de wijk (wonen en artisanat) te leren kennen. Architecten en urbanisten vonden een grootschalige *tabula rasa* niet langer relevant, maar opteerden ervoor om micro-operaties van afbraak en heropbouw (kleinere groepen percelen) uit te voeren waarbij de nieuwe morfologieën hedendaagse interpretaties vormen van het verleden van deze wijk.

Seamus O'Hanlon, 'A Victorian community overseas' transformed. Demographic and morphological change in suburban Melbourne, Australia, 1947-1981', *Urban History* 42 (2015) 463-482 gaat dieper in op de gevolgen van massa-immigratie voor de morfologische veranderingen in steden en voorsteden in het bijzonder. Pas gesticht in 1835 groeide Melbourne uit tot een miljoenenstad die zich nu uitspreidt over een suburbaan gebied van 10.000 km² en voor 70 procent bestaat uit vrijstaande eengezinswoningen. Geografen en historici hebben het ontstaan en de groei van voorsteden al ruim bestudeerd, maar besteedden nauwelijks aandacht aan de interne transformaties die voorsteden ondergingen. In 2007 deden McManus en Ethington daarom een oproep in *Urban History* om de interactie van morfologische en sociale veranderingen in voorsteden te onderzoeken en na te gaan in hoeverre verschillende etnische groepen de bebouwde omgeving aanpasten aan hun specifieke woonnoden. O'Hanlon komt voor Melbourne tot de vaststelling dat de evoluerende bouw morfologie in voorsteden niet zozeer een effect is van een verschillende etnische achtergrond maar wel van massa-immigratie op zich. Eigendomspatronen daarentegen verschilden wel naargelang de bevolkingsgroep. De residentiële *suburb* St. Kilda bleek vooral aantrekkelijk voor joodse families uit Centraal- en Oost-Europa. Zij vestigden hier bedrijfjes die voor de lokale markt werkten en bouwden laagbouwappartementen (drie verdiepingen) voor joodse nieuwkomers, waarvan er velen op termijn een eigen flat kochten. De industriële *suburb* Footscray trok vooral immigranten uit het Middellandse Zeegebied aan. Net als de Joodse families vervingen zij bestaande eengezinswoningen voor laagbouwappartementen (twee verdiepingen), waarvan de meeste bewoners ook zelf eigenaar werden. Alleen Italianen, voor wie vastgoed in grotere mate een statussymbool was, investeer-

den op grotere schaal en bouwden flatgebouwen die ze vervolgens verhuurden. De veranderingen in de bouw morfologie waren overal effecten van private initiatieven die de suburbs langzamerhand een nieuw aanzien gaven.

Huisvesting en residentiële segregatie

Ruim 90 procent van alle gemeenten in de Verenigde Staten blijven in hun ruimtelijke ordening vasthouden aan functionele zonering, waarbij residentiële zones niet alleen een exclusieve woonfunctie hebben maar ook bestaan uit homogene woningtypes, hetzij eengezinswoningen, hetzij meergezinswoningen of flatgebouwen. Aangezien verschillende types van huizen ook verschillende soorten gezinnen aantrekken, kan men huizentypologieën gebruiken als een proxy voor residentiële segregatie. Sonia Hirt, 'The rules of residential segregation. us housing taxonomies and their precedents', *Planning Perspectives* 30 (2015) 367-395 somt drie grote verklaringen op voor het invoeren van residentiële zonering: ten eerste veiligheid en gezondheid, waarbij wonen en werken in industriële steden van elkaar werden gescheiden; ten tweede de vastgoed-economie die dit idee bij beleidsmakers lanceerde (Weiss) en stipuleerde dat een eengezinswoning het belangrijkste bezit was, dat het beste beschermd werd in residentiële zones (Fischel, *homevoter hypothesis*); en ten derde culturele argumenten die enerzijds een scheiding nodig achtten op grond van ras en klasse en anderzijds de pastorale idee van een eigen woning koesterden. Hirt beschrijft hoe Amerikaanse stadsplanners en theoretici de ideeën van residentiële zonering overnamen van Duitse en Engelse stadsplanners. Waar die laatste vanuit paternalistische overwegingen een sociale mix bepleitten waarbij de hogere klassen de lagere moreel zouden verheffen, vreesden hun Amerikaanse collega's net dat de arbeidersklassen de hogere klassen zouden corrumperen. Residentiële rassenscheiding werd niet aanvaard door het Hooggerechtshof, maar districts vorming op basis van huizentypologie (eengezinswoningen versus meergezinswoningen) en landgebruik (toegelaten bebouwde oppervlakte) leidde indirect tot dezelfde effecten. Hirt gebruikt de culturele verklaring om de verschillen tussen de Verenigde Staten en Europa uit te leggen, te weten de veel lagere bebouwingsdichtheid in de vs, die voldoende ruimte liet om de eengezinswoning als ideale woonvorm te promoten in nieuw aangelegde suburbs (behalve dan in New York); en de grotere zichtbaarheid van 'de ander' in de vs door de massale immigratie van andere etnische en talengroepen aan het begin van de twintigste eeuw. Dit impliceert niet dat Europa minder 'racistisch' zou geweest zijn, want in haar koloniale gebieden pasten Europeanen de raciale segregatie veel strikter toe dan de Amerikanen.

Paige Glotzer, 'Exclusion in Arcadia. How suburban developers circulated ideas about discrimination 1890-1950', *Journal of Urban History* 41 (2015) 479-494 sluit aan bij de tweede verklaring van Hirt over residentiële segregatie: het lobbywerk van de vastgoedsector die raciale exclusie gebruikte om de waarde van vastgoed in nieuw aangelegde voorsteden zo hoog mogelijk te houden. Waar de sector vanaf 1890 in informele correspondentie argumenteerde dat 'ongewenste elementen' het beste uit nieuw geplande wijken konden worden geweerd, werd dit later ook formeel bepleit door de NAREB (National Association of Real Estate Boards). De professionalisering van de sector leverde haar legitimiteit en cultureel kapitaal op, waardoor individuele vooroordelen over exclusie in lokale voorsteden uiteindelijk doorsijpelden naar het

federale niveau en daar een structurele voorwaarde in stadsplanning werden, zoals Glotzer aantoon met een casestudy over Baltimore en de NAREB.

Kurt Schlichting, Peter Tuckel en Richard Maisel, 'Great migration of African Americans to Hartford, Connecticut, 1910-1930. A GIS analysis at the neighbourhood and street level', *Social Science History* 39 (2015) 287-310 richten zich eveneens op rassendiscriminatie op vlak van huisvesting. Door volkstellingen en verkiezingsgegevens te combineren met een GIS-visualisatie op buurt-, straat- en zelfs gebouwniveau stellen de auteurs vast dat ruimtelijke segregatie niet noodzakelijk van toepassing is op complete etnische groepen. In Hartford, de hoofdstad van Connecticut, was er binnen de Afro-Amerikaanse gemeenschap een duidelijk onderscheid op basis van herkomst, sociaal-professionele status, stemgedrag (wel of niet stemmen) en huiseigendom, waarbij lokaal geboren Afro-Amerikanen, die vaker als ambachtsman, huisbediende of verkoper werkten, dichter bij de blanke patronen aanleunden dan de migranten uit het Zuiden die grotendeels als arbeiders werkten. Hun gepercipieerde 'slechtere' gedrag, dat door de media beklemtoond werd, en vooral hun lagere inkomens zorgden ervoor dat zij alleen in wijken terecht kwamen met kwalitatief slechte woningen. Dat gebeurde evenzeer voor die andere grote groep nieuwkomers, Oost-Europese Joden, maar die konden zich via kleine bedrijfjes of winkels sneller opwerken en in andere buurten een woning betrekken of kopen zonder daar met rassendiscriminatie geconfronteerd te worden. Door discriminatie op de vastgoedmarkt lukte dit de Afro-Amerikaanse zuiderlingen niet waardoor hun wijken regelrechte zwarte getto's werden, die tot vandaag Hartford karakteriseren.

Isabelle Clough Marinaro, 'The rise of Italy's neo-ghettos', *Journal of Urban History* 41 (2015) 368-387 daarentegen wenst de term gettovorming niet toe te passen op wijken die gekenmerkt worden door segregatie, armoede en werkloosheid. Zij grijpt terug naar het theoretisch werk van Loïc Wacquant die getto's definieert als exclusieve en gesegregeerde ruimten waarin een gestigmatiseerde groep (zoals de Joden vanaf de Renaissance) verplicht samenwonen en er maatschappelijke organisaties, solidariteitsnetwerken en activisme binnen de eigen groep ontwikkelen. Clough Marinaro onderzoekt in hoeverre de talrijke hedendaagse Romakampen in Rome als getto's beschouwd kunnen worden. Het zijn weliswaar plaatsen van exclusie van een gestigmatiseerde bevolkingsgroep, die ook intern heel gediversifieerd is, maar de Romakampen verschillen van het Joodse Getto doordat alle mogelijkheden om solidariteitsnetwerken te vormen strategisch ondermijnd worden door de overheid. Ondanks hun segregatie maken die kampen een functioneel en dynamisch deel uit van stedelijke sociale relaties die concrete politieke en economische doelstellingen dienen. Ontruiming van Romakampen worden daarenboven systematisch gemediatiseerd om aan te tonen dat de politici (van zowel links als rechts) het onveiligheidsgevoel aanpakken. De oprichting van Roma-containerdorpen in onaantrekkelijke stadsdelen komt dan weer de gentrificatie en prijsstijgingen van vastgoed in andere stadsdelen ten goede.

Isabelle Backouche en Sarah Gensburger, 'Très chers voisins. Antisémisme et politique du logement, Paris 1942-1944', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 62 (2015) 172-200 benaderen raciale exclusie in de stedelijke ruimte eveneens vanuit deze hoek. Zij tonen aan hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog diverse actoren op de Parijse huurmarkt – bewust of onbewust – het antisemitisme van de Duitse bezetter toepasten

in de praktijk en hoe dit er op langere termijn toe leidde dat de voorheen duidelijke Joodse aanwezigheid in het stadscentrum verloren ging. Toen in bezet Parijs duizenden appartementen van gevluchte en gedeporteerde Joodse families en van politieke gevangenen leeg kwamen te staan, vormde dit een aanzienlijk inkomensverlies voor private eigenaars en vastgoedcompagnieën, die ervoor pleitten om deze flats opnieuw te mogen verhuren. Er was immers een grote vraag naar huisvesting vanwege gezinnen die hun woning tijdens bombardementen verloren hadden. Het Parijse stadsbestuur vond het niet opportuun om de woningen van politiek gevangenen vrij te geven omdat die immers binnen afzienbare tijd zouden terugkeren. Het liet wel lijsten opstellen van leegstaande 'Israëlitische' woningen, waarbij een beroep werd gedaan op huiseigenaars en buurtbewoners die van leegstand op de hoogte waren en op telefoon- en waterdistributiemaatschappijen die deze leegstand uit hun gegevensbestanden konden afleiden. De auteurs geven toe dat economische motieven hierbij wellicht een grotere rol hebben gespeeld dan ideologische, maar merken toch op dat de betrokken actoren er al in 1942 vanuit gingen dat de families niet zouden terugkeren (en dus goed op de hoogte waren van wat zich in Duitsland afspeelde). Op die manier hebben ze het antisemitisme van de bezetter mee in praktijk gebracht.

Ook in Boedapest werden – dan weliswaar tijdens de Eerste Wereldoorlog – leegstaande appartementen van soldaten toegekend aan gezinnen op zoek naar huisvesting, zoals blijkt uit Eva Tessza Udvarhelyi, "You people would keep on dwelling". Twentieth-century state responses to homelessness in Hungary from above and below', *Journal of Urban History* 41 (2015) 693-710. Sedert de late negentiende eeuw kende Boedapest een enorme toestroom van rurale arbeiders. 60 procent van de bevolking leefde in overbevolkte huizen of kelders, maar daarnaast waren er op zijn minst nog 5000 daklozen. Doorheen de hele twintigste eeuw waren er cycli waarin de stedelijke en nationale overheden zich in wisselende mate bezig hielden met sociale ongelijkheid, armoede en herverdeling, wat leidde tot opeenvolgende fasen van investering en desinvestering in betaalbare huisvesting. Tijdens de vier decennia van staatssocialisme werd de huisvestingscrisis het beste aangepakt, maar werd sociale ongelijkheid bestendigd en armoede gecriminaliseerd. Uit Udvarhelyi's onderzoek blijkt dat grassroots activisme vrijwel geen sporen naliet in officiële bronnen met betrekking tot sociale huisvesting, maar dat het toch wel een sleutelrol heeft gespeeld in het afdwingen van beleidsantwoorden op de huisvestingscrisis. Huisvesting voor daklozen daarentegen heeft nooit hoog op de politieke agenda gestaan en leidde vaak tot niet meer dan tijdelijke en tweedehandsoplossingen. Daklozen kwamen terecht in systemen van stigmatiserende zorg wat de sociale exclusie uiteindelijk alleen versterkte.

Een andere zwakke groep op vlak van huisvesting zijn bejaarden. Mathilde Rossigneux-Méheust, 'L'invention d'un territoire de la vieillesse à Paris au XIXe siècle. Construction et expérimentation d'une politique spatiale différenciée de l'assistance parisienne', *Histoire Urbaine* 42 (2015) 143-161 beschrijft hoe in de loop van de negentiende eeuw alle nieuwe instellingen voor ouderenzorg zijn opgericht in de periferie van Parijs en hoe de vier bestaande instellingen in de jaren 1860 eveneens naar de rand zijn overgebracht. Zij onderzoekt de impact hiervan op de 'geleefde ruimte'. Waar tijdens het ancien régime ouderenzorg neerkwam op een vorm van autoritaire bijstand, bleven die ouderen wel verankerd in hun sociale en economische netwerken, waardoor ze

konden bijklussen om hun vrijetijdsbestedingen te financieren. De nieuwe instellingen in de stadsrand werden opgericht om ouderen meer ruimte en frisse lucht te bieden, en vooral de rust die zij op hun oude dag verdienden, een argument dat pas in de negentiende eeuw in het discours rond ouderenzorg opdook. Toch werden de economische motieven niet verdoezeld: nieuwbouw buiten de stad kostte minder dan het verkavelen van de oude instellingsterreinen in het stadscentrum opleverde. De verhuis impliceerde echter dat ouderen ontworteld werden en hun bronnen van inkomsten en vertier kwijt speelden. Via petitie aan hun politieke verkozenen konden ze afdwingen dat de nieuwe instellingen evolueerden naar plaatsen van sociabiliteit, met culturele voorzieningen zoals bibliotheken en kantines, net zoals overigens gebeurde in de gevangnissen.

Toch werden groene ruimte en rust steeds meer op waarde geschat naarmate de industrialisatie vorderde. Annalise J.K. De Vries, 'Utopia in the suburbs. Cosmopolitan society, class privilege, and the making of Ma'adi garden city in twentieth-century Cairo', *Journal of Social History* 49 (2015) 351-373 vertelt hoe in vroeg-twintigste-eeuws Caïro de tuinstad Ma'adi werd opgetrokken volgens de oorspronkelijke principes van de *garden city* die Ebenezer Howard toepaste in Londen. Ma'adi trok een internationale gemeenschap aan van ingenieurs, artsen, bankiers en archeologen die er van het groen en de kosmopolitische sfeer genoten, maar bovenal van de fiscale privileges voor henzelf en hun bedrijven. De *effendyia*, intelligentsia uit de lokale hogere middenklassen, koesterden hier het nucleaire gezin en feministische moderniteit. Ondanks het feit dat zij zelf in een internationale omgeving leefden, verwachtten zij dat de Egyptische maatschappij op een natuurlijke wijze naar de onafhankelijkheid zou evolueren. Toen het uiteindelijk zover was, bedreigden Nassers socialistische hervormingen, met een streven naar economische gelijkheid, nationalisering van bedrijven en industrie en zijn ideaal van een pan-Arabische etniciteit het voortbestaan van de multinationale netwerken waarop Ma'adi was gefundeerd. Toen vele buitenlanders het land verlieten, geraakten meerdere leegstaande villa's in verval of werden ze gesloopt voor de bouw van appartementsgebouwen. Actiegroepen zijn er wel in geslaagd een deel van Ma'adi te bewaren vanuit het milieu-activisme. De verwachtingen van sommigen om het kosmopolitische milieu van weleer opnieuw te introduceren worden niet ingelost, omdat dit kosmopolitisme niet alleen een cultureel gegeven was, maar stevig gefundeerd was op economische en fiscale belangen.

Naoorlogse stedenbouw en planning

De relatie tussen geschiedenis, stadsgeschiedenis en architectuur- en stedenbouwgeschiedenis is problematisch, ook al zoeken de disciplines elkaar steeds meer op. Zo wordt volgens Moritz Föllmer en Mark B. Smith de naoorlogse geschiedschrijving van Europa nog steeds gedomineerd door politieke, intellectuele en sociale geschiedenis.¹⁵ Met hun themanummer voor *Contemporary European History* 24 (2015) over stedelijke samenlevingen in Europa na 1945 ambiëren zij stadsgeschiedenis meer relevan-

15 Vanwege het grote aantal artikelen over het naoorlogs Europa, konden de volgende twee artikelen over het modernisme niet besproken worden: Roger M. Picton, 'Rubble and ruin. Walter Benjamin, post-war urban renewal and the residue of everyday life on LeBreton Flats, Ottawa, Canada (1944-1970)', *Urban History* 42 (2015) 130-156 en Pablo Rabasco, 'Laayoune, Sidi Ifni and Dakhla. Ramón Estalella's modernist projects in Spanish West Africa, 1961-1969', *Planning Perspectives* 30 (2015) 311-337.

tie te geven voor de contemporaine geschiedschrijving over het naoorlogse Europa. De wederopbouw van de verwoeste steden na de oorlog, gevolgd door decennia van toenemende welvaart, leidde tot een complete transformatie van het stadslandschap. Overheden, planners en ontwikkelaars bouwden voor de groeiende behoefte aan huiselijkheid, consumptie en automobilititeit en bepaalden zo op microniveau het leven van miljoenen Europeanen. De ingrijpende veranderingen van de Europese stedelijke samenlevingen kunnen niet los gezien worden van hun ruimtelijke setting, aldus Föllmer en Smith in hun inleiding 'Urban societies in Europe since 1945. Toward a historical interpretation', 475-491, waarin ze zich deels schatplichtig verklaren aan Leif Jerram, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011).

Ook Simon Gunn wijst in het slotartikel 'European urbanities since 1945. A commentary', 617-622 op het belang van Jerrams oproep aan historici: 'it is time to put the *where* into the *what* and *why* of history'.¹⁶ Het incorporeren van de ruimtelijke dimensie in historisch onderzoek levert volgens Gunn een aantal belangrijke inzichten op. Zo hebben radicale stadsreconstructies niet alleen plaats gevonden in verwoeste steden, maar ook in steden zonder oorlogsschade, gevoed door het modernistisch ideaal van de functionele stad. Al voor de oorlog bestond er een zekere mate van internationale consensus over de noodzaak van stedelijke hervormingen. Het modernistisch project werd ondersteund door alle mogelijke politieke ideologieën – van communisme tot fascisme, van socialisme tot kapitalisme – wat de enorme schaal verklaart waarop na de oorlog, in naam van de modernisering, stadsreconstructies plaatsvonden. In de geschiedschrijving over de Europese stad markeert 1945 volgens Gunn dan ook geen breuk. Die ligt eerder in de jaren zeventig, toen de herwaardering van de historische stad en de postmoderne afkeer van meta-narratieven het modernistisch project een halt toeriepen. De scherpzinnige bewoordingen waarin Gunn zijn conclusies verwoordt, doen bijna vergeten dat deze toch nauwelijks nieuw zijn te noemen. Ze behoren tot de architectuurhistorische handboekenkennis, maar zijn ook uitvoerig bestudeerd door Peter Hall in *Cities of tomorrow* (1988), waar in dit themanummer nergens naar verwezen wordt.¹⁷ Het geeft architectuurhistorici op hun beurt stof tot nadenken dat hun discours zo slecht aansluiting vindt bij historici en stadshistorici, terwijl Leif Jerrams oproep tot inclusie van het 'where' zoveel weerklank vindt.

Niettegenstaande de grote lijnen en gemeenschappelijkheden van het 'modernistisch project' wordt zijn politieke, ruimtelijke, sociale en economische specificiteit in het themanummer voor het voetlicht gebracht in een reeks sterke artikelen. Natasha Vall verhaalt in 'Two Swedish modernisms on English housing estates. Cultural transfer and visions of urban living, 1945-1969', 517-536 over de moeizame implementatie van Zweedse huisvestingsideeën en huisbouwsystemen in Engeland. In 'Divided we stand. Cities, social unity and post-war reconstruction in Soviet Russia, 1945-1953', 493-515 benadrukt Robert Dale de grote verschillen tussen steden in de naoorlogse Sovjet-Unie. De reconstructie-narratief over de hoofdsteden Moskou en Sint Petersburg geldt niet vanzelfsprekend voor Stalingrad – de iconische, verwoeste stad in de frontlinie – of

16 Leif Jerram, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011) 4.

17 Zie ook bijvoorbeeld: Charles Jencks, *Modern movements in architecture* (Harmondsworth 1973); Hilde Heynen, *Architecture and modernity. A critique* (Cambridge Mass. 2000); Alan Colquhoun, *Modern Architecture* (Oxford 2002); Jean Louis Cohen, *The future of architecture since 1889* (Londen en New York 2012).

voor regionale industriesteden als Kuibyshev, Cheliabinsk en Magnitogorsk, die in de oorlog als evacuatiesteden waren aangewezen. Mark B. Smith reconstrueert in 'Faded red paradise. Welfare and the Soviet city after 1953', 597-615 de kwintessens van de Russische welvaartsstad aan de hand van de ruimtelijke en sociale organisatie van vier typologieën: het fabrieksdorp, de wijk (de Sovjet-variant van de wijkgedachte), de stadsrand en het uitkeringskantoor (het loket voor pensioenuitkeringen en allerlei andere toelagen). Christian Reinecke, 'Localising the social. The rediscovery of urban poverty in Western European "affluent societies"', 555-576 en Moritz Föllmer, 'Cities of choice. Elective affinities and the transformation of Western European urbanity from the mid-1950-ies to the early 1980ies', 577-596 behandelen ieder een vraagstuk – respectievelijk de niet uit te bannen armoede en de vorming van homogene buurten – dat het welslagen van de West-Europese welvaartsstad voortdurend ter discussie stelde. Het modernistisch project wilde maar niet uitmonden in utopia.

Het modernistisch project werd ook aan gene zijde van de muur kritisch tegen het licht gehouden, zo beschrijft Emily Pugh in 'From "national style" to "rationalized construction". Mass-produced housing, style, and architectural discourse in the East German Journal *Deutsche Architektur*, 1956-1964', *Journal of the Society of Architectural Historians* 74 (2015) 87-108. In het vakblad van de Oostduitse Bouwacademie, dat de censuur redelijk wist te omzeilen, werd de massaproductie van woningen in Plattenbau bekritiseerd vanwege de nadruk op kwantiteit. De relatie tussen standaardisatie en architectuur, waaraan in de decennia voor de oorlog zoveel waarde werd gehecht door moderne architecten van de Werkbund en het Bauhaus was verbroken.

Kenny Cupers' transnationale studie 'The cultural center. Architecture as cultural policy in postwar Europe', *Journal of the Society of Architectural Historians* 74 (2015) 464-484 geeft inzicht in de overeenkomstige ambities in Oost- en West-Europa ten aanzien van de democratisering van cultuur. De Stadthalle in Chemnitz (1974), het Maison pour Tous in Saint Quentin-en-Yveline (1975) en de Meerpaal in Dronten (1965) zijn maar een paar voorbeelden van laagdrempelige, multifunctionele cultuurgebouwen, die ruimte boden aan alle vormen van cultuur en cultuurparticipatie: van theatervoorstelling tot popconcert, van tentoonstelling tot dansles. Met hun cultuurpolitiek verwachtten de naoorlogse staatsbureaucratieën verantwoordelijke en betrokken burgers te creëren.

De inmenging van de staat met lokale voorzieningen en lokale politiek wordt ook beschreven door Otto Saumarez Smith in 'Central government and town-centre redevelopment in Britain, 1959-1966', *The Historical Journal* 58 (2015) 217-244. Gebruikmakend van rapporten en pamfletten uit de jaren 1959-1964 en de archieven van de Joint Urban Planning Group, een commissie die was opgezet binnen het Ministry of Housing and Local Government, laat Saumarez Smith zien hoe invloedrijk modernistische ideeën waren, niet alleen op de Labour partij maar ook op de Conservatieven in deze periode – wat door de latere conservatieven onder Thatcher op de achtergrond is geraakt.

Een van de meest bekende en omstreden stedelijke projecten die het einde van het modernistisch project markeerde, was de herontwikkeling van de Londense Docklands vanaf 1971. Met het verstrijken van het dertig jaar-embargo zijn in de National Archives en bij de London Docklands Development Corporation talloze bronnen be-

schikbaar gekomen, die volgens Sue Brownhill en Glen O'Hara de bestaande interpretatie van de Docklands als '3-D Thatcherism' nuanceren. In hun artikel 'From planning to opportunism? Re-examining the creation of the London Docklands Development Corporation', *Planning Perspectives* 30 (2015) 537-570 laten de auteurs zien hoe het herontwikkelingsproces van meet af aan gekenmerkt werd door verschillende benaderingen, waartussen voortdurend spanning bestond. Het Docklands-project bevat elementen van centrale overheidsplanning, neoliberale belastingverlaging en krachtig stedelijk activisme. Na het modernistisch project met zijn metanarratief over modernisering, begon volgens de auteurs het tijdperk van de assemblage. De Docklands – als fysieke plek én als stadsvernieuwingsvraagstuk – werden telkens opnieuw uitgevonden en vormgegeven door steeds wisselende constellaties van beleidsmakers, politici, bewoners en ondernemers. Een proces dat doorloopt tot op de dag van vandaag.

De representatie van de stad

Hoe wij steden zien en beleven, wordt niet alleen bepaald door onze fysieke waarneming en ervaring van de stad, maar ook door onze beeldvorming ervan. Tegenwoordig circuleren steden in het wereldwijde netwerk van instagram, facebook, pinterest, blogs, videoclips, nieuwssites, televisieseries, films en gedrukte media – al dan niet geholpen door stedelijke marketingafdelingen die hun steden *branden*. De snelle circulatie van beelden heeft een langere geschiedenis dan je zou denken. Al in 1905 was het mogelijk om beeldmateriaal per telegraaf te verzenden en kon een afbeelding die gemaakt was in Parijs de volgende dag verschijnen in een krant in New York, zo schrijven Anne Hultzsch en Catalina Mejía Moreno in hun inleiding op de door hun samengestelde serie artikelen 'Building word image. Printing architecture 1800-1950' in *Architectural Histories* (2016) artikel 13, 1-6.¹⁸ In navolging van W.J.T. Mitchell beschouwen Hultzsch en Moreno woord en beeld als de essentiële, organiserende factoren van representatie. Elke verbale en grafische verbeelding impliceert vervorming en interpretatie – ook al werd in de negentiende eeuw korte tijd gedacht dat de fotografie in staat was de werkelijkheid objectief weer te geven. De representatie van de stad geeft ons dus niet alleen informatie over de stad, maar ook, en vooral, een lens waardoor er naar de stad gekeken wordt.

In hun themanummer over representatie zijn Hultzsch en Moreno vooral geïnteresseerd in de specifieke relatie tussen de grafische en verbale verbeelding van gebouwen en steden. Zo demonstreert Patrick Leitner in zijn bijdrage 'Inventing perspectives. New York's skyscrapers in the French illustrated press (1898-19)', artikel 6, 1-21 hoe in de Franse kranten de representatie van wolkenkrabbers veranderde. Eind negentiende eeuw werd de noviteit van het bouwtype in tijdschriften als *L'Illustration* uitgelegd aan de hand van feitelijke informatie over het aantal verdiepingen en de bouwtijd en geïllustreerd met plattegronden, opstanden en een perspectivisch aanzicht. Twee decennia later is de schriftelijke informatie teruggebracht tot bijschriften bij paginavullende foto's die de wolkenkrabbers vanuit een spectaculair verticaal perspectief (van onder- en bovenaf) laten zien. De wolkenkrabber wordt niet meer interessant

¹⁸ Omdat *Architectural Histories* een online, open access tijdschrift is, verschijnen de artikelen niet allemaal gelijktijdig in één nummer, maar verspreid over 2015 en 2016. De eerste artikelen van deze Special Collections verschenen in 2015, vandaar dat in deze review de hele Special Collections besproken wordt.

gevonden als individueel gebouw, maar als component van een spectaculair modern stadslandschap, dat op zijn beurt weer het decor vormt van belangrijke gebeurtenissen als verkiezingen of demonstraties. Een ander relevant artikel in het themanummer is Victor Plachte Tschudi's 'Goethe in the hall and his journeys in printed Rome', artikel 21, 1-17. Hierin analyseert Tschudi de wisselwerking tussen de vele prenten van Rome die Goethe kende en Goethes beschrijvingen van de stad in het driedelige *Italienische Reise* (1816-1817, 1829) dat dertig, zelfs veertig jaar na de daadwerkelijke reis verscheen. Toen hij op reis was, probeerde Goethe bewust zijn door prenten gevormde voorkennis achter zich te laten om zo goed mogelijk zelf waar te nemen, om vervolgens te hopen dat deze waarnemingen zich in zijn geheugen zouden 'griffen'. Tschudi's analyse van Goethes veelvuldig gebruikte prent-metaforen is aanstekelijk, evenals zijn uitleg hoe prenten Goethes herinneringen letterlijk vormgaven toen hij decennia later het reisverslag schreef. Goethes gedetailleerde beschrijving van het uitzicht dat hij genoot vanaf het Capitool bijvoorbeeld, blijkt volledig samen te vallen met een prent uit 1824 van het panorama.

Ook het *Journal of Urban History* 41 (2015) wijdde een bescheiden 'special section' aan de representatie van de stad. In zijn inleiding 'City stories. Place-making narratives in the rise and fall of urban America', 1076-1079 adresseert Robin F. Bachin de complexe interactie tussen verschillende narratieven – van stedelijke functionarissen, journalisten, romanciers, fotografen en reisgidsauteurs – die de beeldvorming van een stad bepalen. Zo beweert Richard Gassan in 'Fear, commercialism, reform, and antebellum tourism to New York City', 1077-1090 dat Charles Dickens' beschrijving van de stad in 1842 de nationale beeldvorming van New York radicaal veranderde en tot op de dag van vandaag beïnvloedt. Dickens' vergelijking van de sloppenwijk Five Points met achterbuurten in Londen en Parijs plaatste New York plotseling in het gezelschap van andere wereldsteden. Met zijn contrastrijke mix van gevaar, erotiek, luxe en consumptie was New York niet langer het buitenbeentje onder de steden, maar de exotische 'ander' in de Verenigde Staten. Gassans analyse van Dickens' invloed is nogal kort door de bocht, maar de beschrijving van het effect van onder andere Dickens' tekst op Five Points is wel interessant: een golf van liefdadigheid én toerisme ('travelling to good purpose') kwam op gang. De ligging van Five Points, vlakbij City Hall en de belangrijkste commerciële straten, met name Broadway, maakte het toeristisch uitstapje naar de achterbuurt niet alleen makkelijk, maar ook opwindend, vanwege het grote contrast met de wereld van luxe en vermaak die om de hoek te vinden was.

Mark Southers artikel over Cleveland, "The best things in life are here" in "The Mistake on the Lake". Narratives of decline and renewal in Cleveland', 1091-1117 eindigt met de eenentwintigste-eeuwse variant van het sloppenbezoek: 'ruin tourism', dat wordt opgewekt door foto's van verkrotte gebouwen en ingestorte infrastructuur van voorheen florerende industriesteden als Cleveland en Detroit. Geen van de door Souther bestudeerde naoorlogse overheidscampagnes heeft het beeld van Cleveland positief weten te beïnvloeden, wat geen wonder is gezien de neerwaartse spiraal waarin de stad zich fysiek, economisch en sociaal bevindt. Southers' hoop op revitalisering van de ruïnes lijkt vooralsnog gebaseerd op *wishful thinking*.

"Through French eyes. Victorian cities in the eighteen-forties viewed by Léon Faucher", *Historical Research* 88 (2015) 291-313 schetst een fascinerend, paradoxaal

beeld van de Engelse metropool in de jaren veertig van de negentiende eeuw. Volgens Anglofiel en publicist Léon Faucher was de West End een van 's werelds mooiste en gezondste stadsdelen, met zijn aaneenschakeling van weelderig groen en ruisende fontein. Maar het treinviaaduct in Whitechapel bood uitzicht op de duistere hel van de sloppen. Philip Morey beschrijft in zijn artikel Fauchers onderzoek naar het Britse model van industriële ontwikkeling, dat uniek was in de wereld en het land volgens Faucher in welvaart, publieke en economische voorzieningen (wegen, parken, havens) een voorsprong gaf van vijftig jaar. Morey vindt Faucher om twee redenen interessant. Ten eerste was Faucher, in tegenstelling tot tijdgenoot Friedrich Engels, een uitgesproken liberaal en voorstander van de vrijhandelsspolitiek. Toch vond ook Faucher dat de sociale misstanden en uitbuiting zo'n omvang aannamen, dat politiek ingrijpen noodzakelijk was. Daarnaast was Faucher in zijn eigen tijd zeer bekend. Terwijl Engels' *The condition of the working class in England* pas in 1892 in Engeland werd uitgegeven, brachten Fauchers publicaties (met name *Manchester in 1844*) direct een brede discussie op gang in Engeland.¹⁹

Lokale en regionale kranten speelden in de representatie en ervaring van steden in laat-negentiende-eeuws Groot-Brittannië een toenemende rol. De toename in geleterdheid, groei van de lokale democratie, verlaging van de krantenprijs, en de verbetering van druktechnieken en transport stimuleerde de output van kranten. In 'Civic identity, municipal governance and provincial newspapers. The Lincoln of Bernard Gilbert, poet, critic and "booster", 1914', *Urban History* 42 (2015) 113-129 laat Andrew Jackson zien hoe provinciale kranten mede vorm gaven aan lokale *civic identities* in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Jackson onderzoekt de 'boosterist language' die deze kranten gebruikten, een stijl die nadrukkelijk en enthousiast, en met overtrokken claims, de eigen stad promootte. Hij richt zich op één *booster*, Bernard Samuel Gilbert en de serie artikelen die deze over de stad Lincoln schreef in de *Lincolnshire Echo* in 1914. De artikelen richtten zich vaak op economisch succes en de (potentie voor) stedelijke groei. Andere favoriete onderwerpen waren grootschalige architectonische projecten, infrastructurele ontwikkelingen en opvallende culturele en artistieke gebeurtenissen of instituten. Een ander kenmerk van dit discours was een fascinatie voor het eigen lokale verleden. Op basis van de artikelen van Gilbert reconstrueert Jackson de 'urban biography' van Lincoln. Tegelijkertijd laat hij zien dat Gilbert lof voor Lincoln mengde met een kritische, en in verloop van tijd zelfs negatieve, houding ten opzichte van de stad.

19 Over een vergelijkbare vorm van sociaal bewogen representatie van volksbuurten in een hele andere eeuw en politieke context, zie: Andrea Löw, 'Documenting as a "passion and obsession". Photographs from the Lodz (Litzmannstadt) Ghetto', *Central European History* 48 (2015) 387-404.

Abstracts

ELLEN JANSSENS, *Horses in the modern city. The Antwerp horse-based economy and the urban environment (1870-1910)*

This study uses the concept of environmental justice to examine the relationship between the urban horse and the rapid yet layered transformation of late nineteenth-century Antwerp, and sheds light on the interconnectedness of biology and technology in urban modernization. Using environmental permits, it is shown that there was a correlation between the social and spatial dispersion of vexatious horse stables and the presence of working class housing. These 'environmental inequalities', however, were tempered by the fact that small business owners also owned stables and thus could enjoy the economic benefits of the horse-based economy. By 1890, the modern dissociation between animals and the city became a public concern. Inhabitants of the city center demonstrated a growing sensitivity to the presence of the urban horse.

KARLA VANRAEPENBUSCH and MATTHIAS MEIRLAEN, *From trauma sites to places of remembrance. The integration of the executions and the executed in the urban memory of Antwerp, Liège and Lille (1914-1940)*

During the First World War, the German administration executed at least 277 civilians for espionage in occupied Belgium and France. These executions took place in inaccessible and isolated forts, situated at the edge of the cities. We demonstrate how the executions and the executed were integrated in the public space of Antwerp, Liège and Lille by local memory agents. In so doing, we explore the intersection of memory and space. We discuss in this article how trauma sites of the First World War were transformed into new places of remembrance during the interwar period.

GEMMA BLOK, *Heroin and the city. An investigation into the relationship between the urban environment and drug use*

In the early 1980s, an estimated 30,000 daily heroin users were present in the Netherlands. Currently, I am investigating this heroin 'epidemic', mainly by using the method of oral history. In my research, the concept of subcultures as 'spatial entities' plays a significant role. The existence of subcultures is closely linked to – and even dependent on – certain spaces and places within cities. My interviews show how user cultures are intertwined with the bars, music venues and parks where heroin was used. These were more than just places for drug transactions, but also carriers of a subcultural identity. Visiting these locations, to buy drugs and use them in a particular social setting, was part of a process of identity formation.

Personalia

ELLEN JANSSENS (°1990) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Sinds 2012 werkt ze mee aan het GISTORICAL Antwerp project. Momenteel bereidt ze als FWO-aspirant een doctoraat voor in de ecologische stadsgeschiedenis, handelend over sociale differentiatie in de toegang tot drinkwater in Antwerpen tijdens de zestiende en negentiende eeuw. De studie vormt een eerste diepgaande test-case voor het GISTORICAL Antwerp project, en streeft de verfijning na van historisch GIS als onderzoekstool.

Correspondentieadres: Universiteit van Antwerpen, Stadscampus, Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 22 64 675. E-mail: ellen.janssens@uantwerpen.be

KARLA VANRAEPENBUSCH (°1986) is als doctoraatsbursaal verbonden aan de Université catholique de Louvain en aan het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij. Onder begeleiding van Laurence van Ypersele en Chantal Kesteloot bereidt ze een proefschrift voor over de materiële herinneringssporen van de Eerste Wereldoorlog in de stedelijke ruimte van Antwerpen en Luik.

Correspondentieadres: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Rijksarchief O.D.4, Luchtvaartsquare 29, B-1070 Brussel. Tel.: +32 (0)25 56 92 55. E-mail: karla.vanraepenbusch@cegesoma.be

MATTHIAS MEIRLAEN (°1984) is historicus. Hij promoveerde in 2011 aan KU Leuven op een proefschrift over achttiende- en negentiende-eeuws geschiedenisonderwijs. In 2014 werkte hij als postdoctoraal onderzoeker aan de Université Lille3 op een project rond de herinnering van de Eerste Wereldoorlog in de departementen Nord en Pas-de-Calais. De resultaten over Rijsel komen voort uit dit project. Matthias is momenteel onderzoeksadviseur aan de KU Leuven.

Correspondentieadres: Katholieke Universiteit Leuven, Diensten Faculteit Letteren, Blijde-Inkomststraat 21, bus 3301, B-3000 Leuven. Tel.: +32 (0)16 32 98 10. E-mail: matthias.meirlaen@kuleuven.be

GEMMA BLOK (°1970) is historicus en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam als universitair docent Nederlandse Geschiedenis. Haar onderzoek richt zich op de geschiedenis van drank- en drugsgebruik, alsmede op de geschiedenis van de psychiatrie en verslavingszorg. Zij promoveerde op het proefschrift *Baas in eigen brein. 'Antipsychiatrie' in Nederland, 1965-1985* (Amsterdam 2004). In 2011 publiceerde zij *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011).

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschap-

pen, Kloveniersburgwal 48, 1012 CX Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 48 57. E-mail: g.blok@uva.nl

JELLE HAEMERS (°1980) bestudeert de sociale en politieke geschiedenis van de laatmiddeleeuwse stad aan de KU Leuven. Hij is onder meer associate editor van *Urban History* en lid van de Belgische Jonge Academie.

Correspondentieadres: Katholieke Universiteit Leuven, Onderzoeksgroep Middeleeuwen, Blijde Inkomststraat 21, bus 3307, B-3000 Leuven. Tel.: +32 (0)16 32 50 18. E-mail: jelle.haemers@kuleuven.be

MAARTEN PRAK (°1955) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij schreef verschillende boeken en artikelen over vroegmoderne stadsgeschiedenis en is nu bezig een boek te voltooien over burgerschap in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Europa en de rest van de wereld (verschijnt rond 2018 bij Cambridge University Press). Correspondentieadres: Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, 3512 BS Utrecht. Tel.: +31 (0)30 253 21 59. E-mail: m.prak@uu.nl

ARIE VAN STEENSEL (°1982) is universitair docent sociale en economische geschiedenis van de middeleeuwen aan Universiteit Groningen. In zijn onderzoek richt hij zich onder meer op het proces van stedelijke gemeenschapsvorming in de late middeleeuwen. Hij is redacteur van *Stadsgeschiedenis* en van *Virtus. Journal of Nobility Studies*.

Correspondentieadres: Rijksuniversiteit Groningen, Afdeling Geschiedenis, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen. Tel.: +31 (0)50 363 72 47. E-mail: a.van.steensel@rug.nl

ILJA VAN DAMME (°1978) is de directeur van het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Zijn onderwijs- en onderzoekszwaartepunten hebben betrekking op stadsgeschiedenis en sociaaleconomische thema's in de nieuwste tijd. Hij publiceerde eerder over consumptie- en kleinhandelontwikkelingen in Antwerpen van de zestiende tot de negentiende eeuw en is redacteur van het internationaal tijdschrift *History of Retailing and Consumption* dat wordt uitgegeven door Routledge.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, S.D.314, B-2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 65 43 07. E-mail: ilja.vandamme@uantwerpen.be

ANDREA BARDYN is aspirant van het FWO-Vlaanderen. Zij is verbonden aan de onderzoeksgroep middeleeuwse geschiedenis aan de KU Leuven en het Centrum voor Stadsgeschiedenis aan de Universiteit van Antwerpen. In haar onderzoeksproject, getiteld *Women's fortunes. Female agency, property and investment in late medieval Brabant* (2014-2018), bestudeert zij de activiteiten van vrouwen en mannen uit verschillende sociale groepen op vastgoed- en kredietmarkten in laatmiddeleeuws Leuven en Antwerpen.

Correspondentieadres: Katholieke Universiteit Leuven, Onderzoeksgroep Middeleeuwen, Blijde Inkomststraat 21, bus 3307, B-3000 Leuven. Tel.: +32 (0)16 37 91 25. E-mail: andrea.bardyn@kuleuven.be

BRUNO BLONDÉ (°1964) is als sociaal-economisch historicus verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis en het Urban Studies Institute van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek richt zich vooral op de geschiedenis van materiële cultuur, consumptie en kleinhandel in de Lage Landen (vijftiende tot negentiende eeuw). Daarnaast publiceert hij onder meer over de geschiedenis van het transport, stedelijke netwerken en sociale ongelijkheid.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Stadscampus, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen. E-mail: bruno.blonde@uantwerpen.be

HEIDI DENEWETH (°1961) is postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) en is verbonden aan de onderzoeksgroep HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Haar onderzoek is gericht op stadsontwikkeling, stedelijke huisvesting en bouwen in de Nederlanden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw. Haar bijzondere aandacht gaat uit naar ondernemerschap, arbeid en loondifferentiatie. Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Onderzoeksteam HOST, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel. Tel.: +32 (0)26 29 39 85. E-mail: heidi.deneweth@vub.ac.be

PETER STABEL is gewoon hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en daar verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Hij publiceerde over allerlei aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden en recent ook in de Islamitische wereld. Van zijn hand verscheen recent *Gouden Tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden*.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Grote Kauwenberg 18, S.D.326, B-2000 Antwerpen. Tel.: +32 (0)32 65 42 60. E-mail: peter.stabel@uantwerpen.be

PETRA BROUWER (°1969) studeerde Kunstgeschiedenis en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam, was van 1996 tot 2008 verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is sinds 2009 universitair docent architectuurgeschiedenis bij de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In 2009 promoveerde ze op *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw* dat in 2011 bij NAI Uitgevers Rotterdam verscheen. Eerder publiceerde zij *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974* (Rotterdam 1997), werkte zij als docent aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en als architectuurcriticus voor *De Witte Raaf* en *Archis*. Thema's die haar belangstelling hebben zijn: het kennisgebied van de architectuur en stedenbouw, stedenbouw als massaverschijnsel (toeristische landschappen, suburbia) en stedelijkheid als reflectie van moderniteit.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Capaciteitsgroep Kunstgeschiedenis, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 30 37. E-mail: p.a.brouwer@uva.nl

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is hoogleraar Europese Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op stedelijk vertier, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse ste-

den. Recent publiceerde hij onder meer *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012); met Peter Borsay (red.), *Leisure cultures in urban Europe, c. 1700-1870. A transnational perspective* (Manchester 2016). Hij was tot najaar 2016 redacteur van *Stadsgeschiedenis* en *Geschiedenis Magazine* en secretaris van de European Association for Urban History.

Correspondentieadres: Afdeling Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen. Tel.: +31 (0)24 361 55 16. E-mail: j.furnee@let.ru.nl

MANON VAN DER HEIJDEN (°1966) is als hoogleraar Comparative Urban History verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze promoveerde op de studie *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) en houdt zich sindsdien bezig met thema's als criminaliteit en rechtspraak, familie en gezin, en stadsgeschiedenis. In 2012 publiceerde zij *Civic duty. Public services in the early modern Low Countries* (Newcastle 2012). In 2012 verwierf ze een VICI subsidie voor een groot project over criminaliteit en gender in West-Europa van 1600 tot 1900.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 26 70. E-mail: m.p.c.van.der.heijden@hum.leidenuniv.nl

SANNE MUURLING (°1987) studeerde sociaal-economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en heeft in 2010 de onderzoeksmaster afgerond met een scriptie over huiselijkheid in de vroegmoderne wooncultuur. Na haar afstuderen heeft zij als junior onderzoeker gewerkt bij de Historische Steekproef Nederland op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Sinds 2013 is zij als promovendus verbonden aan Universiteit Leiden, waar ze onderzoek doet naar criminaliteit en gender in vroegmodern Bologna. Tevens is zij redacteur bij *Holland Historisch Tijdschrift*.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 32 92. E-mail: s.t.d.muurling@hum.leidenuniv.nl

MAARTJE VAN GELDER (°1975) is universitair docent vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij studeerde sociale en economische geschiedenis aan de UvA en aan de Università Ca' Foscari di Venezia. Haar onderzoek richt zich op vormen van stedelijk verzet en de sociale geschiedenis van vroegmodern Italië en het Middellandse Zeegebied. Zij leidt sinds 2015 het Amsterdam Centre for Urban History aan de Universiteit van Amsterdam.

Correspondentieadres: Afdeling Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, Kloveniersburgwal 48, 1012 CX Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 44 89. E-mail: m.vangelder@uva.nl

Stadsgeschiedenis

Een platform voor reflectie op de geschiedenis van de sta

Stadsgeschiedenis (opgericht in 2006) is het Nederlands-Vlaamse tijdschrift voor onderzoek, reflectie en debat over de stad en haar geschiedenis. De aanpak is interdisciplinair en gericht op een breed scala aan thema's. Naast peer-reviewed wetenschappelijke artikelen bevat *Stadsgeschiedenis* dossiers over actuele maatschappelijke thema's, reviews over recente onderzoekstrends en interessante artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, en interviews met markante stadsbestuurders, architecten en wetenschappers. Geografisch richt het tijdschrift zich op de Lage Landen door de eeuwen heen. *Stadsgeschiedenis* richt zich op iedereen die geëngageerd is met de stad en haar historische ontwikkeling: van wetenschappers en archiefmedewerkers tot beleidsmakers, architecten en erfgoedwerkers.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar inge.bertels@vub.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31 (0)35 685 98 56. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richtte zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD   **Stadsgeschiedenis 11 (2016) 2**

MANON VAN DER HEIJDEN en JAN HEIN FURNÉE
In Memoriam: Pim Kooij (1945-2016), stadshistoricus 121

ELLEN JANSSENS
Paarden en de moderne stad. De Antwerpse paardeneconomie en het stedelijk leefmilieu (1870-1910) 123

KARLA VANRAEPENBUSCH en MATTHIAS MEIRLAEN
Van trauma sites naar herinneringsplekken. De integratie van de executies en de gefusilleerden in de stedelijke ruimte van Antwerpen, Luik en Rijsel (1914-1940) 146

Werk in uitvoering

GEMMA BLOK
Heroïne en de stad. Een onderzoek naar de relatie tussen stedelijke omgeving en drugsgebruik 165

Dossier: Gouden boeken

JELLE HAEMERS
Gouden boeken? Twee nieuwe syntheses over de laat-middeleeuwse en vroegmoderne stadsgeschiedenis van de Lage Landen 177

MAARTEN PRAK
Gouden eeuwen, gouden tijden. De Lage Landen in de middeleeuwen 182

ARIE VAN STEENSEL
Gouden tijden voor de stadsgeschiedenis 187

Reviews

ILJA VAN DAMME, ANDREA BARDYN, BRUNO BLONDÉ,
HEIDI DENEWETH en PETER STABEL
Schetsen uit Finland. De 'herinterpretatie' van de stad op het dertiende Internationaal Congres van de European Association for Urban History in Helsinki 193

PETRA BROUWER, HEIDI DENEWETH, JAN HEIN FURNÉE,
MAARTJE VAN GELDER, MANON VAN DER HEIJDEN en
SANNE MUURLING
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2015) 212

Abstracts 247
Personalia 248

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

